

Gesta

A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata

XVII/1. szám

Szerkesztőség

Csíki Tamás
Lengyel György
Szlávik Gábor
Tózsá-Rigó Attila

email

tozsarigo@gmail.com

telefon

+36-46-565-230

ISSN 1417–2569

© Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézet
2018

Tartalomjegyzék

Tanulmányok

- Tamás Csiki:* Dangerous Liaisons. Russian Prisoners Of War And Country Women In World War I 3
- Zsoldos Ildikó:* Első világháborús magyar hadifoglyok „nő-élményei” 9
- Szlávik Gábor Tibor:* „Keleten a helyzet változatlan” – a Kaukázusontúli térségben folytatott hadműveletek (III. Rész): az 1917-es év 17

Gesta műhely

- Buhály Attila:* Történelem a frontvonalban. Urartu-kutatás a hatalmi és etnikai székértáborok között 25
- Turbucz Péter:* Alexander Bernát miskolci látogatásai 30
- Jiří Jurok:* Einzigartiges Handelsbuch aus Neu-Titschein (Nový Jičín) aus den Jahren 1585–1589: Die Älteste Aufzeichnung über den Verkauf von Kaffee in den Böhmischen Ländern? 44

„KELETEN A HELYZET VÁLTOZATLAN” – A KAUKÁZUSONTÚLI TÉRSÉGBEN FOLYTATOTT
HADMŰVELETEK (III. RÉSZ): AZ 1917-ES ÉV

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem
Történettudományi Intézet
Ókortörténeti, Művelődéstörténeti és Muzeológiai Tanszék
Miskolc-Egyetemváros 3515

Az előzmények I.: az 1915–1916-os év

A Kaukázusontúli térségben az 1914/1915-ös év fordulóján elszenvedett katasztrofális török vereséget (a „sarikamişi tragédiát”¹) követően is elkeseredett harcok dúltak. Kisebb-nagyobb támadások, majd ellentámadások sora követte egymást. Az 1916 elején indított nagy orosz offenzívát azután a kaukázusi fronton küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg erői már csak a jelentős közlekedési csomópontnak is számító, erődített északkelet-anatóliai nagyváros, Erzurum elvesztését követően tudták megállítani. Pontosabban csak azt követően, hogy áprilisban elvesztették Trabzont, júliusban pedig Erzincant. A visszafoglalásukra indított török ellentámadás sikertelen maradt² – annak ellenére, hogy az oszmán hadsereg hadosztályainak felét kötötte le ekkor a kaukázusi fronton vívott harc. (1916 nyarán az oszmán hadsereg ötvenkét hadosztályából huszonhat küzdött Kelet-Anatóliában.³) Ezután a zömmel magashegységi terepen húzódó frontvonal megmerevedett. Az 1916-os év őszétől a kaukázusi fronton kezdetét vette az orosz–török fegyverszünetig tartó állóháború.

Az előzmények II.: az 1916-os év ősze és tele a kaukázusi fronton, és a front mögött. (A török és a kurd lakosság helyzete az orosz csapatoktól megszállt Kelet-Anatóliában)

1916 októberétől⁴ újra viszonylagos nyugalom uralkodott a kaukázusi arcvonalon. Nyári ellentámadásuk kudarca után az itt bevetett török csapatok erőgyűjtésre kényszerültek. A térségben kezdettől fogva küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg, valamint a támogatására küldött Második Oszmán Hadsereg harcos és ellátó állománya ekkorra már 344 000 emberből állt. A két oszmán hadsereg tüzerejét 346 löveg és 294 géppuska adta, mobilitásukat pedig 110 000 igásállat volt hivatva biztosítani.⁵

A Kaukázusontúli fronton állomásozó orosz erők sem voltak abban a helyzetben, hogy újabb támadást indítsanak. Utánpótlási vonalaik jelentős mértékben meghosszabbodtak. Nehézségeiket tovább fokozta, hogy a megszállt török területeken állomásozó cári csapatok csak a térség szegényes infrastruktúrájára támaszkodhattak.⁶ A Kelet-Anatóliában szemben álló orosz és török hadsereg között ezért hosszú ideig nem voltak nagyobb szabású harcselekmények.

¹ A török hadvezetés – közelebbről az oszmán államot akkor irányító „triumvirátus” meghatározó személyisége, Ever pasa – 1914 decemberében indította meg nagy téli támadó hadműveletét, a Harmadik Oszmán Hadsereg hadra fogható erőinek szinte teljes megsemmisülésével végződő, 1914. december 22. és 1915. január 17. között megvívott sarikamişi csatát. (L. ehhez az itt lentebb, a *Műhely* c. rovatban közölt cikkemet: „Halál a hóban” – Egy kudarcba fulladt török támadó hadművelet a Kaukázusontúli térségben a 1914–1915-ös év telén: a Sarikamişi csata.) A veszteség valós mértékét mutatja, hogy a ma élő törökök körében is sarikamişi tragédia (*Sarikamiş faciası*) néven örizte meg ezt a – döntőnek szánt, ám elesettek és megfagyottak, vagy sebeikbe és a [kiütéses] tifuszbá belehalt tízezrek halálát eredményező – csatát a kollektív emlékezet.

² Aprólékos részletességgel mindezekhez l. külön. Allen–Muratoff 1953: 249 skk.; 293 skk. és 331–429 skk. Néhány további munkára a későbbiek során utalok.

³ Allen–Muratoff 1953: 439.

⁴ Az 1916-os év késő téli és kora tavaszi, majd nyári harcai után a Harmadik Oszmán Hadsereg szinte végzetesen meggyengült. Olyan mértékben elveszítette harcos állományát, hogy az év őszétől korábbi hadtesteit hadosztályokba, hadosztályait ezredekké, az ezredeket pedig zászlóaljakká kellett szervezni. Utóbb így H. W. Neulen: *Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, München 2002: 2. Auflage; a továbbiakban Neulen 2002²: 54. Jelentősek voltak a Kaukázusi fronton a Harmadik Oszmán Hadsereggel együtt küzdő Második Oszmán Hadsereg veszteségei is. Ez utóbbi magasabb egység az 1916-os év szeptemberének végén már csak kb. 60 000 (küzdőképes) katonából állt. Részletesen l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 428.

⁵ Larcher 1926: 411 és Reichmann 2009: 166.

⁶ Guse 1940: 91.

*

Kelet-Anatólia egy jelentős része már 1916 tavaszán elveszett az oszmán hatalom számára. Az 1916-os év őszére a kényszerűen feladott terület nagysága tovább növekedett. Az orosz csapatok most már 250–350 kilométer mélységben hatoltak be a török államterületre, kulcsfontosságú városokat foglaltak el, és csaknem egészében fennhatóságuk alá vonták Török-Örményországot.⁷ Szinte csoda számba ment, hogy az alultáplált, elrongyolódott és sokszor hiányos ruházattal ellátott, többnyire rosszul vezetett oszmán erők mégis fel tudták tartóztatni a túlerőben levő orosz csapatokat.⁸

A harcok a polgári lakosságot is keményen sújtották. Falvak sora semmisült meg, a térség muszlim lakossága pedig tömegesen menekült el az előre nyomuló orosz csapatok elől.⁹ Az oroszok, de főként a velük érkező örmény önkéntesek most véres bosszút álltak a helyben maradt kelet-anatóliai török és kurd falusi lakosságon az előző évben százezer számra lemészárolt örményekért és a pontoszi görögökért.¹⁰ Különösen felszította az orosz csapatokkal érkező örmény önkéntesek bosszúvágyát, amikor megtalálták az előző év

nyarán végrehajtott kényszer-áttelepítések során történt tömeggyilkosságok nyomait: a törököktől és a kurdoktól legyilkolt örmények tömegsírait.¹¹

**

Ahogy korábban a térségben nagy számban élő örményeket, most Kelet-Anatólia török és kurd lakosságát sújtotta az erőszak megannyi formája, ide értve a muszlimok által lakott falvakban élők tömeges elűzését és az előre eltervelt tömeggyilkosságokat is.¹² A megtorlás címén elkövetett kegyetlenségeket csak az orosz megszállás alá került területek gyors visszafoglalása tudta volna megakadályozni. A kaukázusi török csapatoknak azonban erre már nem volt ereje.

Az 1916–1917-es év telén a kelet-anatóliai (kaukázusi) fronton harcoló két török hadsereg állományában kevés volt az ember. A védelemhez is kevés, nemhogy a támadáshoz. Akadozott, vagy sokszor hosszabb időre elmaradt az utánpótlás is. A málhás állatok és a tevék jórészt amúgy is

⁷ Neulen 2002: 54.

⁸ Neulen 2002: 54, sk: "[...] die unteremährten, schlecht gekleideten und mangelhaft geführten *türkische Soldaten hatten das Wunder vollbracht*, einen überlegenen Feind schließlich doch aufzuhalten" (a kiemelés tőlem – Sz. G.). A Kelet-Anatóliában harcoló oszmán erők a cári hadsereg 250 000 katonáját költötték le: vö. Neulen 2002: 55.

⁹ Allen–Muratoff 1953: 437 sk.

¹⁰ Az 1914–1915. évi téli török offenzíva kiindulópontjával szolgáló Erzurumot 1916. február 16-án foglalták el a cári csapatok. Az orosz előrenyomulástól fenyegetett területekről, az Erzincan irányába visszavonuló oszmán csapatok nyomában tömegesen (egy millió főt meghaladó nagyságrendben) menekültek el városaikból és falvaikból a muszlimok. A helyben maradt, vagy menekülni képtelen török és kurd lakosság jelentős része az örmények lemészárlására válaszként szánt tömeges megtorlás áldozata lett. Rövid összegzésben l. ehhez Shaw–Shaw 2002: 322 sk. – Később azután, azt követően, hogy a kaukázusi oszmán erők visszafoglalták Erzurumot (1918. március 12-én), a Kelet felé előre nyomuló törökök Erzurum térségében számos olyan falut találtak, amelynek muszlim lakosságát vagy az orosz alakulatok katonái ölték meg (zömmel 1916 telén), vagy később (1918 márciusában) mészárolták le a visszavonulásra kényszerült örmény "nemzeti" alakulatok. Vö. Erickson 2001: 183 és 205 (= a 183. oldal 8. sz. jegyzete).

¹¹ Bitlis 1915. március 1-jén történt elfoglalását követően ezt írja egy (itt angol fordításban közölt) orosz hadijelentés, az előző év júniusára visszatekintve: „Bitlis had been an important Armenian centre, but there were few of the oppressed race left to welcome their liberators, the Turks and Kurds, under Djevdet Pasha, having massacred some 15,000 of them in the previous June.” In: Primary Documents – Nikolai Yudenich on the Russian Capture

of Erzurum, 16 February 1916. In: http://www.firstworldwar.com/source/erzurum_yudenich.htm.

– Dzsevet bej (Enver pasa sógora, és Moszul korábbi kormányzójának, Tahir pasának a fia) a jelentős örmény kisebbséggel bíró Vani vilajet kormányzója (válíja) volt. Őt terheli a legfőbb felelősség a Van-tartományban (Vilajet) élő örmények tömeges lemészárlásáért: vö. Kévorkian 2011: 321.

¹² Az Orosz–Örményországban élő és a kitelepítés elől orosz területre menekült kelet-anatóliai örmények (lentebb hivatkozott forrásunkban: native Armenians), valamint a cári hadsereg szökevényei az 1915–1916-os év során rémtettek sorát követték el a muszlim lakosságú falvak lakóival szemben. Ezekről azonban a török közvélemény, ahogy a német és az osztrák lapok olvasói is, csak 1918 februárja után szerzett ténylegesen is tudomást. Azt követően, hogy az oszmán hadsereg visszafoglalta az oroszoktól addig megszállva tartott kelet-anatóliai területeket. A török sajtóközlések falvak felégetéséről, a nők megerőszkolásáról, sőt több falu esetében a teljes lakosság lemészárlásáról írtak. És írtak arról is, hogy valószínűleg hamarosan ismertté válik a rémtettek további sora is, amelyet az örmények – és a cári hadsereg dezertőrjei – a muszlim lakossággal szemben elkövetettek. Vö. ehhez Ihrig 2016: 183 sk (az örményektől elkövetett atrocitásokról hírt adó török sajtóközlések összegzése).

– [2] Bár kisebb arányokban, de mindez egyszer megtörtént már: a Harmadik Oszmán Hadsereg összeomlását követően, az 1914–1915. év telén. A cári hadsereggel együtt előrenyomuló örmény zászlóaljok már ekkor is megannyi súlyos atrocitást követtek el a muszlimoktól lakott falvak lakóival szemben, tömeges menekülésre készítve ezzel az orosz ellentámadás sávjában élő törököket és kurdokat. – L. ehhez Guse 1925: 612–615.

hiányoztak, vagy ha voltak, nem tudtak haladni a nagy havazások után járhatatlanná, illetve felismerhetetlenné vált magashegységi ösvényeken és utakon.

Az utánpótlás hiányában a katonák szegényesen táplálkoztak, vagy gyakorta éheztek is. Egy ott harcoló német tüzérszt szerint az emberek, ha jól ment, naponta egy maréknyi árpát kaptak, és az elhullott állatok húásával javították fel étkezésüket. Ám rendszeresen még ez sem jutott.¹³ Ráadásul éjjel, a védőállásokban, szinte elviselhetetlen volt a hideg. A tél beálltával azután minden még rosszabbra fordult.

Az 1916–1917-es év tele a kaukázusi fronton

Az 1916–1917-es évben korán köszöntött be a tél, és különösen kemény volt.¹⁴ A kaukázusi fronton szolgáló török katonák már csak ezért is mérhetetlen szenvedéseket éltek át.

Ahogy a fentebb említett német tüzérszt, az oszmán hadsereg főhadnagyi rendfokozatát viselő Max Winkler írja, a frontvonalban lévő török katonák „kabát nélkül, sokszor mezítláb feküdtek a havon, gyakorta csak elrongyolódott nyári öltözetükben. [...] A jég borította fedezékekben sem tűzük, sem élmük nem volt. Egyikük sem élte túl a januári hónapot.”¹⁵ Honfitársa, a bajor hadseregben őrnagyi, az oszmán haderőn belül alezrederesi rendfokozatot viselő Ludwig Schraudenbach is megerősítette Winkler tapasztalatait. A Harmadik Oszmán Hadsereg III. hadtestének részét alkotó 17. gyaloghadosztály parancsnokaként szolgáló Schraudenbach hasonló képet fest a lerongyolódott és az ellátmányt

többnyire nélkülöző török katonákról, akik mezítláb vagy elhullott állatok bőrébe takart lábbal látták el szolgálatukat, emberhez méltatlan körülmények között.¹⁶

*

A nagy, vagy sokszor rendkívüli hidegben, szegényes étellel és olykor étel nélkül ellátott frontszolgálat körülményei valóban emberhez méltatlanok voltak. Az oszmán hadsereg alezrederese, a fentebb említett Ludwig Schraudenbach hadosztályparancsnok pontosan egy hónapig bírta. 1916 decemberében Schraudenbach annyira megbetegedett, hogy kórházi ápolásra szorult, majd hosszabb betegszabadságra kellett mennie. Csak 1917 áprilisában térhetett vissza egysége élére, ekkor már Mezopotámiába.¹⁷

**

A január–februári hónap azután még inkább kemény volt a Kis-Kaukázus hegyei között. Keményebb, mint az előző két év telén.¹⁸

A napokig tartó, szüntelen havazást még el lehetett viselni. Am a hirtelen végbement, és szélsőségesen nagy hőmérséklet-csökkenés során, vagy tartósan nagy hideg idején, már tömegesen fagytak meg a védőállásokban a katonák, vagy szereztek később halált okozó fagysérülést. Halálhoz vezetett a tartós éhezés is.

Nemcsak az emberek éheztek, de erre kényszerültek az igásállatok is. A lövegek vontatására használt lovak fele, vagy közel a fele, takarmány híján elpusztult.¹⁹

¹³ Winkler 1966: 29–41; 35 sk.: „Az egyetlen megközelítési útvonal már a novemberi esős napokban járhatatlanná vált – így emlékezik vissza az 1916–1917-es év telére Max Winkler, aki akkoriban az oszmán hadsereg főhadnagyi rendfokozatát viselte. Az összeköttetés ezen a szakaszon összeomlott, s ez kiszolgáltatta az éhezésnek a csapatokat. A gyalogságnál kezdetét vette a katasztrófa. Az állatok fakérget vagy semmit sem ettek, és elpusztultak. Az emberek, ha jól ment, naponta egy maréknyi árpához jutottak. Az elhullott állatok teteméből ettek, és a kikaparták a még a jobb időkből származó lótrágyából a gyéren található magvakat. Végül éhségödémába estek, és lassan elsovadtak”. („Schon mit den ersten Regentagen im November wurde die einzige Zufahrtsstraße grundlos, die Etappe brach zusammen; die Truppen waren dem Hunger preisgegeben. Bei der Infanterie ging die Katastrophe an. Die Tiere hatten Baumrinde zu fressen oder nichts und gingen ein. Die Menschen bekamen, wenn es gut ging, täglich eine handvoll Gerste, fingen an, Tierkadaver anzunagen, scharrten aus dem Pferdekot, der noch aus besseren Zeiten stammte, die spärlichen Körner heraus – schließlich verfielen sie dem Hungertyphus und siechten hin.“)

¹⁴ Allen–Muratoff 1953: 436; vö. 437. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 436–441 (Book IV; Chapter XXXIX: *The Winter of 1916–17*).

¹⁵ Winkler 1966: 29–41; 36.: „Die Leute lagen ohne Mantel, oft barfuß, oft nur in zerrissenen Sommerkleidern, vorn an der Front, in vereisten Unterständen, ohne Feuerung, ohne Nahrung. Sie alle haben den Januar nicht überlebt.“

¹⁶ Schraudenbach 1925: 191.: „Nackte Füße waren die Regel, oder ein Stück Haut eines gefallenen Tieres, mit Riemen oder Schur um die Füße geschnürt. Von den Hosen hingen Fransen und Fetzen, und durch die Löcher sah die Haut; Unterhosen, Hemden – eine seltenheit!“ etc. („Többnyire mezítláb voltak, vagy egy elhullott állatból származó, szíjjal vagy madzaggal oda erősített bőrdarabba burkolták a lábukat. A nadrágjukból rojtok és rongyok lógtak, és a lyukakon át kilátszott a bőrtük. Az also nadrág vagy az ing – ritkaság számba ment!“)

¹⁷ Újabban l. ehhez Unger 2003: 114 sk; vö. Reichmann 2009: 167.

¹⁸ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff 1953: 436–441 (Book IV; Chapter XXXIX: *The Winter of 1916–17*).

¹⁹ Allen–Muratoff 1953: 436.

Az 1916–1917-es év telén a Második Oszmán Hadsereg állományából hozzávetőlegesen 60 000 katona halt meg részben fagyszerülés, részben pedig a tartós éhezés miatt.²⁰ Sokak pusztulását a járványok okozták, főként a tífusz.²¹ Az orosz hadsereg 1916–1917 telén, hasonló okokból elszenvedett vesztesége 100 000 főre tehető.²²

Betegség vagy éhhalál, jobb esetben a harcok során szerzett sebesülés, de leginkább fagyhalál várt a kaukázusi fronton küzdő oszmán alakulatok katonáira. Ezért kiemelkedően nagy volt a dezertőrök száma, ahogy az volt már korábban is.²³

1917 márciusára, amikor Kelet-Anatólia hegyei között beköszöntött a tavasz, a Második Oszmán Hadsereg hat hadosztályának harcos állományában alig 30 000 katona maradt.²⁴ A harcok egyik résztvevője, a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökeként szolgáló Felix Guse „csak 20 000 főre teszi a Második Oszmán Hadsereg kötelékében megmaradt, még harc képes katonák számát. Ugyancsak Guse szerint saját magasabb egységének, a Harmadik Oszmán Hadseregnek is csak szigorú kényszerintézkedések sorával sikerült elkerülnie a már elviselhetetlenül nagy embervesztését.”²⁵

Az 1916–1917-es év telét a törökök azzal töltötték, hogy újjászervezték a kaukázusi fronton harcoló csapataikat. A gyakorta hóviharakkal és kemény fagyokkal párosuló zord időjárás ezen a télen szinte lehetetlenné tette a szemben álló felek számára, hogy jelentősebb harccselekményeket folytassanak.²⁶ A tomboló hóvihárban vagy a rendkívüli hidegben ritkán fordultak elő még a járőrök közötti összecsapások is.²⁷ A harc folytatásához csak az 1917-es év tavaszának beköszöntével érkezett el az idő.

A Kaukázusontúli térségben folytatott hadműveletek III: az 1917-es év

A kényszerű szünet után, amelyet az 1916–1917-es év telének különösen zord időjárása okozott, jelentősebb harccselekményekre csak 1917-es év tavaszától kerülhetett volna sor a kaukázusi fronton. A dolgok végül más fordulatot vettek, a várt orosz támadás elmaradt. Mindez az Oroszországban az 1917-es év során végbe ment két nagy belpolitikai fordulat következménye volt. Az első, a Februári Forradalom hatására az orosz erőket az európai hadszíntérre koncentrálták.²⁸ A második nagy belpolitikai fordulat, az Októberi Forradalom pedig azt eredményezte, hogy 1917 decemberének közepén az Oszmán Birodalom és a csak nemrég létrejött Szovjetországnak fegyverszünetet kötött.

Ahogy többen is megjegyezték, 1917 tavaszán csak a cári hatalom megdöntéséhez vezető Februári Forradalom mentette meg a török hadsereget a teljes vereségtől a kaukázusi fronton.²⁹ Beköszöntött a tavasz, ám sem ekkor, sem pedig az ezt követő közel egy és egy negyed év során, a szemben álló felek egyike sem indított Kelet-Kis-Ázsiában jelentősebb támadást.

Az oroszok többnyire a hazájukban történt politikai változásokkal voltak elfoglalva, melyekről heves vitákat folytattak. A bolsevikok földosztás akartak, és azonnali békekötést követeltek. „Annexió és jóvátétel nélkül” akarták befejezni az „imperialista háborút”. Az egyszerű katonákban azután mind gyakrabban merült fel a kérdés: mi keresni valójuk is van Kelet-Anatóliában.³⁰

A törökök a viszonylagos fegyvernyugvást arra használták fel, hogy lehetőség szerint pótolják a Második és a Harmadik Oszmán Hadsereg az 1916-os év harcai során elszenvedett, súlyos veszteségeit.³¹

²⁰ Vö. Liman von Sanders 1920: 199 sk. Újabbán l. küln. ehhez Neulen 2002²: 55.

²¹ A Második Oszmán Hadsereg emberállományát sújtó járványok közül leggyakrabban a (kiütéses) tífusz fordult elő. Allen–Muratoff 1953: 438. o. 3. sz. jegyzet; vö. még Rogan 2015: 160.

²² Ezt a számadatot közli Larcher 1926: 410.

²³ A szolgálati helyét a végleges távozás szándékával elhagyó katonák nagy száma is jól mutatta a helyzetük kilátástalanságát. Egy későbbi közlés szerint 1916 kora őszén csak a Harmadik Oszmán Hadsereg területén ekkor hozzávetőlegesen 50 000 dezertőr tartózkodott. Allen–Muratoff 1953: 436. Ezeknek, az itt szerzte kőszáló szőkevény katonáknak a száma egy ismert amerikai hadtörténész szerint meghaladta a Harmadik Oszmán Hadsereg még megmaradt erejét: Erickson 2001: 135. Egyetlen nyári hónapban, az 1916-os év augusztus hónapjának során, 13000 szőkevényt tartóztattak le. Ezeket azután, egy

nyilvánvalóan általános megkegyelmezési eljárás keretében, visszairányították a frontra. Részletesebben l. ehhez Guse 1940: 95; vö. Reichmann 2009: 166.

²⁴ Ezt a számadatot közli Allen–Muratoff 1953: 438.

²⁵ Guse, Kaukasusfront 1940: 92 sk.

²⁶ Egy, már jóval a harcok lezáródását követően megfogalmazott állítás szerint 1916–1917 telén, a kaukázusi fronton, a szemben álló felek semmilyen harctevékenységet sem folytattak. Allen–Muratoff 1953: 436: „fighting ceased everywhere”.

²⁷ Allen–Muratoff 1953: 436.

²⁸ Az utolsó nagy orosz támadásra a Nyugati fronton került sor – Galícia, ill. Bukovina területén; 1917. július 1-je és július 19. között. Ez volt az ún. Kerenszkij-offenzíva.

²⁹ Allen–Muratoff 1953: 438., ill. 438. o. 4. sz. jegyzet; továbbá i.m. 439. Hasonlóképpen később Rogan 2015: 355 sk.

³⁰ Legutóbb Rogan 2015: 355.

³¹ Részletesebben l. ehhez Neulen 2002: 58 sk.

Az 1916. év meglehetősen tragikus eseményeket hozott a Kelet-Anatóliában küzdő oszmán erők számára. A törökök elvesztették egy nagyvárost, a régi építésű erődökkel védett, jelentős közlekedési csomópontnak is számító Erzurumot, majd Trabzon a kaukázusi front ellátása szempontjából jelentős kikötőjét, valamint az ugyancsak komoly stratégiai jelentőséggel bíró Erzincant. A kaukázusi front déli szakaszán a cári csapatok Diyarbakır alatt álltak, és a város közeli eleste fenyegetett. Az élő erőben és hadianyagban elszenvedett veszteség is jelentősnek volt mondható. A Harmadik Oszmán Hadsereg komoly veszteségeket szenvedett, a Második Oszmán Hadsereget pedig az 1916. év második felére gyakorlatilag megsemmisült.³²

Az 1916–1917-es év telén mindkét hadsereget újraszervezték, és mindkét hadsereg egységes parancsnokság alá került.

A korábban igen jelentős erőt képviselő Második Oszmán Hadsereg újjászervezését követően, 1916 decemberében már csak hat gyaloghadosztályból állt.³³ A nagyobb szabású támadás indításához kedvezőbb viszonyokat biztosító tavaszi időszak beálltaig újjászervezték a Harmadik Oszmán Hadsereget is.³⁴ Harcos és ellátó állományát 1917 márciusára hozzávetőlegesen 60–70 000 katonára sikerült feltölteni.³⁵ Az újjászervezett Harmadik Oszmán Hadsereg most két hadtestből állt,³⁶ valamint a dandárrá szervezett II. lovashadosztályból. Egy hadtest alárendeltségébe három, egyenként 6000 főből álló hadosztály tartozott. Minden hadosztály 12–18 löveggel rendelkezett, köztük 150 milliméteres német és 105 milliméteres osztrák–magyar hegyi lövegekkel.³⁷

A 1917-es év várható küzdelmeivel a török erők már a Harmadik és a Második Oszmán Hadsereget egy hadseregcsoporthoz foglaló erőként néztek szembe a Kaukázusi fronton. A hadseregcsoporthoz parancsnoka a Második Oszmán Hadsereget korábban vezénylő Ahmed İzzet pasa lett.³⁸ A Második Oszmán Hadsereg felett Musztafa Kemál pasa vette át a parancsnokságot.³⁹ (A Gallipoli-félszigeten vívott védelmi harcok során kitűnt, ám addig érdemeihez mérten csak kevésbé elismert Kemál pasa az előző hónapokban a Második Oszmán Hadsereg XVI. hadtestének vezetését látta el.⁴⁰) A Harmadik Oszmán Hadsereg vezetésében nem történt változás. Itt továbbra is Mehmed Vehib pasa parancsnokolt.⁴¹

A német részvétel a Harmadik Oszmán Hadsereg vezetésében az 1917-es év közepéig minimálisra csökkent. Az ezredparancsnokokat magasabb beosztásba helyezték, és átvezényelték a Második Oszmán Hadsereghez.⁴² A Harmadik Oszmán Hadseregnél magasabb beosztásban csak Felix Guse vezérkari főnök, és Guse ugyancsak német segédtszjtje maradt.⁴³

Hasonló volt a helyzet a Második Oszmán Hadsereg felső vezetésében is. A német tiszték innen is távoztak, bár eleinte a Második Oszmán Hadsereg két hadosztályának élén is német parancsnok állt: a bajor származású Ludwig *Schraudenbach* őrnagy és az ugyancsak őrnagyi rendfokozatú porosz tiszt, Hans *Guhr*.⁴⁴ Az oszmán hadsereg alezredeseként szolgáló két német tiszt azonban csak rövid ideig látta el itteni feladatát.⁴⁵

A harcvezetés súlya és felelőssége mindinkább az itt küzdő oszmán magasabb egységek török parancsnokainak a vállára nehezedett. A kaukázusi térségben vívott, jobbára jelentéktelen harcok során az 1917-es év közepétől a Második és a Harmadik

³² Újabban Erickson 2001: 137.

³³ Vö. Erickson 2001: 137.

³⁴ A részletekhez l. Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁵ Így Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁶ Az I. és a II. (kaukázusi) hadtest. Az előbbi alárendeltségébe az IX; a X. és a XXXVI. gyaloghadosztály, míg az utóbbi alárendeltségébe az V; a XXXVII. gyaloghadosztály tartozott. Vö. Allen–Muratoff 1953: 437. o. 1. sz. jegyzet.

³⁷ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

³⁸ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 421. és 437; Liman von Sanders 1920: 199 és 196 (a Harmadik és a Második Oszmán Hadsereg hadrendje az 1917. év kezdetén); továbbá Erickson 2001: 170 (Table 6.1: *Disposition of Turkish Forces, August 1917 [Caucasia]*).

³⁹ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

⁴⁰ L. ehhez Allen–Muratoff 1953: 437.

⁴¹ Vehib pasa 1916. februárjának végétől 1918 júniusáig látta el a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét.

⁴² Az 1917-es év decemberéig, amikor is Guse addigi posztja megszűnt, mivel a Kaukázusi hadseregcsoporthoz vezérkarát feloszlatták. Miután Felix Gusét (és segédtszjtjét) addigi állomáshelyéről elvezényelték, a kaukázusi fronton – egy rövid időre – egyetlen német tiszt sem maradt. Guse 1940: 102.

⁴³ Guse 1940: 102.

⁴⁴ Guse 1940: 102.

⁴⁵ A korábban a Harmadik Oszmán Hadsereg III. hadtestének részét alkotó 17. gyaloghadosztály parancsnokának tisztét ellátó Ludwig *Schraudenbach* 1916 decemberéig maradt a Kaukázusi fronton (l. ehhez fentebb a 17. sz. jegyzetet). Ami Hans *Guhr*t illeti, ő 1917 júliusában távozott onnan. Guhr akkor – négy hetes szabadságra – Németországba utazott, véglegesen pedig 1917 szeptemberének végén hagyta el, a Palesztinai frontra áthelyezett hadosztályával együtt, a Második Oszmán Hadsereget. – Részletesebben l. ehhez Guhr 1937: 138 és 157–159.

Oszmán Hadsereg vezetése is gyakorlatilag önállóan cselekedett.

Különösen kitűnt a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó II. (Kaukázusi) hadtest, amelyet – 1917. április 8-tól – Kâzim Karabekir ezredes vezetett. Karabekir már korábban jelentős érdemeket szerzett: először a Gallipoli-félszigeten,⁴⁶ majd Mezopotámiában.⁴⁷ Most elszántan harcolt az orosz reguláris erők és az örmény szabadcsapatok ellen is. Érdemei elismeréseként Karabekir, akit korábban a németek is kitüntettek, 1917 szeptemberében a szultántól dandártábornoki kinevezést kapott.

1917 szeptemberétől még a korábbi hónapokhoz képest is kisebb számban került sor Észak- és Középkélet-Anatóliában tényleges harccselekményekre. A magas hegyek között, illetve a magasban fekvő völgyekben és fennsíkokon húzódó front a Trabzon–Erzincan–Bitlis–Muş–Van városoktól alkotott vonaltól valamivel nyugatabbra megmerevedett. Az év őszétől a kelet-anatóliai fronton véglegessé vált az orosz–török fegyverszünetig tartó állóháború.

Függelék

A harc nélküli küzdelem időszaka: az 1917-es év november-december hónapjai a Kaukázusontúli fronton

⁴⁶ Gallipolinál Karabekir a Mezopotámiából átvezényelt 14. hadosztály parancsnoka volt.

⁴⁷ Karabekir itt a Hatodik Oszmán Hadsereg parancsnokává kinevezett von der Goltz pasa vezérkari főnökének tisztét töltötte be.

⁴⁸ A bolsevikoktól bevezetett új orosz naptár szerint 1917. november 7-én. Ez, mint ismeretes, már a Nyugat- és Közép-Európában használt időszámítási rendszert követte. A régi orosz naptár, az ún. Julián-naptár szerint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom néven ismert bolsevik hatalomátvétel 1917. október 25-én történt.

⁴⁹ 1917. február 10–11-én a cárok székvárosában, Pétervárott általános sztrájk tört ki, amely felkelésbe csapott át (február 25–27.). A felkelést követően új kormány alakult, Lvov herceg ideiglenes kormánya. Majd hamarosan sor került II. Miklós cár lemondására is (1917. március 15-én).

⁵⁰ L. küln. ehhez Allen–Muratoff 1953: 457; továbbá Hovannisian 1967: 15. és Erickson 2001: 180: "the Russian Army in the Caucasus »self-demobilized«."

⁵¹ Így történt ez az 1916 áprilisa óta orosz megszállás alatt álló Trabzonban, ebben a jelentős Fekete-tenger-menti ellátó- és elosztó központban is. 1917 decemberének végén Trabzonban, mielőtt kihajózták volna őket a kikötőből, a volt Kaukázusi Hadsereg rend és fegyelem nélkül lézengő katonái kifosztották a boltokat. A haza induló orosz alakulatok tagjainak már hónapok óta nem fizettek zsoldot: vö. Rogan 2015: 356. Így a hatalmától megfosztott cár egykori katonái szinte rákényszerültek a fosztogatásra, hogy a haza felé vezető úton elláthassák maguk.

1917 októberének végén, illetve az év novemberének elején⁴⁸ a bolsevikok ragadták meg, majd vették át a hatalmat Oroszországban. A bolsevikoktól megalakított új orosz kormány, a szovjet kormány azonnali tűzszünetet kért a Központi hatalmaktól. Ez a nem várt fordulat egy év haladékot adott a végsőkig kimerült, ekkorra már katonai teljesítőképessége mélypontjára jutott oszmán haderő számára.

1917 telének kezdetére a törökök valamelyest összeszedték magukat. Az ellenség azonban már nem igen akart harcolni velük. A cár lemondásával járó Februári forradalom 49 utáni időszak mind jobban demoralizálta az oszmán államterületen állomásozó orosz katonákat. Az itteni csapatokat csak gyengén élelmezték. Ezért sokan otthagyták állásaikat, és egyszerűen „hazamentek”.⁵⁰ Közben fosztogattak, sőt gyakorta gyilkoltak is.⁵¹

A fronton még megmaradt alakulatok katonái sem voltak igazán harcra képes állapotban. Már addig is számos áldozatot szedett közöttük a skorbut. Később pedig ez a helyzet csak egyre rosszabbodott.⁵²

A Kaukázusontúli térségben folytatott harcok az 1917. december 18-án, az akkor még orosz megszállás alatt álló Erzincan városában megkötött fegyverszünettel értek véget a szemben álló török és orosz erők között.⁵³

(A rablott holmi kihordása után azonban a volt Kaukázusi Hadsereg katonái többnyire felgyújtották a boltokat!) Néhány napon belül a viszonyok igencsak kaotikussá váltak. 1917. december 31-én, hogy a legalább a kikötő rendjét és épületeit megőrizhessék, Trabzon – most már csak a város kiürítését felügyelő – orosz városparancsnoka bevezette a statáriális bíraskodást. Jelentősebb eredményt azonban ezzel sem ért el. A trabzoni amerikai konzul még 1918 januárjának végén is a városban folyó „gyújtogatásról és fosztogatásról” jelent: l. Rogan 2015: 356.

– Óvatos megfogalmazásban mindezekhez l. Allen–Muratoff 1953: 459: „[...] the behaviour of disbanded Russian troops on their way home was far from exemplary”. – Akkor még szervezett erőként, jobbára így viselkedtek az 1914 augusztusának végén Kelet-Poroszországba betört orosz csapatok is.

⁵² A tavasz beköszöntével azután a frontvonalban álló orosz egységeknél, amelyek csak ritkán válhattak ruhát, és még kevesebb lehetőségük volt a tisztálkodásra, újra felütötte a fejét a tifusz is. – L. ehhez Serge 2015: 208: „The condition of the army of the Caucasus was beyond description. Whole divisions were literally decimated by typhus and scurvy, epidemics which sprang from filth and poverty.”

⁵³ Pontosabban az 1917. március 18-án megszüntetett Kaukázusi Helytartóság helyébe lépő új államigazgatási szervezet, az Azerbajdzsán, Grúzia és Örményország képviselőiből álló Különleges Kaukázusontúli Bizottság és az ifjútörök kormányzat között.

A Kelet-Anatóliában küzdő (kaukázusi) oszmán hadseregcsoportot az orosz–török fegyverszüneti megállapodást követően igen hamar, még az év vége előtt feloszlatták.⁵⁴ (Ezt a palesztinai fronton elszenvetett kudarcok sora kényszerítette ki: a brit csapatok 1917. december 11-én vonultak be a közép-palesztinai térség legfontosabb központjába, a muszlimoktól is szent városnak tartott Jeruzsálembe.⁵⁵)

A Második Oszmán Hadsereg, a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe átkerült IV. hadteste kivételével, ettől kezdve – 1918. február 4-ig – teljes inaktivitásba ment át. A kaukázusi fronton csak a jelentős mértékben meggyengült Harmadik Oszmán Hadsereg maradt.⁵⁶

Felhasznált irodalom

- Allen, William Edward David–Muratoff, Paul 1953: *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 2010 (1953); küln. 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*; Ch. XVI–XLI).
- Erickson, Edward J. 2001: *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Greenwood Press, Westport, Connecticut – London.⁵⁷
- Guhr, Hans 1937: *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Staboffiziers während des Weltkrieges*, Mars-Verlag Carl Siwinna, Berlin.⁵⁸
- Guse, Felix 1940: *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang [Verlag], Leipzig.
- Hovannisian, Richard G. 1967: *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Published under

the auspices of the Near Eastern Center, University of California, Los Angeles), Berkeley–Los Angeles.

- Ihrig, Stefan 2016: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; küln. 139–156. (Part II. Ch. 7: "Interlude of the Gods") és 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Cold Have Know?*).
- Kévorkian, Raymond Haroutioun 2011: *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London – New York.
- Larcher, Maurice 1926: *La guerre turque dans la guerre mondiale* (par le préface de M. le maréchal d'Espérey), Étienne Chiron – Berger–Levrault [Éditeurs], Paris.
- Liman von Sanders, Otto 1920: *Fünf Jahre Türkei*, Verlag von August Scherl, Berlin.⁵⁹
- Neulen, Hans Werner 2002: *Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Universitas [Verlag], München. Auflage, Sonderproduktion.⁶⁰
- Reichmann, Jan Christoph 2009: „Tapfere Askers“ und „Feige Araber“: *Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918* (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster. [= <http://d-nb.info/999432486/34>. Utolsó hozzáférés 2018. 10. 25.]
- Rogan, Eugene 2015: *The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East*, Basic Books [Publishers], New York).
- Schraudenbach, Ludwig: Muharebe 1925: *Der erlebte Roman eines deutschen Führers im osmanischen Heere 1916/17*, Drei Masken Verlag, Berlin – München – Wien.
- Serge, Victor 2015: *Year One of The Russian Revolution*, Haymarket Books, Chicago, 2015.⁶¹

⁵⁴ Vö. Erickson 2001: 180. és Allen–Muratoff 1953: 459 sk.

⁵⁵ 1917. december 8-án, napszállta után kezdték meg, kivonulásukat Jeruzsálemből az oszmán csapatok. December 9-ének reggelére az utolsó török katona is elhagyta a várost.

⁵⁶ Hamarosan azonban jelentős oszmán erő jelenik meg a Kaukázusi fronton. A török hadsereg rendelkezésre álló tartalékokat, amelyre a palesztinai hadszíntéren jóval nagyobb szükség lett volna, Enver pasa az 1918-as év tavaszától a Kaukázusontúl is folytatott – terület szerző – hadműveletekre csoportosította át. Rövid összegzésben l. ehhez Shaw–Shaw 2002: 325 sk.

⁵⁷ Rec. A. *Mango*, *The International History Review*, 24,1 (2002), 161–162.

⁵⁸ Új, az ún. törzsszöveg tekintetében változatlan kiadásban l. Hans Guhr/Aktuelle Einleitung Jürgen W. Schmidt, Ein "Preuße" als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina, Helios Verlag, Aachen 2018.

⁵⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: Five years in Turkey, Williams & Wilkins Co. for the United States Naval Institute, Baltimore 1928. Rec. Edward Mead Earle, *The Journal of Modern History* I, 1 (1929), 132–136.

⁶⁰ Rec. Balla Tibor, *Hadtörténeti Közlemények* 116,1 (2003), 233–235 (*Szemle*).

⁶¹ A könyv olvasható internetes hozzáférhetőségben is: <https://thechamelhouse.org/wp-content/uploads/2017/11/Victor->

- Shaw, Stanford J.– Shaw, Ezel Kural 2002: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Unger, Michael 2003: *Die bayerischen Militärbeziehungen zur Türkei vor und im Ersten Weltkrieg*, Peter Lang/Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien.
- Winkler, Max 1966: Eine bayerische schwere Haubitzbatterie in Wild-Kurdistan (Kaukasusfront) 1916/17. In: *Die Gebirgstruppe*, Bd. 15, München, 29–41.

Internetes linkek (válogatás)

- <http://www.firstworldwar.com/source> (*Primary Documents*)

Ebből l. küln.

- *Primary Documents – British Military Report on the Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916* (The Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916 by Morgan Price, British Military Observer with the Russian Army). In: http://www.firstworldwar.com/source/erzerum_price.htm
- *Primary Documents – Nikolai Yudenich on the Russian Capture of Erzurum, 16 February 1916*. In: http://www.firstworldwar.com/source/erzerum_yudenich.htm

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
- A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
- A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjáié ı, és I.

GESTA MŰHELY

TÖRTÉNELEM A FRONTVONALBAN. URARTU-KUTATÁS A HATALMI ÉS ETNIKAI SZEKÉRTÁBOROK KÖZÖTT

Buhály Attila

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31./B
buhaly.attila@nye.hu

A tágabb transzkaukázusi, kelet-anatóliai régió csak nagyon kevés ideig, például Urartu Kr.e. 9-7. századi fennállása között volt egységes állami kormányzati ellenőrzés alatt, egyébként különböző országok, hatalmak peremterületén helyezkedett el. Így volt ez a századforduló környékén is, amikor a török-örmény ellentét, majd az I. világháború török-orosz frontja vágta ketté (sokszor a szó szoros értelmében) ezt a történelmi forrásokban rendkívül gazdag területet. Az alábbiakban azt szeretnénk bemutatni, hogy a 19-20. század fordulóján lassan önálló diszciplínaként megjelenő Urartu-kutatást hogyan befolyásolták a térség és a nagyvilág hatalmi és etnikai konfliktusai.

A Kr.e. 9-7. században Urartu az ókori kelet egyik legjelentősebb államalakulata volt Kelet-Anatóliában. Legnagyobb kiterjedése idején nyugat felé elért az Euphratesz anatóliai szakaszáig, észak felé az örményországi Szevan-tóig, keleten pedig a Nyugat-Iránban található Urmia-tóig. Délen a korabeli nagyhatalom, az Újasszír Birodalom volt a szomszédja. Kialakulásában feltehetőleg komoly szerepet játszott az asszír expanzió által megjelenített fenyegetés, és az államszervezés és a kormányzati struktúra bizonyos ágai is asszír mintára jöttek, jöhettek létre. Történetéről részben korabeli asszír forrásokból értesülünk, részben pedig az urartui stélé- és sziklafeliratokból, amelyeket I. Sarduri, a feltehetőleg dinasztiaalapító uralkodó (Kr.e. kb. 835-825) kezdett használni, amikor az állam központjában, Tušpában (ma: Vankale) felvésztette a város alapításáról szóló feliratát.¹

¹ Urartu történetének vázlatos áttekintését ld.: Buhály 2010a. Legutóbbi részletes Urartu-monográfia: Salvini 1995. Urartu történetének, a legújabb historiográfiai kérdések, viták áttekintése: Radner 2011; Zimansky 2011.

Urartu a Kr.e. 7. századi pusztulása után teljesen kiszorult a történelmi emlékezetből. Már a klasszikus görög auctorok sem tudnak arról, hogy néhány évszázaddal korábban Anatólia keleti területén egy jelentős birodalom állt fenn.² Jellemző, hogy például a Minua által (Kr.e. kb. 805-790) épített mintegy 35 km hosszú csatornát, amely a Van-tótól keletre eső hegyvidék vizét volt hivatott Tušpa felé elvezetni, a helyi hagyomány a legendás "babiloni" királynőnek, Szemiramisznak kezdte tulajdonítani. Urartu emlékét, legalábbis az ókori kulturális emlékek, írott források között jóformán csak az Ószövetség őrizte meg az "Ara-rát" hely- és hegynév vonatkozásában (1Móz8:4; 2Kir19:37).

Kelet-Anatólia és a transzkaukázusi térség tekintetében a legkorábbi történelmi jellegű információ Hérodotosztól származik, aki a térség uraiként a médeket nevezi meg. Az első általa ismertetett, és ezáltal a későbbi történelmi emlékezetben még az urartui források felbukkanása előtt megjelent történelmi esemény a méd-lüd háború volt, pontosabban az azt lezáró békeszerződés, amely a Kr.e. 590-ben bekövetkezett napfogyatkozás után következett be (Hér I:74). Mivel a méd-lüd háború „hadszíntere” a két állam közötti terület, Kelet-Anatólia lehetett, nyilvánvalónak tűnt, hogy a terület urai a médek lehettek.

A médek helyét később a perzsák veszik át. Az ő nagy kiterjedésű birodalmuknak alapvetően részévé válik a kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség is, amelyet a perzsa uralkodók különálló tartományként „Armenia” néven szerveznek meg; az elnevezés egyébként az örményekre való első konkrét utalás is a térségben. (Vannak, voltak próbálkozások, amelyek az örménység, sőt kifeje-

² Zimansky 1995.

zetten egyfajta örmény „államiság” létét már a bronzkorig vissza próbálták, próbálnak vezetni; erre azonban alig van konkrét történeti bizonyíték.)

A térség ezek után a hellenizmus birodalmainak része lesz, illetve egy rövid, de meghatározó óörmény államiság után (Tigranész birodalma, Kr.e. I. sz.) mindenkori nagyhatalmi vetélkedések peremvidékévé vagy ütközőállamává válik (római-parthus majd bizánci-szasszanida konfrontációk, arab-muszlim terjeszkedés). Némi stabilitás a szeldzsuk-törökök megjelenése után következik be, miután a szintén az ebben a térségben található Manzikertnél 1071-ben győzelmet aratnak a bizánciak felett. A peremvidéki helyzet azonban ezután sem szűnik meg; a térség a fokozatosan erőre kapó Oszmán Birodalom és az iráni szafavida dinasztia ütközőterülete lesz a 14-17. században.

A térség újkori története már szorosan összekapcsolódik az Oszmán Birodalom korabeli helyzetével, gyengülésével. A fő ellenfél a megerősödő Oroszország lesz; az 1768-1774 közötti orosz-török háború során először hatolnak be orosz csapatok az oszmán uralom alatt álló Örményországba.

1914, az I. világháború kitörése előtt az Oszmán Birodalom több fájdalmas reformfolyamaton próbál keresztülmenni; a folyamat „motorja”, az Ifjútörök Mozgalom az európai nemzetállamok politikai és kulturális struktúráját próbálja a létező keretek között megvalósítani. Kelet-Anatólia térségét ez a helyzet azonban a nagyfokú etnikai és vallási diverzitás állapotában találja: a térség lakói a törökökön kívül keresztény örmények, muszlim kurdok. Az etnikai hovatartozáson túl az identitás meghatározója sokkal inkább a vallási hovatartozás vagy éppen a életmód: ennek alapján teljesen más közösséget alkottak például a nomád, félnomád életmódot folytató és a „letelepedett” kurdok. Diyarbakirban mintegy ezer fős zsidó közösség élt, de éltek a térségben szír orthodoxok, protestánsok és katolikusok is, valamint nesztoriánusok, káldeus keresztények, de kisebb számban síita arabok és zoroasztriánusok is.³

Közben a 19. században megteszi kezdeti tétova lépéseit az urartui filológia és a régészet is; bár ma visszatekintve erre az időszakra, ez nem biztos, hogy jót tett az Urartu-kutatásnak. Európa figyelem ekkor Elő-Ázsiában szinte kizárólag Mezopotámiára korlátozódik; a „régészeti kutatás” pedig a

mai fogalmaink szerint inkább a kiszemelt terület „ókori” műkincseinek begyűjtéséből áll.

Kelet-Anatólia felé is csak akkor kezdenek érdeklődni a régészek és a kincsvadászok, amikor innen is hasonló dolgok kerülnek elő. Ez azonban azt jelentette, hogy elmaradtak a rendszeres lelőhely-feltárások; P. Zimansky szavaival, az urartui ásatásokra sokáig a „régészeti gondatlanság” („archeological malpractice”) jellemző.⁴

Jó példa volt erre a jelenségre az első olyan komolynak mondható régészeti expedíció, mely Urartu területén tevékenykedett 1880-ban, mégpedig Toprakkaléban, a Van-tó északkeleti csücskénél, Hormuzd Rassam vezetésével. Ez a kutatás olyannyira „sikeres” lett, hogy később az 1950-es években R. D. Barnettnek külön kutatásokat kellett folytatnia a toprakkalei leletek és az ásatás rekonstruálása végett.⁵ Mindazonáltal az 1880. évi toprakkalei angol expedíció leghíresebb és legjelentősebb lelete a British Museumba szállított trónszék lett, pontosabban annak részei.

A filológiai kutatásokat egy elzászi származású francia tudós, Friedrich E. Schulz kezdte el 1828-ban, amikor a párizsi akadémia megbízásából Törökországba utazott. Schulz célja eredetileg Perzsiára és az Ottomán Birodalom történetének kutatására lett volna, de mivel a perzsa-török határon nem tudott átkelni, hogy az idejét valahogy elüsse, lemásolt negyvenkét ékírást sziklafeliratot a Van-tó környékén. Schulz még nem tudta, de ezeknek a sziklafeliratoknak nagy része urartui volt.

A fiatal francia tudós végül sajnos nem jutott be Perzsiába: a török-perzsa határvidéken egy kurd rablóbanda kirabolta és meggyilkolta. A kéziratok azonban kalandos úton eljutottak Európába, és 1840-ben jelentek meg a *Journal Asiatique* című folyóiratban.⁶ Ez a publikáció alapozta meg az urartui nyelvészet és filológia kutatását, ez volt az a kezdőpont, ami után a kutatók és utazók fokozatosan szembesültek azzal, hogy Kelet-Anatóliában létezett valamikor egy állam, amely ékírást használt, de nyelve ismeretlen, nem hasonlít sem az óperzsa nyelvhez, sem a sémi nyelvekhez. (Schulz hiába másolta le a feliratokat, elolvasni nem tudta azokat, ennek következtében az ékjelek reprodukálásában sokszor hibát is vétett.)

⁴ Zimansky 1998: 287.

⁵ Jellemző, ahogy Barnett minősíti az 1880. évi toprakkalei ásatást: „the inglorious history.” Barnett 1950:26. Ld. még: Barnett 1954.

⁶ Schulz 1840.

³ Üngör 2011: 13.

Az urartui ékírás „elolvasását” és a nyelv megfejtését sokáig tétován is vitte az a körülmény, hogy az a terület, ahonnan a feliratok származnak, főleg – illetve a szeldzsuk-törökök megjelenése előtt szinte kizárólag – indoeurópai nyelvű népek által lakott és határolt terület. Mivel a feliratok Örményország területéről kerültek elő, kezdetben „órmény korról” vagy „órmény írásról” beszéltek, vagy esetleg „órmények előtti, pre-órmény” népeességről.⁷ Jellemző, hogy az „urartui” jelző először csak 1898-ban jelenik meg a szakirodalomban,⁸ de tulajdonképpen egészen a 20. század ötvenes-hatvanas éveig kell várni, mire általánosan használt lesz.

Urartu területének első alapos és rendszeres „terepbejárása” két német tudós, W. Belck és C. F. Lehmann-Haupt nevéhez fűződik. Ők 1898-1899-ben járták be a klasszikus Örményország és Észak-Mezopotámia területét, abból a célból, hogy az „órmények előtti” történelem anyagi és írásbeli hagyatékát felkutassák. Ennek során Vankale és Toprakkale után újabb urartui erődöket sikerült azonosítani, főleg a mai Örményország területén (Karmir-blur, Erebuni). Tapasztalataikat két kézikönyvben összegezték,⁹ de ennek az expedíciónak az eredménye lesz az első „komoly” urartui szöveggyűjtemény is.¹⁰ Munkájukat különösen is értékessé teszi, hogy az 1915. évi örmény genocidium előtt ők voltak az utolsó kutatók, akik a térségben tevékenykedhettek.

A C. F. Lehmann-Haupt és W. Belck kutatásai révén többszörösére nőtt urartui, valamint a fokozatosan bővülő hurri szöveg emlékeknek köszönhetően megjelentek az urartui nyelvészet első jelentős képviselői: a századfordulótól a 20. század hatvanas éveig tehető talán az urartui nyelvészet „hőskora”, olyan képviselővel, mint F. Bork, G. V. Cereteli, N. J. Marr, I. Orbeli, J. Friedrich, A. Götze.

Az Oszmán Birodalom 1914. október 28-án belépett az I. világháborúba; ezzel újabb hadszíntér alakult ki a harcoló felek között, a kaukázusi front. Az oszmán csapatok támadása nagyon hamar összeomlott, és a cári orosz csapatok ellentámadása 1915. július 6-án elérte Van városát. Ezután a háború nagyon hamar ezen a fronton is állóháborúvá alakult át, amely során a cári orosz csapatok

egészen az 1918. márciusi breszt-litovszki békéig megszállva tartották a Van-tó északi és keleti oldalát, így magát Van városát, illetve az korábbi urartui magterület nagy részét is.

Ahogy a cári csapatok megszállták a Van-tó környékét, napvilágra kerültek az ókori Tušpa, a Vankale északi oldalában megbúvó úgynevezett Hazine Kapısı-sziklafülke-komplexum részei. A komplexumot még II. Sarduri urartui király (Kr.e. kb. 760-734) tiszteletére hozták létre oly módon, hogy a sziklába fülkéket véstek, a fülkébe sztéléket állítottak fel, valamint a fülkék előtt egy áldozóhelyet hoztak létre. A sztélékre, valamint a sziklafülkék belső felületeire feliratokat véstek, amelyek az uralkodó tetteit, rendelkezéseit örökítették meg.¹¹ A terület frontvonal jellege azonban nyilvánvalóan nem tette lehetővé a módszeres és rendszeres feltárásokat; mindössze annyi történt, hogy az 1915-1918 között napvilágra került sztéléket elszállították a tbiliszi múzeumba.¹² Ez az anyag – túlélve a Szovjetunió megalakulását, a kaukázusontúli térségbeli expanzióját, majd felbomlását – mind a mai napig ott található; míg a komplexum azon elemei, amelyek később kerültek napvilágra, részint a vani múzeumba kerültek, részint pedig még sokáig – illetve a sziklafeliratok természetükénél fogva mindmáig – „in situ” voltak megtalálhatóak.

A Hazine Kapısı-komplexum esetében tehát azt történt, hogy egy régészeti emlékhely elmozdítható darabjai (a sztélék és sztélétorodékek) két különböző múzeum gyűjteményébe kerültek. Nem csupán azt történt, hogy a leletek széthordásával elveszett és nehezen rekonstruálhatóvá vált az egymással (és az eredeti lelőhellyel) való kontextus. Súlyosbította a helyzetet, hogy ez a két múzeum két különböző ország, sőt idővel két különböző „világrend”, politikai, hatalmi oldal, egy szovjet és egy NATO-tagállam területére került, ami – annak ellenére, hogy G.A. Tsereteli 1939-ben publikálta a Tbilisziben található szövegeket – nagyon nehézé tette a leletek kutathatóságát a különböző „táborokhoz” tartozó tudósok számára.

A folyamat azonban ezzel még nem ért véget. A 20. század második felére megszilárduló geopolitikai helyzetnek (a „szocialista tábor” és a „kapitalista világrend” szembenállásának) köszönhetően szinte párhuzamos kutatási irányok kezdtek kirajzolódni. Kezdődött ez az 1939-ben megindult, de a

⁷ Például Hincks (1848) vagy Mordtmann (1872; 1877) megfejtési kísérletei.

⁸ Sandalgian 1898.

⁹ Lehmann-Haupt 1907; 1910-1926-1931.

¹⁰ Lehmann-Haupt 1928sk. (= CICH)

¹¹ Ld. Buhály 2010b.

¹² Tsereteli 1939.

világháború miatt az ötvenes években befejeződött karmir-bluri ásatásokkal,¹³ majd további olyan jelentős örményországi erődítmények feltárásával, mint Arin-berd / Erebuni¹⁴ vagy Armavir / Argišti-hinili.¹⁵

Eközben Törökországban is megkezdődött az urartui erődök feltárása,¹⁶ Iránban pedig 1956-ban elindult az amerikaiak Hasanlu-projektje, melyben 1974-ig Urmia-tó menti lelőhelyeket tártak fel R. H. Dyson irányításával.¹⁷ A hatvanas évek végétől Iránban a német W. Kleiss vezetésével Bastam,¹⁸ O. Muscarella vezetésével pedig Qalatgah feltárása kezdődött meg,¹⁹ majd 1984-ben megjelent P. E. Pecorellának és M. Salvininek az Urmia-tó és a török-iráni határ közötti területtel foglalkozó publikációja.²⁰

Bár a jelentősebb szakfolyóiratok elérhetőek voltak mindkét „tábor” kutatói számára, valamint a főbb monográfiák is eljutottak a szélesebb olvasóközönséghez (főleg az orosz, esetleg az örmény nyelvű művek angol fordításával)²¹, sajátos parallelizmusok alakultak ki a két oldal között. Ezek között a legjelentősebb talán a két különböző Urartu-szövegkiadás.

C.F. Lehmann-Haupt már a transzkaukáziai térségben tett utazása után elkezdte az összes urartui szöveg, a teljes sztélé- és sziklafeliratos anyag összegyűjtését és publikálását.²² A *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* ugyan még befejezetlen maradt, de főleg a lehmann-haupti munkát felhasználva állította össze F.W. König a maga szöveggyűjteményét az 1950-es években.²³ Eközben, az előrehaladó szovjet-örményországi feltárások nyomán, de szintén a teljes urartui szövegkorpusz publikálására törekedve jelentette meg G.A. Melikišvili a maga gyűjteményét szinte ugyanebben az időben.²⁴ A két mű (rövidítve „HchI”, illetve „UKN”) külön-külön terjedt el a világban, bár

azért nem azonos súllyal. A kelet-európai publikációk általában csak az UKN hivatkozásrendszerét használták, míg a „nyugatiak” először inkább a „HchI”-t; ugyanakkor, mivel filológiai szempontból az „UKN” pontosabb és részletesebb volt, idővel mindenhol ez terjedt el a hivatkozásokban. Jellemző ugyanakkor a két „tábor” szóhasználata: a König-féle publikáció címében lehmann-haupti örökségként megmaradt az egyébként az urartui főisten, Haldi nevéhez kapcsolódó „*haldische* [Inchriften]” formula, míg a Melikišvili-féle gyűjtemény a sokkal általánosabb és – ma már tudjuk – nyelvtanilag helyesebb *urartui* elnevezést kezdte el használni.

A részben a különböző szövegkiadásokra is visszavezethető párhuzamos paradigmák egyik példája lett az idők folyamán egy urartui kifejezés, a *šuri* fordítása, értelmezése. Az általában fákra, faeszközökre utaló GIŠ determinatívummal ellátott kifejezést annak ellenére, hogy az UKN valamiféle fegyverként értelmezi, a HchI alapján kiinduló szerzők „harci kocsinak” fordították.²⁵

Az Urartu-kutatás ebben az állapotban érte meg a világpolitikai változásokat. Az 1990-es években, majd az ezredforduló után, részben a tudomány globalizációjával, részben újabb tudományos eredményekkel a párhuzamos paradigmák világa kezdett elbomlani. A *šuri* esetében egy konkrét anyasi lelet előkerülésével kiderült, hogy az nem más, mint egy lándzsa.²⁶ M. Salvini monumentális szöveggyűjteménye²⁷ pedig általános hivatkozási alapként kezd elterjedni a tudományos közleményekben, tudománytörténeté téve ezzel mind a HchI-t, mind az UKN-t. A nemzetközi szakirodalom szinte egyeduralkodóvá váló angol nyelvűsége, a publikációk különböző „open access”-jellegű online megosztásának egyre nagyobb elterjedése pedig remélhetőleg a források szabad hozzáférését fogja lehetővé tenni földrajzi és politikai határoktól függetlenül.

Felhasznált irodalom

Barnett, Richard D. 1950: The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van. *Iraq*, 12. 1–43.

¹³Piotrovskij 1950, 1952, 1955; Oganessian 1955.

¹⁴Israeljan 1971; Oganessian 1961, 1973.

¹⁵Martirosjan 1974.

¹⁶ Altuntepe, Çavuştepe, Sardurihinili, Adilcevaz, Kayalidere régészeti kutatásait lehet itt megemlíteni; részletes régészeti bibliográfia: Zimansky 1998: 228–285.

¹⁷ Dyson–Muscarella 1989: 1–12. Részletes Hasanlu-bibliográfia: Zimansky 1998: 264 skk.

¹⁸ Kleiss 1979, 1988.

¹⁹ Muscarella 1971.

²⁰ Pecorella–Salvini 1984.

²¹ Piotrovskij 1969.

²² Lehmann-Haupt, Carl F. 1928 sk.

²³ König 1955–1957.

²⁴ Melikišvili 1960. A gyűjteménynek később megjelent egy kiegészítse is 1971-ben.

²⁵ Ld. pl. Calmeyer 1974, Eichler 1984: 72.

²⁶ CTU IV B 12–11 (Salvini 2008–2012).

²⁷ Salvini 2008–2012.

- Barnett, Richard D. 1954: The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van – Addenda. In: *Iraq*, 16. 3–22.
- Buhály Attila 2010a: Urartu története és kultúrája. In: Minya K. (szerk.): *Mesterfüzet I.* Nyíregyháza, 27–46.
- Buhály Attila 2010b: „...egy juhot vágjanak le Haldinak a kapu előtt...” Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban. *Vallástudományi Szemle*, 6. 1. 47–62.
- Calmeyer, Peter 1974: Zur Genese altiranische Motive II. Der leere Wagen. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 7. 49–77
- Dyson, Robert H. – Muscarella, O. 1989: Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV. *Iran*, 27. 1–27.
- Eichler, Seyyare 1984: *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin (Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Ergänzungsband 12.)
- Hincks, Edward 1848: On the Inscriptions at Van. *Journal of Royal Asiatic Society*, 9. 387–449.
- Izraeljan, Margarita A. 1971: *Istoria goradokreposti Erebuni (Po dannym epigrafiki i archeologii)*. Erevan.
- Kleiss, W. 1979, 1988: *Bastam I-II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. Berlin (Teheraner Forschungen 4–5).
- König, Friedrich W. 1955–1957: *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Graz (Archiv für Orientforschung. Beiheft 8).
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1907: *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-His. Klasse NF IX, no. 3).
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1910, 1926, 1931: *Armenien einst und jetzt*. I–III. Berlin-Leipzig.
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1928f.: *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*. Berlin-Leipzig.
- Martirosjan, Artjun A. 1974: *Argištinili*. Erevan (Archeologičeskie Pamjatniki Armenii 8).
- Melikišvili, Georgi 1960: *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva.
- Melikišvili, Georgi 1971: Urartskie klinoobraznye nadpisi II. *Vestnik Drevnej Istorii* (3). 227–255; (4). 265–294.
- Mordtmann, A. D. 1872: Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriften von Van und Umgegend. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 26. 465–696.
- Mordtmann, A. D. 1877: Ueber die Keilschriften von Armenien. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 31. 406–438.
- Muscarella, Oscar 1971: Qalatgah: an Urartian Site in Northwestern Iran. *Expedition*. 13. 44–49.
- Oganesjan, Konstanin L. 1955: *Karmir-blur IV*. Erevan
- Oganesjan, Konstantin L. 1961: *Arin-berd I. Architektura Erebuni: Po materialam raskopok 1950–1959 gg.* Jereván (Archeologičeskie Raszkopki v Armenii No. 9) Erevan
- Oganesjan, Konstantin L. 1973: *Erebooni*. Erevan.
- Pecorella, Paolo E. – Salvini, Mirjo 1984: *Tra lo Zagros e l'Urmia: Recherche storiche ed archeologiche nell'Azerbaigiano Iranico*. Roma (Incunabula Graeca 78).
- Piotrovskij, Borisz B. 1950, 1952, 1955: *Karmir-blur I-II-III*. Erevan.
- Piotrovskij, Borisz B. 1969: *The Ancient Civilization of Urartu*. Genf.
- Radner, Karen 2011: Assyrians and Urartians. In: McMahon, G. (ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.
- Salvini, Mirjo 2008–2012: *Corpus dei testi urartei*. Vol. I–IV, Roma.
- Salvini, Mirjo 1995: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Sandalgian, Joseph 1898: *L'idiom des inscriptions cunéiformes urartiques*. Roma.
- Schulz, Friedrich E. 1840: Mémoire sur le lac Van et ses environs. *Journal Asiatique*, Ser. 3. Vol. 9. 257–323.
- Tsereteli, Georgi A. 1939: *The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilisi*. Tbilisi.
- Üngör, Uğur, Ü. 2011: *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*. Oxford University Press.
- Zimansky, Paul E. 1995: Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American Society of Oriental Research*, 299. 103–115.
- Zimansky, Paul E. 1998: *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*. New York.
- Zimansky, Paul E. 2011: Urartian and the Urartians. In: McMahon, G. (ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.

GESTA MŰHELY

ALEXANDER BERNÁT MISKOLCI LÁTOGATÁSAI

Turbucz Péter

A Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára
3525. Miskolc, Fazekas utca 2.
turbuczpeter88@gmail.com

Azok számára, akik valaha is foglalkoztak filozófiával, irodalomtörténettel, esztétikával, sajtótörténettel és/vagy színikritikával, nem ismeretlen Alexander Bernát (1850–1927) neve.¹ A „boldog békeidők” Magyarországnak az egyik, ha nem a legismertebb bölcselőjeként múlhatatlan érdemeket szerzett a modern filozófia intézményesülése, oktatása és fejlődése terén. Nem véletlen, hogy napjainkban a magyar filozófiatörténeti kutatás a korszakból őt és Böhm Károlyt tartja talán leginkább számon.² Barátja, Bánóczy József mellett a Filozófiai Írók Tára szerkesztője, fordítója, és szerzőjeként múlhatatlan érdemeket szerzett a modern filozófiai műnyelv megteremtésében.³ Erőfeszítései egyik eredményeképp vált a filozófiatörténet önálló tudományággá Magyarországon,⁴ de neki köszönhető a lélektan diszciplínája iránti érdeklődés növekedése is.⁵

Az európai filozófiai életben szintén jegyzett Alexander évekig a nemzetközi filozófiai kongresszus állandó bizottságának tagja volt, mi több maga is részt vett az 1904-es genfi és az 1908-as heidelbergi világkongresszuson, ahol előadásaival komoly sikert aratott.

Irodalomtörténeti munkásságának hozománya-ként beszélhetünk a modern Madách-irodalom kezdetéről,⁶ valamint az ő érdemének is betudható, hogy Shakespeare-irodalmunk úgy mennyiségben, mint minőségben az 1900-as évek elején a rene-

szánszát élte.⁷ A *Budapesti Hirlapban*, a *Pester Lloydban*, *Az Ujságban* és még számtalan más lapban megjelent tárcáit hetente tíz- és százazrek olvasták. Alexander művészetbölcséleti és esztétikai írásai évtizedeken keresztül meghatározták a kortárs magyar művészeti irányokat, míg színikritikái a hazai színházi élet elengedhetetlen elemének számítottak.⁸

Csak a budapesti tudományegyetem tanáráként 1878-tól kezdve, több mint négy évtizeden át oktatott.⁹ Szemináriumainak és nyilvános előadásainak hallgatói közül 1919-ig többségében a magyar kultúra vezérférfiai kerültek ki. Órái annyira népszerűnek számítottak, hogy azokat rendszerint az egyetem nagy kupolatermében kellett tartania, mert nem akadt olyan tanterem, amiben a több száz – néha az ezer főt is meghaladó – hallgatóság elfért volna.¹⁰ Egyik tanítványa, Szemere Samu így emlékezett vissza Alexander pedagógusi működésére:

„Mintha varázs tartott volna fogva, úgy követük a gondolatláncot, s amidőn nyolc órákor megszólalt a csengő, mintha delejes kontaktus szakadt volna meg hirtelen. Összerezentünk s az eszmék szép világából visszatértünk a gyakorlati valóságba, de azzal az érzéssel, hogy ünnepi perceket éltünk át s hogy az a szebb világ, amelyből felocsúdtunk, a felsőbbrendű, az igazi valóság, vagy

¹ Életéről lásd Gábor 1986.

² Bretter 2004: 280–292.

³ Laczkó 2004: 112–117.

⁴ Percz 2001: 123.

⁵ A polihisztor sokat tett a lélektan tudományának hazai szarba szökéséért azzal, hogy „a lélektan művelője is volt.” Szemere 1941: 406.; Sándor 1971: 24. Emellett jelen ismeretek szerint Magyarországon az egyetemi katedrán kívül elsőként ő tartott erről a tudományágról népszerűsítő előadásokat, továbbá komoly tanulmányokat is megjelentetett a lélektan köréből (pl. Alexander [1905]: 603–724.).

⁶ Sebestyén 1934: 29–30.

⁷ Pósa Péter például Alexander Bernátot és Bayer Józsefet tartotta a korszak legnagyobb Shakespeare kutatójának. Pósa 1942: 7.

⁸ Alexander Csiky Gergely utódként 1892-től volt az országos színművészeti akadémia dramaturgiai tanszékének tanára és sokáig tagja a Nemzeti Színház drámabíráló bizottságának is. Ország-Világ 1895/33. aug. 18. 527. és ugyanott: 41. sz. okt. 13. 641.; Kevéssé közismert, de lefordította Sardou *Marcelle* című 4 felv. színművét (bemutató 1898. febr. 4. a Nemzeti Színházban).

⁹ Alexander 1892-től a Műegyetemen is előadó tanár volt. Gábor 1986: 34.

¹⁰ Percz 2000: 492.

legalább is legmélyebb értelme az evilági valóság-nak. S ebben megláthatjuk minden jellemző mozzanatát annak a hatásnak, amelyet Alexander a hallgatóságra gyakorolt: világosságot gyűjtani az elmékben, megéreztetni az elvont gondolat életét, élménnyé avatni az igazság meglátását, és vágyat, sóvárgást kelteni ama felsőbbrendű élet, az igazság és szépség világában való élet után. Nem a pusztá értelmével, hanem mindig egész egyéniségeivel szólt hozzánk, s nem a pusztá értelemhez, hanem mindig az egész emberhez fordult. Innen van, hogy egész valónkat ragadta meg – mint a művész.¹¹

Korán felismerve ezt a tehetségét, a polihisztor nemcsak az egyetem falai között, hanem az 1890-es évektől nagyobb közönség előtt is hasznosítani szerette volna, így a szabadtanítás azidőtájt létrejött legfontosabb intézményeiben szintén órákat vállalt.¹² A Népszerű Főiskolai Tanfolyamon,¹³ az Erzsébet Népakadémián vagy a Szabad Lyceumban¹⁴ Alexander expozéi évről évre a legnépszerűbbek voltak, és látogatottságban sokszorosan meghaladták más előadók óráit.¹⁵ Ilyen sikereknek örvendve a szakmai előrelépés sem váratott sokáig magára, valamint az előadásra való felkérések is egyre gyakoribbá váltak.¹⁶

1910-re a filozófus karrierje „csúcán van éppen, amit elérhetett, csaknem mindent elért már.”¹⁷ 1892-től az MTA levelező tagja, 1899-től a Kisfaludy-Társaság tagja, 1904-től a budapesti egyetem nyilvános rendes tanára, és – amint fentebb már említésre került – egy „sikeres filozófiai kiadványszerkesztője, jeles filozófiai műfordító,

ismert publicista, népszerű előadó.”¹⁸ 1910-es év április 15-én,¹⁹ tanítványi és barátai körében 60. születésnapját ünnepelve²⁰ már csak az akadémiai rendes tagság, a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem bölcsészkar dékáni tisztsége, a Filozófiai Társaság elnöksége, illetőleg a társasági folyóirat, az *Athenaeum* szerkesztői pozíciója van csupán előtte.²¹

Alexander hivatali minőségben²² először a Lévy-ünnep alkalmából járt Miskolcon 1911. november 19-én vasárnap, amikor a Kisfaludy-Társaság fennállása óta először tartotta havi felolvasó-ülését vidéken.²³ Aznap délelőtt ugyanis a társaság különvonattal testületileg a városba vonult a költő-műfordító tagságának ötvenéves jubileumát ünnepelni.²⁴ Miként az talán ismeretes, a „felhajtás” tulajdonképpen apropóját az adta, hogy Lévy Józsefet nem sokkal korábban felterjesztették a Szent István-rendre, amit aztán Ferenc József adományozott számára november 10-én.²⁵ A nagyszabású ünnepség – amelynek egyébiránt minden egyes órája pontosan feljegyzésre került – részét képező díszlakomán a magyar tudományos élet vezéralakjai egymást túllícitálva köszöntötték az ünnepeltet.²⁶ A felköszöntők sorából Alexander sem maradhatott ki, aki harmadikként, Rákosi Jenő író-hírlaptulajdonos és dr. Szentpály István polgármester után kért és kapott szót. A tudósítások szerint a Kisfaludy-Társaság nevében a polihisztor ékes szavával „Borsod vármegye és Miskolc vá-

¹¹ Szemere 1941: 397.

¹² Nem mellékes tény, hogy ezekért az előadásokért minden előadó pénzt kapott (a jegybevétel 30%-a őket illette), ami komoly motiváló tényezőnek számított filozófusunk számára is, hiszen akár egy előadással is megkereshette havi fizetésének kisebb-nagyobb részét (lásd Nickmann 1911: 65–66.).

¹³ A Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam központi bizottságának Alexander is tagja volt. Déri 1915: 28.

¹⁴ A budapesti Szabad Lyceum 1893-ban alakult. Alapítói sorában Wekerle Sándor és Berzeviczy Albert neve után Alexanderét is ott találjuk, aki az intézmény egyik alelnöke volt. Pesti Napló 1893/299. okt. 24. 9–10.; Déri 1915: 30.

¹⁵ Például 1903-ban, – a Szabad Egyetem hivatalos beszámolója szerint – az 1902–1903-as előadásciklus első félévének teljes hallgatósága hozzávetőleg 4000 fő volt, amelyből több mint 30% Alexander előadásán vett részt, vagyis a teljes hallgatói létszám 1/3-át a filozófus expozéja hozta (pl. Budapesti Hírlap 1903/296. okt. 28. 9.; hasonló adatok tekintetében más évekről lásd még: Budapesti Hírlap 1910/67. márc. 20. 15. és Nickmann 1911: 54., 56–57., 68. stb.).

¹⁶ Az a körülmény, hogy Alexander 1892-től az MTA levelező tagja, a Műegyetem és a Színakadémia tanára, a Budapesti Hírlap belső munkatársa, 1895-től nyilvános rendkívüli tanár, mint presztízs, nagyban elősegítette az újabb meghívásokat.

¹⁷ Percz 2000: 483.

¹⁸ Percz 2000: 483.; lásd még: Turbucz 2017: 466–474.

¹⁹ A jeles alkalmából tanítványai és tisztelői az egyetem kupolatermében déli tizenkét órától nagyszabású ünnepséget rendeztek számára (pl. Budapesti Hírlap 1910/90. ápr. 16. 5–6.; Az Ujság 1910/90. ápr. 16. 10. stb.). Alexandert aznap egy tiszteletére kiadott vaskos, ötven filozófiai és esztétikai tanulmányt tartalmazó emlékkönyvvel is meglepték. Budapesti Hírlap 1910/88. ápr. 14. 11.

²⁰ Alexander 1850. április 13-án született Pesten. Gábor 1986: 7.

²¹ Percz 2000: 484.

²² Magánemberként nem ismertek miskolci látogatásai.

²³ Budapesti Hírlap 1911/273. nov. 17. 14.

²⁴ Az ünnepi ülés részletes tervét, programját és menetét – több napilaphoz hasonlóan – az országosan megjelenő Budapesti Hírlap is részletesen közölte. Budapesti Hírlap 1911/269. nov. 12. 16.; 272. sz. nov. 16. 12.; 275. sz. nov. 19. 14.; 276. sz. nov. 20. 5–6.; 277. sz. nov. 22. 12.; Az ünnepi esemény rangját jól reprezentálja, hogy Borsod vármegye alispánja külön intézkedéseket tett a lebonyolításra vonatkozóan (jelzetét lásd MNL BAZML, IV. 809. 731. köt. 15173/1911. – Az ügyirat és az intézkedés szövege eddigi ismereteink szerint nem maradt fenn.)

²⁵ Hivatalos Közlöny 1911/23. dec. 1. 488.

²⁶ Az Ujság 1911/276. nov. 21. 33–34.

rosa közönségét éllette”,²⁷ amellyel nagy tetszést aratott.

A filozófus további Miskolci látogatásainak oka, egy, a Balogh Bertalan vezette Borsod-Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület által 1912 novemberében immáron harmadízben rendezett²⁸ úgynevezett *Népszerű Főiskolai Tanfolyam*²⁹ keretében tartandó kollokvium volt.³⁰ Előadásainak Alexander *A művészetről és a művészi alkotó erőről* főcímet adta, amely tematikáját tekintve teljesen beleillett az arra a félévre szervezett – Földes Béla által irányított – Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyamon (gyakran csak Szabad Egyetemként emlegették) tartandó művészetbölcseleti témájú kollokviumába.³¹ A miskolci népszerű főiskola programtervére egyébként más városok, így Pécs is méltán irigykedhetett, aminek a *Pécsi Napló* hangot is adott.

„A miskolci közművelődési egyesület – olvasható a lapban – ezen évben III. előadási ciklusát nyitja meg, melyre azonban nem csak helyi, hanem országos nevű tudósokat is hívott meg előadóknak. Ezideig egy-egy előadást vállaltak: *Prohászka Ottokar* dr. székesfehérvári püspök, *Alexander Bernát* dr., *Czakó Elemér* dr., *Marczali Henrik* dr., *Istvánffy Gyula*, *Szánthó Bertalan* dr., országos nevű tudósok. Ilyen értékes programot egyik vidéki népszerű főiskola vagy Szabad Lyceum se adhatott és a miskolci közművelődési egyesület méltán büszke lehet erre, hogy hallgatóinak, akik-

nek sorában ott lesz egész Miskolc, ilyen előadókkal kedveskedhetik, egyúttal utat jelez a vidék hasonló törekvésű egyesületeinek, hogy a buzgó helyi erők mellett nagyobb érdeklődés fölkeltése céljából országos, sőt világhírű tudósok is megnyerhetők, ha őket közreműködésre fölszólítják.”³²

A fent olvasható dicséret nem volt alaptalan, hiszen a népszerű főiskola továbbfejlesztésével, azaz ilyen neves előadók felkérésével, a Közművelődési és Múzeum Egyesület nem kevesebbet tett, mint kiemelte Miskolcot a vidéki városok tucatjából, s kultúra tekintetében elhelyezte azt a Monarchia térképén.³³ Ettől kezdve az Egyesület nagyobb programjairól az országos sajtó is mind gyakrabban beszámolt.

A végleges, 4 hétvégére lebontott programban végül Alexanderon kívül Artbauer Gizella, Czakó Elemér, Halász Henrik, Lázár Ottó és Marczali Henrik neve szerepelt hatszor négy előadással, míg Prohászka, Istvánffy és Szánthó mások mellett a következő év februárjában kezdődő IV. ciklusban adtak csak elő.³⁴ A tanfolyam belépődíjai a következőképp alakultak: 10 K (egy ciklus mind a 24 előadására), 3 K (egy előadó 4 előadására), 1 K (egy előadásra), illetve az Egyesület tagjainak ezen árak fele,³⁵ ami nem ütött el az országos átlagtól, s drágának sem mondható.³⁶

²⁷ Pécsi Napló 1912/246. okt. 29. 3.

²⁸ Tettük jelentőségét az Egyesület tagjai is felismerték, vagy legalábbis ezt látszik igazolni a Miskolczi Naplóban a tanfolyam indításáról közzétett hivatalos bejelentésük. Egyébiránt – a budapesti és pozsonyi tanfolyamokhoz hasonlóan – az előadásokról 12 oldalas sillabusz készült, amihez október 27-től lehetett hozzájutni, valamint a részletes programot tartalmazó plakátot október 28-tól a város több pontján is kiragasztották (lásd Miskolczi Napló 1912/245. okt. 27. 5.).

²⁹ Az előadások címei az előadók sorrendjében: *Goethe élete és költészete; Az olasz festészet kezdete; A hosszú és egészséges élet titka; Természettudományi problémák; Napóleon* (pl. Pesti Napló 1912/260. nov. 3. 28.); A miskolci III. és IV. tanfolyamciklus látogatottságáról – Déri Gyula jóvoltából – részletes adatok is rendelkezésre állnak. „Az előadások száma – írja Déri – 44 volt, ezek közül 31 vetítéses és kísérletes. Az átlagos hallgatók száma 193 volt, a jelenvoltak száma 8492. A vallás és közoktatásügyi ministerium 880 K segélyt adott. [...] [a] segélyek összege kitett 997 K 25 f., tandíjakból befolyt 2039 K 10 f. az összes bevétel tehát 3916 K 25 f. és ugyanennyi a kiadásoké is, melyek közt különös figyelmet érdemel, hogy az előadók díjazására közel 3000 K-t fordítottak (2975 K). Ez a költségek teljesen jogosult olyan városban, ahol a hallgatóság lekedijéből 2039 K 10 f., a fenntartó egyesület segélyéből pedig 997 K 25 f. folyik be, a helybeli segélyek összege tehát 3036 K 35 f.-re emelkedik.” Déri 1915: 30.

³⁰ Miskolczi Napló 1912/245. okt. 27. 7.

³¹ A díjszabásban az utolsó kitétel arra utal, hogy az Egyesület a tanfolyam szervezését tagsága létszámának növelésére is felhasználta. Tehát, aki belépett, az már féláron látogathatta az előadásokat. Az Egyesület tagdíja egy idényre 6 K (családfő-

²⁷ Az Ujság 1911/276. nov. 21. 34. vö. Pesti Napló 1911/276. nov. 21. 15. és Pécsi Közlöny 1911/249. nov. 22. 4. Lévy és Alexander egyébként a Kisfaludy-Társaságon kívül is jól ismerték egymást. Lévy naplójának tanúsága szerint legalább egyszer magánemberekként is találkoztak Tátraszéplakon. Porkoláb 2001: 395.

²⁸ Az első tanfolyamciklust 1911. nov. 13-tól rendezték, a másodikat 1912. február 5-től. Vargáné 1971: 174.

²⁹ A szervezésről lásd Miskolczi Napló 1912/245. okt. 27. 5.

³⁰ Budapesti Hírlap 1912/262. nov. 6. 18.; Pesti Napló 1912/260. nov. 3. 28. Az Egyesület ezen tevékenysége országos méretekben is kiemelkedőnek számított, hiszen ilyen jellegű előadásorozat Miskolcon kívül az egész országban csak Pozsonyban és Debrecenben működött. Déri 1915: 30.

³¹ Megjegyzendő, hogy a Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam a vidéki, ekképp a miskolci előadások lebonyolításában is szervesen együttműködött a szervezőkkel. Esetünkben ez leginkább a sajtóban történő reklámozást, valamint Alexander, Czakó és Marczali delegálást jelentette (pl. Budapesti Hírlap 1912/260. nov. 3. 17.). A budapesti tanfolyam előadásai egyébiránt pár nappal később, november 13-án kezdődtek, de az eredetileg tervezettekkel szemben nem Alexanderrel, hanem Sebestyén Károly előadásaival. A változás oka, hogy a filozófusnak 17-én délelőtt a sportról is elő kellett adnia a Műegyetemen, amire szintén készülnie kellett, így a Szabad Egyetemre csak 19-én estére tudott órákat hirdetni (lásd Pesti Hírlap 1912/269. nov. 13. 36.).

A miskolci népszerű főiskolai tanfolyam III. ciklusának első előadója tehát Alexander Bernát volt, akinek az előzetes program alapján november 4-én, 11-én, 18-án és 25-én kellett (volna) előadnia.³⁷ A neves tudós látogatására a Miskolczi Napló igyekezett minél nagyobb tömeget verbuválni,³⁸ azzal hogy november 3-i számában hosszan megemlékezett a „legkiműveltebb elmé”-ről, mint jeles egyetemi tanárról és szónokról.

„Az egyetemen az összes fakultások hallgatói hallgatják, bölcsészek, jogászok, teológusok, műegyetemi és orvostanhallgatók, sőt vannak rendkívüli hallgatók, akik kizárólag őt hallgatják, ő hozzá iratkoznak be. Oka ennek nemcsak az ő rendkívüli tudása, az ő fényes kritikai elméje, hanem az a könnyedség, előadói készségének az a varázslatos ereje, az a világossága, mellyel a legelvontabb metafizikai tételket is tárgyalni képes.”³⁹

Első előadásának *A művészet eredetének három forrása* címet adta Alexander, amelyet 1912. november 4-én, hétfő délután pontban⁴⁰ öt óraker kezdett. Aznap a megyeháza nagy dísztermét színtől megtöltő közönség soraiban ott ültek a város összes notabilitásai, és a karzatokon az ifjúság nagy számban.⁴¹ A rendezvényt Balogh Bertalan nyitotta meg, aki meleg szavakkal üdvözölte a budapesti gondolkozót.⁴²

A *Miskolczi Napló* tudósítása szerint⁴³ az előadó egyéb elfoglaltságaira hivatkozva aznap 1–1 óra időtartamban két előadását kívánta megtartani (a második előadás címe *A művészet hatásának*

lélektani elemzése lett volna), azonban az előzetesen kiosztott sillabuszhoz⁴⁴ viszonyítva a második óra végéig, csak az első előadás tervezetének a közepéig jutott.⁴⁵ Az, hogy hozzávetőleg miről szólt az előadás, a nevezett lap tudósítása mellett – amely, ha röviden is, de azért igyekezett nagyvonalakban visszaadni a hallottakat – egy korabeli gyorsírói változatból ismert.⁴⁶

Alexander Bernát előadása szerint az egyes művészetek három alapvető szempontból szemlélhetők, illetve értékelhetők. E három szempont, tulajdonképpen három eredő forrás/alkalom. A gyakorlati élet szükségleteinek kielégítése, avagy *a célszerűség elve* hozza létre az első alkotásokat, amely a primitív embernek, mint „organikus lény”-nek első művészi megnyilatkozása. A mindennapi életben maradásért folytatott küzdelem ekképp az eszközkészítésnek (fegyverek), a kunyhóépítésnek, és a kézművességnek forrása volt. Alexander szerint minden művészetben megtalálhatjuk a „művességnek szükséges kivánalmát”, hiszen enélkül nem létezne ábrázoló művészet.⁴⁷ A művészeti típusok közül az iparművészetnek és az építészetnek szépségeit az objektív célszerűség szabja meg.⁴⁸ „De distinkciót kell tenni”⁴⁹ – teszi hozzá máris gondolatmenetéhez – hiszen a célszerű szép, viszont nem a haszon tekintetében. Ugyanis amikor egy célszerű dolgot tekintünk, akkor nem gondolunk rá hasznosságá folytán. Szavait felidézve:

„Van egy csúnya ötemeletes ház, az nagyon célszerű a tulajdonosának, mert sokat hajt neki. Én nem ezt a célszerűséget értem, hanem, hogy a tárgy a maga belső rendeltetésének megfeleljen. Itt a ház igazán lakóház, a templom vagy színház, vagy fejedelmi palota, vagy városháza, és ha megfelel a maga rendeltetésének és én látom azt a harmóniát, ami az összes részeknek a kompozíciójában van és amely harmónia éppen arra a rendeltetésére teszi alkalmassá ami végett készül, akkor azt mondom: ez szép, ez nekem tetszik, ez harmónia a külső és belső között, harmónia a cél és az eszközök között.”⁵⁰

nek) és 1 K (családtagoknak) volt. Miskolczi Napló 1912/245. okt. 27. 7.

³⁷ Miskolczi Napló 1912/250. nov. 3. 5.

³⁸ A lapban erre vonatkozóan a következő olvasható: „*Nem harangozunk be nevének, szégyene volna városunk értelmi szintjének, ha Alexander Bernátnak közönséget kellene toborozni. – Mégis kötelességünknek tartjuk, hogy előadásaira ez úton is fölhívjuk a figyelmet. – Tesszük pedig ezt különösen azért, mert a tudós tanár úr részünkre olyan tárgyat választott előadásaiul, amellyel ő legszívesebben legélvezetesebben szokott foglalkozni. A művészet! A művészet az a légkör, amelyben ő legszívesebben időzik.*” Miskolczi Napló 1912/250. nov. 3. 5.

³⁹ Miskolczi Napló 1912/250. nov. 3. 5.

⁴⁰ A Miskolczi Napló felhívása külön kiemelte, hogy a filozófus rendkívül pontos ember lévén időben fogja elkezdni előadását, ezért a közönség se késsen. Miskolczi Napló 1912/250. nov. 3. 5.

⁴¹ Budapesti Hírlap 1912/262. nov. 6. 18.; Pesti Hírlap 1912/264. nov. 7. 25.

⁴² Balogh szavai nemcsak a protokolláris tisztelet hangjai voltak. Ha összevetjük az 1905-ben megjelent *Magyar Nemzeti Közművelődés* című könyvecskéje irodalomról és művészetről szóló részeit Alexander vonatkozó gondolataival, meglepően sok párhuzamra lehetünk figyelmesek.

⁴³ Miskolczi Napló 1912/252. nov. 6. 2.

⁴⁴ A sillabusz mai ismereteink szerint eltűnt vagy lappang.

⁴⁵ Ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a bölcselőnek akár Budapesten, akár Pozsonyban több alkalom és/vagy nagyobb időkeret állt rendelkezésre.

⁴⁶ A gyorsírói változat szövege az elkövetkező napokban megjelent a Miskolczi Naplóban is (lásd Miskolczi Napló 1912/261. nov. 16. 1–2.; Miskolczi Napló 1912/262. nov. 17. 6–7.).

⁴⁷ Vö. Alexander 1908: 65–66. és Turbucz 2016: 21–22.

⁴⁸ Miskolczi Napló 1912/261. nov. 16. 1–2.

⁴⁹ Miskolczi Napló 1912/261. nov. 16. 2.

⁵⁰ Miskolczi Napló 1912/261. nov. 16. 2.

A művészetek második forrásába tartozik az *emberi indulatoknak kiegyenlítődésre való törekvése*, ez a forrása a zenének, a táncnak, az éneknek és hovatovább még a líra költészetnek is. De ennek a fontos törekvésnek köszönheti a beszéd is a létét, amely az előbb sorolt művészetekkel – éppen az emberi lélek egy bizonyos feszültségének megszüntetése révén – egy lépést tesz előre „az emberiséggel az emberiesedés útján.”⁵¹

Alexander szerint a művészetek közül a legmagasabb fokon az ábrázoló művészetek állnak, vagyis a szobrászat, a festészet, az építészet, a tánc, továbbá az epikai és drámai költészet. Forrásaikban, vagyis az utánzás vágyában, ezek állnak legközelebb az emberi lélek művészi utánzásához-ábrázolásához. Az utánzás – ami a művészetek harmadik forrása – révén ezek a művészeti formák a legnagyobb emberi értéket hozzák felszínre, és ami a legfontosabb, a művészet centrumává az ember centrumát, a lelket teszik.⁵² Idézve Alexandert:

„A művészet akkor kezdődik, amikor az utánzást komolyan vesszük. Amikor a művész komolyan utánoz, akkor nem a külsőt utánozza, mert hiszen ez a fotográfus dolga, hanem a külsőből a belsőbe, a lényegbe hatol. A művészet felfedezte igazi birodalmát, az embert. A művés még nem találta fel. Az ábrázoló művészettel egyidejűleg már az ember lép a műköltés centrumába, az ember centruma pedig a *lelke*. Az egész művészeti világ ezzel megvilágosodik előttünk; a művészet igazi birodalma a belső lélek. Az ember lelkét ábrázolni, egy lelki világot teremteni: ez a művészet feladata. A művész így a maga lelkéből teremt egy világot, amelyben a lélek legnemesebb, legsajátosabb indulatai, mozgásai, hullámzásai kifejezést nyernek. *A művészet az emberi léleknek költészetben, színben, táncban, szobrászatban, építészetben való kivetítése.*”⁵³

A már hivatkozott *Miskolci Napló* beszámolója alapján ismert,⁵⁴ hogy az előadást a közönség fokozott érdeklődéssel követte, és még szívesen hallgatta volna tovább, ám hivatalos elfoglaltsága két óra után elszólította a filozófust.

A második, az eredeti tervek szerint november 11-ei előadás⁵⁵ tehát nem került megtartásra az

említett napon,⁵⁶ mint ahogy a 25-ei sem.⁵⁷ A tanfolyam folytatása céljából ugyanis legközelebb 18-án hétfőn utazott Alexander Miskolcra, ahol a hivatalos program szerint délután öt órától fél nyolcig tartotta meg a maradék három előadását.⁵⁸

A *Miskolci Napló* beszámolója szerint a rendezvényt ismét a megyeházán tartották, ahol „a közönség minden talpalatnyi helyet elfoglalt.”⁵⁹ Vélhetően a zsúfoltság és a későn érkezők miatt a filozófus néhány perccel öt után kezdte meg exorzéját *A művészet hatásának lélektani elemzése* címmel, ami hat óráig tartott.⁶⁰ Arra vonatkozóan, hogy az előadónak tényleg sikerült-e a téma végére érnie, nem rendelkezünk ismerettel, mint ahogy arról sem, hogy *A művészi alkotó erő lélektani elemzése* című 3. és *A lángész* című 4. előadásból mennyi került ténylegesen megtartásra. Az viszont tudott, hogy a körülbelül negyedórás szünetben a filozófus dr. Tarnay Gyula alispán⁶¹ vendégszeretetét élvezte, akinél megteázott, majd visszatérve folytatta az előadást,⁶² amiről ezúttal csak egy gyorsírói feljegyzés készült.⁶³

Előadását a polihisztor az utánzás fogalma jelentőségének további magyarázásával kezdte. Az utánzással az ember a lelket, a szellemet fedezi fel. Ekképp a művészeti alkotásban az igazi érték a bensőnek kifelé vetítése, lényegében a szellem megvalósítása testi formában. A művészet pedig egy sajátos szemléletmódot is ad, hiszen annak segítségével ismerhető fel a szellem megnyilvánulása a világban. Első világháború alatti művészetfelfogását előre vetítve, 1912-ben Alexander egy ideje már úgy gondolta, hogy egy műalkotáshoz hasonlóan az ember erkölcsi élete is testet ölt a külső világban, ekképp az állam és a társadalom is a lélek alkotásai. A filozófus szerint két szellem alkotta világ létezik: az erkölcsi és a szellemi. De „mi adja meg a művészi világnak az esztétikai jelleget?” – kérdezi.⁶⁴ A kérdés kibontásához előbb a filozófiatörténet eszköztárához nyúl, és arra a platóni, kanti, illetve schopenhaueri válaszokat ismerteti, ütköztetve s differenciálva ezeket saját

⁵¹ Miskolci Napló 1912/252. nov. 6. 2. lásd még: 1912/262. nov. 17. 6–7.

⁵² Vö. Alexander 1908: 75–78.

⁵³ Miskolci Napló 1912/262. nov. 17. 7.

⁵⁴ Miskolci Napló 1912/252. nov. 6. 2.

⁵⁵ Miskolci Napló 1912/250. nov. 3. 5.

⁵⁶ Miskolci Napló 1912/257. nov. 12. 4.

⁵⁷ Miskolci Napló 1912/268. nov. 24. 6.

⁵⁸ Miskolci Napló 1912/262. nov. 17. 9.

⁵⁹ Miskolci Napló 1912/264. nov. 20. 3.

⁶⁰ Miskolci Napló 1912/264. nov. 20. 3.

⁶¹ Tarnayt december 1-én nevezte ki Ferenc József Borsod vármegye és Miskolc törvényhatósági joggal felruházott város főispánjává (lásd Budapesti Közlöny 1912/287. dec. 17. 1.; Miskolci Napló 1912/280. dec. 8. 1–3.).

⁶² Miskolci Napló 1912/264. nov. 20. 3.

⁶³ Miskolci Napló 1912/264. nov. 20. 3.

⁶⁴ Miskolci Napló 1912/274. dec. 1. 5.

véleményével, majd ezt követően az előadás a lelki jelenségek csoportjait magyarázza: a gondolkodást, az akarást/cselekvést és az érzést/érzelmet. Amint az beszédéből kiderül, a gondolkozó e hármas felosztásból az érzésre helyezi a prioritást, mert szerinte „minden érzésnek egy forrása van: saját életünk emelése, finomítása, megóvása, fenntartása,”⁶⁵ és ami ennek kedvez, az tetszik. Ezt tekintette a művészet titkának: saját életértékeink megvalósítását. Mint írta:

„A művészet a mi életértékeinknek megvalósítása: mi erősebbek, nagyobbak, nemesebbek vagyunk, ha ebben a világban élünk és ez tesz boldoggá. Ha látjuk a gyönyörű szobrot, mi magunkat érezzük erőseknek, ha fenséges cselekedetet látunk a színpadon, mi magunk érezzük a fenséget, nemesebbekké leszünk.”⁶⁶

Az előadás folytatásában Alexander – miután nem fogadja el azt a nézetet, hogy a fantázia vagy az alkotó erő tesz képessé egy művészt az alkotásra – az érzési benyomások, a visszaidézés elevenességének és intenzitásának, valamint az asszociációk szerepét vizsgálva, eljut a lángész művésztípusának tételezéséhez (Aranyt, Madáchot, Shakespeare-t, Goethét és Michelangelo-t említi név szerint), aki mindazon tulajdonságokkal rendelkezik, amiket a művészetben tapasztalunk. Végezetül a polihisztor szerint kétféle gondolkodás lehetséges: a diszkurzív és az intuitív. A diszkurzív gondolkodás szavakban folyik le, szavakban, amelyekkel világosabbá tesszük magunk számára gondolatainkat. Ezzel szemben az intuitív gondolkodás szavak nélkül megy végbe, és alapjául szolgál a szavakban folyó gondolkodásnak. A nem művészek csak diszkurzíve gondolkodhatnak, míg az intuitív gondolkodásra – amit párhuzamosan cselekvés is követ – a művész mellett csak az államférfi képes. Ez a képesség teszi a művészt művészé, s ez a művészi lélek titka is. Egy regény megírásában, egy festményben, egy zenemű szerzésében mindenkor intuitív gondolkodás vezeti a művész kezét. Végül zárszóként a filozófus kijelenti:

„E művészi alkotó erőben az van, ami a műben van: a művész a maga életerejét adja művének. Amit a görög művészek, Arany, Shakespeare stb. csináltak, örökké él, mert élet van bennük.”⁶⁷

A rendezvény után a Közművelődési Egyesület vezetősége, a Népszerű Főiskolai Tanfolyam helyi előadói, valamint az egyesület két gimnáziumának

tanári kara vacsorát rendezett Alexander Bernát tiszteletére a Koronában, a tudós így végül csak másnap utazott vissza Budapestre, az első gyorsvonattal.⁶⁸ Az állomásra Balogh Bertalan kísérte ki Alexandert, ahol a filozófus búcsút vett tőle s egyben a várostól, amely egy rövid időre magáénak tudhatta őt, a neves polihisztor, akit néhány óra erejéig a tenyerén hordozott.⁶⁹

A művészetről és a művészi alkotó erőről⁷⁰

*Alexander Bernát dr. előadása
a Miskolczi Népszerű Főiskolában⁷¹*

„A téma, a tárgy, amelyet választottam magamnak, nem éppen könnyű. Nem könnyű már azért sem, mert csekély idő áll rendelkezésünkre, de nem könnyű azért sem, mert igen bonyodalmas a tárgy. Ami a kérdés bonyodalmasságát illeti, úgy segítek majd magamon, hogy csak az elemeket fogom adni és még az elemekben is csak lassan haladok előre; így is, tisztelt hallgatóim, szükségem lesz igen feszült figyelmükre. De ha ez a figyelem megvan, akkor nem szükséges, hogy matematikailag pontos eredményekhez jussunk, akkor elég lesz, hogyha gondolkodásra serkentjük, gondolkodásra buzdítjuk egymást. Ebben a reményben és ezzel a jó szándékkal fogok hozzá előadásomhoz.

A művészetről fogok szólni és a művészet szülőjéről, a művészi alkotó-erőről. A művészetről szólva, a legegyszerűbb utat fogom választani: nem kezdem valami elméleti fejtegetéssel munkámat, hanem a művészetet eredetében fogom meglesni, ott, ahol jóformán mez és ruha nélkül jelentkezik előttünk, a legegyszerűbb formájában.

A művészetnek három forrását különböztetem meg. Három forrását, vagy jobban mondva alkalmát. Három nagy alkalom van, amelyek nem történetileg egymásután következnek, hanem amelyek az emberi életnek különböző sajátosságaiból erednek.

⁶⁸ Miskolczi Napló 1912/264. nov. 20. 3.

⁶⁹ Történelmi érdekesség, hogy a Miskolczi Napló 1922. augusztus 8-i számában, Balogh Bertalan nekrológiájában az elhunyt nagy érdemei között tartották számon – mások mellett – Alexander meghívását. Miskolczi Napló 1922/179. aug. 9. 2.

⁷⁰ Az előadások egybefűzött gyorsírói változata most kerül először publikálásra.

⁷¹ Alexander első előadását a *Miskolczi Napló* két részben közölte, míg a további, 18-án tartott előadások publikálásának már csak egy közleményt szentelt.

⁶⁵ Miskolczi Napló 1912/274. dec. 1. 6.

⁶⁶ Miskolczi Napló 1912/274. dec. 1. 6.

⁶⁷ Miskolczi Napló 1912/274. dec. 1. 6.

Az első forrás igen alacsonynak látszik. Ez nem más, mint a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítése. Mert minden, ami az életben nagyszerű, fenséges, az tulajdonképpen kezdetben alacsony formából származik, az bele van horgonyozva, hogy úgy mondjuk, a mi életünknek legközségesebb szükségleteibe. Az ember kezdetben nem gondolkodó lény, amint a könyvekben áll. Nem is esztétikai, még csak nem is erkölcsi lény, hanem mindenekelőtt organikus lény, amely a maga szükségleteiről akar gondoskodni és magát fenn akarja tartani. Amikor ezekről a szükségletekről gondoskodik és magát fenn akarja tartani, akkor neki az az állapot, ahogy a természet kezéből kikerül, nem elegendő. Az ember fegyvereket készít magának, melyek segítségével védekezik ellenségei ellen; szerszámokat talál ki, amelyekkel azután ezeket a fegyvereket elkészíti; ruháról gondoskodik az időjárás ellen és végre egy búvóhelyet keres, ahol meghúzhatja magát a vadállatok elől és az időjárás viszontagságaival szemben. Amikor ezeket cselekszi, kilép az állatóság rendéből, emberiségre kezd lenni. Már most képzeljük el magunknak, hogy hogyan megy végbe ez a folyamat. Esetleg egy ágat fog letörni a fáról, hogy ezt bot gyanánt használja, egy barlangot fog felhasználni, amelyik készen áll rendelkezésére; lassan-lassan megtanulja azt, hogy hogyan bánják azokkal az anyagokkal, amelyek céljaira alkalmasak. Továbbá, amidőn látja, hogy az eszköz, amelyet készített magának, még nem egészen arra való, megtanulja, hogy válogasson az eszközökben. Végre lassan-lassan fel fogja dolgozni az anyagot és három nagy dolgot fog művelni.

Az első dolog, hogy megismeri az anyagot, megtudja, hogy kell bánni fával, később csontokkal, kövekkel, hogy azok a célnak megfeleljenek.

Másodszor meg fogja tanulni azt, hogy egy terv szerint, amely a fejében megfogamzott, valamit megcsináljon.

Harmadszor – ami mindezeknél fontosabb – meg fogja ítélni tervét is, amit készít, át fogja látni, hogy a terv nem volt eléggé megfelelő és egy jobb tervet fog csinálni: így valamire törekszik, ami ennek a processzusnak a betetőzése és koronája: tudniillik célszerűsége. Ha így elérte azt, hogy amit az anyagnak ismerete alapján, egy jól megálapított terv szerint készített, a célnak teljesen megfelel, akkor belépett a művészet birodalmába.

Vannak, akik azt tartják, hogy a célszerűség nem művészet. Ha valaki egy célszerű kést tud elkészíteni, az igen ügyes kézműves, mondják. Abból a szempontból, hogy itten a haszon játszik

nagy szerepet, a gondolkodók nagy része a célszerűséget kizárja a művészetek sorából. Ami célszerű, az hasznos; ami hasznos, az nem szép; ami szép, az nem célszerű. A milói Vénusz nem hasznos; meg lehet, hogy ha belépti díjat kérnek érte, akkor hasznos is annak, aki a pénzt beszedi, de akkor már nem művészetről van szó, ekkor a művészeti alkotás már kereskedelmi cikké lett.

Ha ez igaz, akkor az egész építészetet ki kell zárni a művészetek sorából, mert az építészetnek legelső kötelessége, hogy nekünk célszerű házat építsen. Ha azután a homlokzata még nagyon díszes is, azt elfogadjuk, de mindenekelőtt lakni kell abban a házban. Egy régi kastély gyönyörű szép, de Isten mentsen mindenkit, hogy abban lakást kelljen vennie, mert nem felel meg igényeinknek.

Hasonlóképpen leszünk az iparművészettel is. Az igazi iparművészet lényege nem abban áll, hogy csecsebecséket csináljon, hanem az igazi iparművész használati tárgyakat készít, amelyeknek van rendeltetésük. Csinál órát, csinál ruhát, akármiféle dolgot, bútordarabot, széket; ezek mind kiesnének a művészetek sorából.

Azonban az építészet nagy szöveget vert az elmékedők fejébe és úgy akartak segíteni a dolgon, hogy azt mondták, hogy az építészetnek van egy célszerű része és ez nem tartozik a művészet körébe, az nem esztétikum és van azután benne valami, ami művészi, és akkor ennyiben volna művészet és ez a kevert karakter nagyon tetszik némelyik esztétikusnak.

Én nem vagyok ezen a nézeten; én ragaszkodom ahhoz, hogy a célszerűség, mint ilyen, szép. De distinctiót kell tenni. – A célszerű szép, de nem a haszon tekintetében. Ha én a célszerű dolgot tekintem, akkor nem gondolok rá, hogy nekem hasznos. Van egy csúnya ötemeletes ház, az nagyon célszerű a tulajdonosának, mert sokat hajt neki. Én nem ezt a célszerűséget értem, hanem hogy a tárgy a maga belső rendeltetésének megfelelően. Ha a ház igazán lakóház, templom vagy színház, vagy fejedelmi palota, vagy városháza, és ha megfelel a maga rendeltetésének és én látom azt a harmóniát, ami az összes részeknek a kompozíciójában van és amely harmónia éppen arra a rendeltetésre teszi alkalmassá, ami végett készül, akkor azt mondom: ez szép, ez nekem tetszik, ez harmónia a külső és belső között, harmónia a cél és az eszközök között.

Ez a harmónia teszi a célszerűséget széppé.

És ebből a szempontból bizony a művészet, amely addig, amíg keresgél, amíg nem találja meg a célszerűség formáját a maga tárgya számára,

művesség, de mihelyt a célt ki tudja fejezni, mihelyt alkalmassá tudja tenni a tárgyat, hogy a legjobban megfeleljen a rendeltetésének, akkor az esztétika birodalmába lép és ezért az építészet, az iparművészet valóban művészet. Lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a kézművest mindjárt művésznek teszem; – nem vagyunk-e hozzászokva ahhoz, hogy a művészetben valami fenséges, valami rejtelmes alkotó erőt értsünk? Erről lesz még szó, de már előre megmondom, hogy az építészetnek, ha igazi művész, épp oly alkotó ereje van, mint más művészetnek. Ezt mondhatjuk az iparművészetre is.

A művészet történetében a legnagyobb festők és szobrászok gyakran építészek is voltak. Hogy ne mondjak más példát, ott van Michelangelo, aki a szobrászat, festészet és építészet terén egyaránt kiváló alkotott. Verrocchio, nagyszerű aranyműves, festő és szobrász volt. Ami az alkotó erőt illeti, az nem csekélyebb értékű az iparművészetben és az építészetben, mint más művészetben.

Két megjegyzéssel akarom a dolgokat még megvilágítani. Megmaradok amellett, amit mondtam, hogy a célszerűség, mint ilyen, mint objektív látvány, szép. Azonban a szépség olyan, mint a nap: vannak fokozatai. Annak a világosságának is, amely a naptól származik, vannak fokozatai a homálytól az égető napfényig. A célszerűség is lehet csekély értékű, de még mindig művészi érték és lehet nagy értékű. A harmónia lehet szegény és lehet gazdag. Harmónia mind a kettő, de mind a kettő nem lesz egyenlő értékű.

Az építészetben a célszerűségnek egy nagy rendszerével van dolgunk. Célszerűnek kell lenni a szerkezetnek, a berendezésnek, az anyagnak és célszerűnek kell lenni a dísznek is, amely szintén a főcélt kell, hogy szolgálja. Tehát, ha mindezek a célok egy nagy rendszerben összeszövődnek, származik egy magasabb szövevénye a célszerűségnek, amely a művészet legmagasabb értékskaláján foglal helyet.

Ezzel megadtam a módot arra, hogy a célszerűséget bevegjük a művészetek sorába, de azért túl ne becsljük. A művészet kezdődik a művességgel, a művesség pedig a tapasztalatszerzéssel. A művesség felfelé emelkedik és válik művészetté. De mindig benne marad gyökere a művességnek a művészetben. Az a művész, aki nem jó műves, nem is jó művész. A művészet nem valami álom, nem valami révedezés, hanem komoly tudás és csinálni képesség; a művészetnek kell ismerni az ő művészetének anyagát. Az a szobrász, aki nem gondolja meg az anyagnak a tulajdonságait, aki nem egyezteteti össze az anyagot a formával, a for-

mát a czéllal, az nem fog sikert aratni. Minden művészetnek megvan a maga mestersége, amely erős tápláló anyagot szolgáltat a művész legmerészebb álmainak. Olyan, mint egy lajtorja, lent a földön kezdődik és fölér az égbe. Lent, a gyakorlati élet szükségleteinek kielégítésével tanul járni, megtanulja a csinálás módját és azután mind fennebb emelkedik, mind nagyobb és tisztább gondolatokat érlel magának, míg végre egészen a művészi szépség legfelsőbb régióiba vonulhat.

A második dolog pedig az, hogy a művészet nagyon szép dolog, de mindig kell hozzá megfelelő fogékonyság. A fogékonyság változó, változó a különböző népeknél, változó különböző korszakokban. – Ugy-e, a mi elődeink nem voltak fogékonyak a célszerűség szépsége iránt? Például látjuk a gót székeket, melyek szépek ugyan, de azért nem szeretnénk bennük ülni, mert nem kényelmesekek, szúrja az embert az a sok csúcs. – Az iparművészet sokáig nem ismerte a célszerűség nemes elvét. Voltak élelmes ötletek, amelyekkel mindig meglepték a nézőt, például a tintatartót koporsó formájára csinálták. Ez annak a korszaknak a szüleménye, amikor bolondabbnál-bolondabb ötleteket tartottak iparművészeti megtestesítésre valóknak, mintha ezeket az iparcikkeket a kameruni négereknek akarnák szállítani. A mi közönségünk is ilyen kameruni néger. Én, bevallom, nagyon szépnek tartom a magyar díszöltözetet, de nem nagyon kényelmes és sajnálni való az az ember, akinek több órán át kell viselnie. Bámulom az angolokat, akikben meg volt az a gondolkodás, hogy a célszerűség elvét egész iparukban és iparművészetükben kifejezésre juttassák és ezzel meghódítják a világot, mert ebben a tekintetben ők a világnak a mesterei. Mások a díszet, a csecsebecsét szeretik, de a logikailag szigorú, célszerű szerkezet, oly érték, amelyet nem szabad mellőzni, amelyet meg kell ragadni és aminek a befogadására és élvezésére a közönség figyelmét rá kell terelni.

Ez volna az első forrás és így már két művészetet sikerült elhelyeznem: az iparművészetet és az építészetet.⁷²

Van egy másik forrása a művészetnek, ezt én röviden így nevezem: indulat-kiegyenlítés.

Az ember praktikus lénynek született. A természetben van az, hogy gondolkodásunkat fölhasználjuk cselekvésre.

⁷² Itt ér véget a november 4-i előadásról készült első közlemény. Az első közlemény eredeti megjelenésének helyét és idejét lásd Miskolczi Napló 1912/261. nov. 16. 1–2.

A primárius gondolat egy cselekvés. Az a vadember, aki éhez, keres magának edelt. Az a gondolat: edelt, nem theoretikum, ő nem fogja az anyagsere titkát keresni, hanem azt az ételt akarja keresni, amire neki szüksége van és ez a gondolat cselekvését irányítja, szabályozza. Minden lelki folyamat úgy van berendezve, hogy tulajdonképpen akkor ér véget, ha cselekvésben tör ki és valószínű, hogy az agyvelőnek anatómiai szerkezete és biológiai sajátosságai ennek alapján erednek. Képzelnünk el egy középponti agyvelő-sejtet; annak van két nyúlványa, az egyik nyúlvány hozza a behatásokat, a másik viszi a cselekvést, az egyik szolgál a gondolatnak, a másik a cselekvésnek. Most jó a gondolat és mint egy elektromos szikra kisütésénél, kiadásánál, az a sejt ezt az így befogadott benyomást tovább adja a motorikus nyúlványnak, amely az impulzust szolgáltatja az izmoknak. Így gondolkodás és cselekedet, gondolkodás és mozgás tulajdonképpen egy folyamatnak két fázisa úgy, mint a hullámhegy és hullámvölgy. Valószínűleg így keletkezett a nyelv. A gondolat, valamiképpen mozgásba hozza a hangszálakat és egy hangot produkál. A gondolkodásnak legprimárisabb kislülése, kitombolása az, ha szól valaki. Nagyon megkapó, amit a bibliában olvasunk, hogy mikor az Úristen az állatokat megteremtette és az ember elé vezette, akkor ez mindeniknek nevet adott. Ez naiv mozzanata a bibliának, hanem azért rendkívül mélyes értelmű: mikor a gondolat megfogamzott, kellett neki nevet adni. A gondolat megtalálta a maga kifolyását a cselekvésben. Ez a cselekvés a beszéd. Erre azt mondhatjuk, hogy mi gondolkodunk, anélkül, hogy egy szót is szólánk. De mikor mi gondolkodunk, akkor halkan beszélünk is és ehhez a halk beszédhez ugyanúgy impulzusok kellenek, mint a hallható beszédhez, csak sokkal gyengébbek és egy oly akadályozó apparátus van bennünk, amelynek a segítségével megakadályozzuk hangos kitörését.

Szóval a benső ki akar törni, ami bennünk van, mint gondolat, az kikívánczik. Az indulatok még jobban kifejezésre törnek. Az indulat először hatással van a szívre, egészen más a vérkeringés, egészen más a légzés. Reszketünk, gesztikulálunk, beszélünk az indulat hatása alatt. Ha haragszunk, öklünket rázzuk, örömmünkben ugrálunk, ezek mind olyan kitörések, amelyek az emberi szervezetnek, az emberi organumnak alapvető sajátosságában fekszenek. Hát ez még szigorúan pszichológia és biológia. Itt még nincs semmi művészet: azt nem lehet művészetnek mondani, ha valaki ugrándozik, ha sír, ha kiabál. Azonban mi ezeket a mozgásokat,

amidőn őket végezni akarjuk s miközben őket végezzük, alávethetjük egy törvénynek: ezt a mozgást szabályozhatjuk, ennek egy bizonyos formát adunk, amelynek következtében nemcsak megkönnyebbülünk, hanem gyönyörködünk is. Talán nem folytatom az elméleti fejtegetést, hanem csak a példákat és a művészetek keletkezését említem.

Így fog keletkezni a tánc, így a zene, az ének és a lírai költészet.

Ezek nem egyebek, mint indulatokat kiegyenlítő mozgásoknak mértékre fogása, törvények alá vetése, szabályozása, ritmizálása. Ezek a ritmusnak a művészetei, de nem csupán a ritmus művészetei.

Talán nem is kell önöket figyelmeztetnem Goethének a mondására, hogy ő minden költői alkotásában egy nagy fájdalomtól szabadult meg. Ami a lelkét nyomta, azt ő alakította, azt ő objectíválta és ezáltal legyőzte. – Talán némelyek kétkedve fogadják ezt: Hogyan, hogyha az a költő olyan gyönyörűen énekl meg szerelmét, vagy olyan fájdalmasan szól, hogy szívünkbe markol, akkor csak egy indulatot egyenlített ki, ő csak meg akart szabadulni attól, ami lelkét fogva tartotta? Ez nem a művészet; hisz ő csak a lelki egyensúlyát akarta megőrizni! Azt mondják majd: Az a költő, aki azt a metaforát írja, vagy skandál, már nem szenvedhet olyan nagyon. – Az igaz, hogy ő nem szenvedett akkor, ő szenvedett előbb, de talán szenvedni fog később is és mégis, amikor indulatát kifejezi, akkor megszabadult fájdalmától, de egyszerűen mind milliókat is megszabadít fájdalomtól. Megnyitott nekünk egy országot, ahol a szenvedések nem fájnak és ahol az öröme is emberi öröme. Tehát ez művészi alakítás, ebben az esetben a gondolat segítségével, de a gondolat ritmizálva van. – A tánc tulajdonképpen ma nem művészet, de volt tánc, mikor a primitív emberek a nagy indulatokat, amelyek lelküket mozgatták, a tánc ritmusában egyenlítették ki, ha háborúba mentek, ha visszatértek és főleg, ha szerelmesek voltak, mert a tánc főleg a szerelmi indulatnak a kifejezése. Maga a tánc, mint ilyen, nemes kifejezése volt azoknak az indulatoknak, amelyek így a test mozgásában kitörtek és ottan nemesítést találtak és hogy gyorsan befejezzem ezt a gondolatmenetet: a zene valószínűleg a táncból keletkezett a tánc ritmusának kiemelésére. Az első zene bizonyára tánc-zene volt, ami a ritmus érzékét erősítette és a mozgást a hangszerek ritmusához idomította.

Az ének pedig valószínűleg a lírai költészettel együtt keletkezett. Az ember kifejezte a maga fájdalmát, örömét, bánatát, sóvárgását szavakban,

amelyek azonban egyszersmind a ritmus és a melódia segítségével énekké alakultak.

Mindezekben a művészetekben az alap egy nagy természeti szükségesség, de az ember ezt a természeti szükségességet finomította, felemelte, ezzel az indulatoknak vad erejét megtörte és egyszersmind magát úrrá tette az indulatok felett. És ez a mi feladatunk: úrrá lenni indulataink felett, nem rabszolgájuk lenni, hanem művészet által föléljük emelkedni.

Van még egy művészeti alakulás, amely így az indulat kiegyenlítődésből származik és ez az ornamentika. Ez talán szintén szokatlanul hangzik, hanem ez is könnyen megmagyarázható. De előbb nézzünk még egy indulatkiegyelítődést: a játékot, amit sokan úgy tekintenek, mintha abból származnának a művészetek. A játék sem praktikus szükségleteket szolgál, a játékban is elfelejtjük bajainkat, a játék is valami, ami elvon bennünket a mindennapi élettől. Azért mondta Schiller, hogy a művészet a játékosztönből keletkezik, és Spencer Herbert, a híres angol filozófus azzal pótolta, hogy ez egy energia-fölöslegnek a kitörése. Nem fogadom el sem az egyiket, sem a másikat. – Nem fogadom el a játékot a művészet szülőjéül. – Ha a gyermekek futkároznak, az a sok vitalitás, a mi bennük van, kitör és azután megnyugszik. De ez nem művészet. Ha kártyázunk, az is játék. De a művészet nem multság ebben az értelemben. Az más, fenségesebb valami.

Szükség van egy olyan megnyilatkozásra, amely nem a nagy indulatoknak felel meg. Nincsenek mindig nagy indulataink. – Nincsenek mindig nagy örömök, egetverő fájdalmak, hanem vannak kis örömök és kis fájdalmak is. Tehát ezek a közepeszerű érzések is kifejezést akarnak találni és találnak is a vonal- és szín-díszítésben: az ornamentikában. A vonalnak egész élete van, ami, mint ilyen, szintén egy bizonyos indulatot, nem a nagy indulatokat, hanem ezeket a kisebb indulatokat fejezi ki.

Gondoljunk a keleti, buja művészetre, a perzsa szőnyegek káprázatos vonal- és színdíszére.

Nézzük meg az ornamentum nagy mestereit, gondoljunk Rafaelre, amikor ő Néró házában azokat a gyönyörű szegély-ornamentumokat látta, amelyeket azután a loggiákban oly gyönyörűen újjá alakított, akkor fogalmunk lesz arról, hogy mire képes az ornamentum. Ez is az érzések egy sajátos hullámvilágát fejezi ki. Gondolunk a modern művészetre, a nagyra fejlesztett illusztrációkra, amelyekben egyszerű vonalakkal milyen nagy hatást lehet elérni. – Gondoljunk az angol

Beardslyre, aki a vonalakat bámulatos módon tudta megszólaltatni és egy gazdag érzésvilág kifejezőivé tenni. És most már meg fogjuk érteni, hogy az ornamentum milyen fontos szerepet játszik, nem magában, az igaz, mert mindig szolgálni köteles egy másikat, de ebben van éppen a jelentősége.

Most már átlátjuk, hogy az építészet, mely logikus művészet, tisztán matematikailag dolgozik, miért szorul az ornamentikára: rideg logikáját ezzel akarja enyhíteni. Miért van oly nagy jelentősége az iparművészetnek, miért szeretjük a vonaljátékát, a színek ilyen vagy amolyan utánzását? Ha az afrikai ősember barlangjába jutunk és ottan találunk képeket, meglep bennünket az ornamentika. A legrégebb eszközök, a csontkések valami kis ornamentumot mutatnak. Nagyon ridegnek tetszett a felület annak az egyszerű művesnek, aki csinálta és iparkodott valamit lelkének bájos játékából beletenni abba az alkotásba. Az ornamentum hasonlít a játékhoz. Nem akar semmi célt szolgálni, de kedvesen hullámvilágban tartja érzésünket és mint ilyen szükséges alkotó része a többi művészeteknek és a többi művészet is elfogadja segítségét.

A harmadik forrása a művészetek fejlődésének az *utánzás*. Ez volt a legrégebb nézet: a művészet a természet utánzásából keletkezett. Platón, az ókor és az újkor ebben egyetértettek. De ez nem igaz, mert az előbbi művészetek nem utánoznak semmit. Egy ház, egy templom mit utánoz? De az utánzás mégis nevezetes alkalmak a művészetnek: egy nagy természeti szükséglet. Nekünk be van oltva vérünkbe, hogy utánozni szeretjük embertársainkat.

Azt nem számítom ide, ha valaki tréfából utánozza embertársait. Hiszen ez komikus dolog, ha valakit utánoznak. A váratlan hasonlóságon, amit fölfedezünk, ha valaki úgy kezd járni, vagy beszélni, mint egy ismerős, azon nevetünk. De ez nem művészi hajlandóság. Ennek van ugyan szerepe a művészetben, de ez nem alkalom a művészet keletkezésére. Nagyon egyszerű a dolog. Egy kép, egy mozgáskép, amely lelkünkben, tudatunkban van, azzal a tulajdonsággal bír, hogy mi akaratlanul ugyanazt a mozgást végezzük, amit látunk. Ez az utánzás már természeti szükséglet és ebből az utánzásból érthető, hogy a mi gyermekeink úgy járnak és úgy mozognak, mint mi. Nem akarják, hanem lassan-lassan eltanulják. És ez természetes is. Minél többet látunk valamit, annál jobban érezzük, annál erősebb képünk van az illető dologról és minél erősebb a kép, annál jobban átteszi magát mozgássá, mozgássá válik akaratlanul, öntudatlanul. Ezen alapszik, hogy vannak közös sajátosságai egy családnak, városnak, vagy népnek. Ezek után

nem is törjük a fejünket azon, hogy hogyan keletkezhetett a festészet és szobrászat, mert ebben nincs semmiféle nehézség.

Az előbb már említett vademberek barlangjában találunk ábrázolásokat, amelyek a műveltség bizonyos alsó fokán erednek, de bámulatos módon eltalálják – nem az arcot, hanem a mozgást. Egy vadember üldözi a másikat, az a viharos, vad futás kitűnően van ott ábrázolva. Honnét tanulták ezt? A mi gyermekeink egészen hasonlóan rajzolnak. Most újabban gyűjtik ezeket a gyermek-rajzokat és az ősemberrajzok mellé állították. Csodálatos köztük a hasonlóság.

De hol kezdődik a művészet? Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy mindazok a források, amelyekről szóltam, végtelen haladás lehetőségeit rejtik magukban. A célszerűséget mindig fokozni lehet. A ritmizálásban mindig új ritmusokat lehet feltalálni. A hasonlóság eltanulásában is végtelen haladás nyílik meg előttünk, mindig hasonlóbbat lehet csinálni. Lehet valamit tökéletesen utánozni, de ez még nem művészet. A művészet akkor kezdődik, amikor az utánezást komolyan vesszük. Amikor a művész komolyan utánez, akkor nem a külsőt utánezza, mert hiszen ez a fotográfus dolga, hanem a külsőből a belsőbe, a lényegbe hatol. A művészet felfedezte igazi birodalmát, az embert. A művés még nem találta fel. Az ábrázoló művészettel egyidejűleg már az ember lép a műköltés centrumába, az ember centruma pedig a *lelke*. Az egész művészeti világ ezzel megvilágosodik előttünk; a művészet igazi birodalma a belső lélek. Az ember lelkét ábrázolni, egy lelki világot teremteni: ez a művészet feladata. A művész így a maga lelkéből teremt egy világot, amelyben a lélek legnemesebb, legsajátosabb indulatai, mozgásai, hullámzásai kifejezést nyernek. *A művészet az emberi léleknek költészetben, színben, táncban, szobrászatban, építészetben való kivetítése.*

Most értjük meg csak igazán az előbbieket is. Mikor az építész célszerűvé alkotja a lakást, akkor egy emberi értéket valósít meg: az egy valami, amit a lélek megkíván; a tánc emberi tánc, lelkesítő, áthévített tánc lesz. Az utánezás művészetei, a szobrászat és festészet és a szóval való utánezás: a költészet feltárják előttünk a művészet egész titkát, amely nem egyéb, mint egy *lelki világnak*, a lelki értékek világnak megteremtése.

Ezzel egy olyan csúcspontra jutottunk el, ahol az összes művészeteket egységesen áttekinthetjük.⁷³

Láttuk az eddigiekben, hogy ha az utánezást közelebről vizsgáljuk, magasabb fogalmat kapunk a művészetről általában. Az ember utánezván a dolgokat, eljut az ember utánezásához, a lelket, a szellemet fedezi fel. Igazi érték a művészeti alkotásban a bensőnek kifelé vetítése, megtestesítése, a szellemnek megvalósítása testi formában. A művészet útján más szemmel nézi az ember a világot: a világban is felismeri a szellem megnyilvánulását. Nem azért utánez a művész, hogy még egyszer megcsinálja ugyanazt, megvan az jól a természetben, hanem utánezván, megtanulja a természettől, hogy ez hogyan fejez ki szellemet testileg, megtanulja a saját benső egyéniségének művészi megtestesítését.

Így értjük meg, miért szép a célszerűség, hogy a lírai művészetek: a tánc, ének, zene, ornamentika, lírai költészet miért értékesek, mert lelket látnak bennük megvalósulva.

De az ember erkölcsi élete is testet ölt a külső világban, bizonyos formákban; az állam a maga összes szerveivel, a társadalom a maga sokféle összeteveteivel, mind az emberi lélek alkotása. Két szellem-alkotta világ van: szellemi és erkölcsi. Most az a kérdés, mi adja meg a művészi világnak az esztétikai jelleget?

Az első, aki ezzel a kérdéssel foglalkozott: *Platón*; oly korban élt, mikor a görög művészet rendkívül virágzott, de az ő fölléptéig nem gondolkoztak a művészet lényegéről. Ő különös úton jutott esztétikai elmélkedéshez. Azt tartotta, hogy e világ mögött van egy más világ, amelynek ez csak kontár másolata. Az igazi világban minden tökéletesebb, mint ebben. Elnevezte ezt eszményi világnak. Azt tartotta, hogy igazában csak az eszme létezik, az eszme megromlik az anyagban: itt minden változik, az eszmék világában minden állandó, változatlan. Ez a formák világa, (a görögben forma és eszme eidos és idea egyet jelent). Ha az eszme az anyagot legyőzi, az szép. Az igazi szépség ott van az eszmék világában. Ennek koronájául a jónak eszméjét gondolta; egyesítette az istenséggel, nála az igaz, jó és szép egybeolvad. Ami az eszme, az igazság, az eszme a szépség és az eszmék mind a jóság jogara alatt állnak. És tulajdonképpen az egész ókor és középkor tovább nem jutottak, mint Platón; mindig arról beszéltek, hogy

⁷³ Itt ér véget a november 4-i előadásról készült második közlemény. Miskolczi Napló 1912/262. nov. 17. 6–7.

az eszme az anyagban lesz szép. Ma is egy épület, egy szobor, egy festmény eszméjéről beszélünk.

Azonban később jobban figyeltek arra, hogy a szépben van egy szubjektív vonatkozás, hogy *szép az, ami tetszik*. – Kant az emberi lélekben kereste a szépség forrásait. A tárgy, melynél egy világos érdekből folyik a tetszés, az nem szép, legfeljebb kellemes. Ami szép, az egyetemes tetszésre tart számot. Azt mondja, hogy az erkölcsi dolgok se szépek; ha valaki erkölcsi tettet visz véghez, az lélekemelő, de magában még nem szép. – Szép, ami minden érdek nélkül tetszik.

De ha ez szép, miért tetszik hisz az érdek nincs benne? Ennek az oka pedig az, hogy ilyen esetben egy általános nagy harmónia van a világ és értelmünk között. – Tudniillik a világ értelmünk számára egy anyag, amelyet átkutatunk, hogy fölhasználjuk; ha ez a világ olyan, hogy könnyen felfoghatom, hogy ilyen harmóniát tapasztalok, akkor az, ami ezt kelti bennem, szép. – A különbség Platon és Kant között: Platon a szépnek objektív tulajdonságait kutatja, Kant a szubjektív okát.

Egybe foglalja a két gondolatot Schopenhauer. Abból indul ki, hogy az emberben fő az akarat és ha ez teljesül, az ember unja magát; vagy unatkozik, ha nincs mit akarnia, vagy kínlódik, hogy valamit akarnia kell. Kivételeket is statuál; háromfajta ember van, aki mégis némelykor tudja élvezni az életet. Néha az ember nem akar semmit és az ilyen ember boldog. Ilyen a gyermek és a lángész, aki oly intelligenciával bír, hogy ez túlsúlyba jut az akarat felett. Ilyen a filozófus és azok is, kik legyőzték a világot és nem akarnak egyáltalában semmit: a szentek (Assisi szent Ferenc); szerinte a szép nem egyéb, mint az a dolog, ami eltudja felejtetni az akarást és az erre alkalmas dolog megalkotása a művészet. Akarat nélkül és érdek nélkül: itt egy.

De még mindig hiányzik valami. Miért tetszik, ami érdek nélkül tetszik? Nem fogadhatjuk el Schopenhauer fogalmazását sem. Vizsgálunk kell, mi a tetszés. Ha az emberi lelket átvizsgálom, két főcsoportját különböztetem meg a lelki jelenségnek. Egyik a gondolkodás; gondolkodáson azt is értem, amit közönségesen szemléletnek, érzéki észrehevésnek nevezünk. Ezzel szemben akaráson, cselekvésen azt, mikor valami szükségletünknek kielégítésére egy cselekvényt mintegy szellemileg megindítunk. E kettő összetartozik, egyik a másik nélkül nem létezik, nincs gondolat, melynek valami cselekvés ne felelne meg. Amidón akarok, vagy gondolok valamit, ugyanekkor és ettől mégis különbözően valamiképp érzem magamat: jól vagy

rosszul. Ez az, ami a gondolattal együtt jár, de mégis elkülöníthető tőle, legalább gondolatban. Az érzés mindig kísérője a gondolatnak. Minden akarásnak is van kísérője. Ezt a harmadik valamit nevezzük érzésnek.

Az érzelemnek 2 főosztálya van: a gondolatokat kísérő, intellektuális és az akarást kísérő, voluntarisztikus érzélem. Az intellektuális érzelmek: az esztétikai érzelmek, amelyek tehát a gondolkodást, még pedig a szemléletet kísérik, mert gondoljuk őket. Miért tetszenek most ezek? Minden érzésnek egy forrása van: saját életünk emelése, finomítása, megóvása, fenntartása. Ami ennek kedvez: az tetszik.

Ez a művészet titka. A művészet a mi életértékeinknek megvalósítása: mi erősebbek, nagyobbak, nemesebbek vagyunk, ha ebben a világban élünk és ez tesz boldogokká. Ha látjuk a gyönyörű szobrot, mi magunkat érezzük erőseknek, ha fenséges cselekedetet látunk a színpadon, mi magunk érezzük a fenséget, nemesebbekké leszünk.

A művészet életet ábrázol, életértékeket és ezek hozzájárulnak a mi életértékeink emeléséhez.

Az egészet összefoglalva: kutattuk a művészet keletkezését és láttuk, hogy a művészet megtalálja magát akkor, ha az ember belsejét teszi ábrázolása tárgyává. Ez pedig nem más, mint az élet: a művészet életet teremt. Ezért mondjuk: „ez a művészeti alkotás él.” – Az élet a legfőbb kritériuma a művészetnek. Az ember az élettelen tárgyakra befűjja az élet lehetét. A belőlük áradó élet a mi életünk emeléséhez járul.

Nézzük most már, mi teszi képessé a művészt az alkotásra? Azt szokták mondani: a fantázia, vagy alkotó erő a művészen. De én nem hiszem, hogy ez külön specifikus erő. E célból vizsgáljunk egy pszichológiai kérdést!

Az érzéki benyomások teszik szilárd alapját egész lelki életünknek. Ha egy érzékszervünk nem működik, szegényebbek vagyunk. Az érzékszervek a kapuk, amelyeken át benyomulnak a gondolatok lelkünkbe. – De érzékszerveink igen szűk térre szorítkoznak csak. Bejárhatom a világot, de minden pillanatban csak kis részét kapom a világnak, a többiről csak emlékezetben bírok képeket. Mít tesz emlékezni? Nem mást, minthogy egy lelki élmény, amely egyszer tudatunkban volt, esetleg újra visszaidézhető. De e tekintetben nagy különbségek vannak köztünk a kvalitás és a kvantitás dolgában. Egyik évszámokra, másik nevekre tud jól emlékezni stb. Igen lényeges az a megállapítás, hogy az emlékképek sohasem hasonlítanak az eredeti szemlélethez. Egy szín emléke nem szín, egy c

hang emléke nem c hang. A szemlélet emlékei nem szemléletek. Csupán az álomban s hallucinációban oly erők az érzéki benyomások, mint az eredeti szemléletben. De ezek rendkívüli állapotok. Goethének oly erős emlékképei voltak, hogy majdnem egyik volt a valósággal. Ottó Ludwig egyszer, mikor drámáját írta és felnézett, az ajtóban látta állani szereplőjét.

Nagyon különbözünk egymástól a visszaidézés elevevényének, intenzitásának fokában is. Festők jól emlékeznek színekre, muzsikások hangokra, szobrászok formákra stb. Ezekről azt mondjuk, hogy nagy fantáziájuk van. A fantázia az a tulajdonság, amelynél fogva valaki a távollevőt úgy el tudja képzelni, mintha jelen volna. Az ilyeneknek nagy a jelenítő képességük. Megtudják jelentetni a múltat, a távollevőt. Nem külön erő ez, hanem külön fokozata a mindnyájunkban meglevő erőnek. Azok alkalmasak a művészeti alkotásra, akik jelelni tudnak, akiknek emlékképei igen erős intenzitásúak.

A képzetek, emlékképek pedig társulnak. Ez az eszmetársítás, az asszociáció. Társulni annyit tesz, mint hogy ha a képzetek közül az egyik tudatba jó, a másikat is hozza magával. E társulások kétfélek: az egyik, hogy ami együtt volt a lélekben, vagy ami közvetlenül egymás után jött, földézi egymást, ez az érintkezési asszociáció. A másik, hogy a hasonlóké földézik egymást, ez a hasonlósági asszociáció. Ez utóbbi a fontosabb. Akik ebben gazdagok, a képeknek és hasonlatoknak egész tömegével rendelkeznek. – Arany és Petőfi fantáziája abban nyilvánul, hogy végtelenül gazdag asszociációjuk van.

Ezeket az asszociációkat rendszeren nagy indulatok, mély érzések váltják ki lelkünkben. A szerelmes rendszeren ékesszólóvá lesz, verseket ír; az jut eszébe az embernek, amit rég elfeledtnek hitt. Tendenciózus lesz az az emlékezet-sor, amely az indulat hatása alatt keletkezett. Az érzések hatása alatt mi ezeket szépítjük és rútitjuk. Akiben művészi tehetség van, a főcélhoz képest tud így idealizálni. Így alkotta meg Arany János Toldiban az ideális magyar ifjút; így Madách Ádámban a nemesen érző és a közért magát fölládozó embert, Shakespeare Julius Cézárban, Goethe a Faust-ban olyan ideáljait az embernek, melyek nagy életértékeknek felel meg.

Így az asszociációból leszármaztattuk a művészi tevékenységet, mert mindezek a művészen erősebb fokban vannak meg.

Az értelem földolgozza ezeket az érzéki benyomásokat, amelyek eddig csak asszociálódtak.

Fontos ez a funkció akkor, ha értelmünk azt tudja, fölismerni, hogy egy dolog ugyanaz, mint a másik. Az értelem azonosságokat konstatál. Mindaz, a mi nagy dolog a tudományban történik, nem más, mint ezen azonosság fölismerése. Galvani így fedezi fel az állati elektromosságot. De itt is különbségek vannak köztünk. A lángész a rejtett azonosságokat is felismeri, más meg a kicsit se. Megismerni a lényegest a dolgokban: ez az értelem legszebb műve. Shakespeare olvas egy kis novellát és meglátja Othellóban a féltékenység kifejezését, Jagóban az emberi gonoszság mintaképét, Desdemónában a naiv gondatlanságot és megalkotja e három mindennapi dologból a világnak egyik legnagyobb szerű tragédiáját. Ezt nevezzük típusalkotásnak.

Végül összekapcsolni azt, amit elszórva találunk, lelki munkásságunkhoz tartozik. – Madách az egész világtörténeten végigviszi Ádámot: ez szabad alkotás, Michelangelo megcsinálja a végső ítéletet: ez egy kitalálás. A légvár-építésnél, a regényírás ez az összefűzése történik a külön-külön álló dolgoknak.

Itt vannak mindazon tulajdonságok, amiket a művészetben és a művészen tapasztalunk: a művészt jelenít, hasonlatokat szerez, asszociációkban dőzsöl, idealizál, a dolgok lényegét felismeri és az összegyűjtött képzetekből alkot.

Kétféle gondolkodás van: egyik szókból folyik le, amikkel magunk számára is világosabbakká tesszük gondolatainkat. Ez a diszkurzív gondolkodás. A másik szó nélkül megy végbe és alapul szolgál a szókból lefolyó gondolkodásnak, ez az intuitív gondolkodás. Az intuíción egy pillanat alatt cselekvésben végződik. Ez az intuitív gondolkodás teszi a művészt művésszé. Ez a művészi lélek titka. A nem művészek csak diszkurzíve gondolkodhatnak. Az intuitív gondolkodó gondolkodik és cselekszik is egyben. Ez a nagy államférfi titka is.

Ha ez nem irányul praktikus dolgokra, hanem a dolgoknak nézésére, formájára, csak kontemplációra, ha bizonyos érzés mozgatja, származik a művészet. Egy festményben, regény megírásában, zenemű-szerzésben stb. az intuitív gondolkodás vezeti a művész kezét. E művészi alkotó erőben az van, ami a műben van: a művész a maga életerejét adja művének. Amit a görög művészek, Arany, Shakespeare stb. csináltak, örökké él, mert élet van bennük.⁷⁴

⁷⁴ Itt ér véget a november 18-i előadásokról készült közlemény. Miskolczi Napló 1912/274. dec. 1. 5–6.

Források

A Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (MNL BAZML), IV. 809. 731. köt. 15173/1911.
Az Ujság, 1910. április, 1911. november
Budapesti Hirlap, 1903. október, 1910. március – április, 1911. november, 1912. november
Hivatalos Közlöny, 1911. december
Miskolczi Napló, 1912. október – december, 1922. augusztus
Ország-Világ, 1895. augusztus-október
Pécsi Közlöny, 1911. november
Pécsi Napló, 1912. október
Pesti Hirlap, 1912. november
Pesti Napló, 1893. október, 1911. november, 1912. november

Felhasznált irodalom

Alexander Bernát [1905]: A lelki életről. In: Alexander Bernát – Lenhossék Mihály (szerk.): *Az ember testi és lelki élete, egyéni és faji sajátosságai*. II. köt. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, Bp. 603–724.
Alexander Bernát 1908: *Művészet. A művészet értékéről. A művészeti nevelésről*. Franklin-Társulat, Bp.
Bretter Zoltán 2004: Századvég vagy századelő? Böhm Károly és Alexander Bernát alternatív műveltségesezményei. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Áron Kiadó, Bp. 280–292.
Déri Gyula 1915: *A szabadoktatás története, elmélete, és 1912–13. évi eredményei*. Magánkiadás, Bp.
Gábor Éva 1986: *Alexander Bernát*. Akadémiai Kiadó, Bp.
Laczkó Sándor 2004: A magyar filozófiai műnyelv kialakulása Apáczaitól a 19–20. század fordulójáig. In: Mester Béla – Percz László (szerk.): *Közelítések a magyar filozófia történetéhez*. Áron Kiadó, Bp. 75–121.
Nickmann Ottó (összeáll.) 1911: *A Budapesti Népszerű Főiskolai Tanfolyam (Szabad Egyetem) szervezete, története és statisztikája*. Népszerű Főiskolai Tanfolyam, Bp.
Percz László 2000: A filozófiai gondolat fényénél. Százötven éve született Alexander Bernát. *Magyar Tudomány* (45.) 4. 483–493.
Percz László 2001: *Szép rendbe foglalva*. Ister Kiadó, Bp.

Porkaláb Tibor (szerk.) 2001: *Szentpéteri üres fészek. Lévy József naplója I. köt. 1892–1907*. Magánkiadás, Miskolc.
Pósa Péter 1942: *A Magyar Shakespeare-kultusz hazánkban a századfordulótól Trianonig. 1900–1920*. Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézete, Debrecen.
Sándor Pál 1971: Alexander Bernát. *Kritika* (9.) 6. 23–31.
Sebestyén Károly 1934: *Alexander Bernát*. Különlenyomat az IMIT 1934. Évkönyvéből, Bp.
Szemere Samu 1941: *Filozófiai tanulmányok*. Arany János Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Bp.
Turbucz Péter 2016: A művészet feladata Alexander Bernát háborúfelfogásában. A Művészet és háború hadi beszéd alapján. *Valóság* (59.) 4. 20–46.
Turbucz Péter 2017: Filozófusként élni, filozófusnak maradni. Alexander Bernát élete és gondolkozása az újabb kutatások tükrében. In: Vonyó József (szerk.): *Személyiség és történelem a történelmi személyiség. A történelmi életrajz módszertani kérdései*. Magyar Történelmi Társulat–Kronosz Kiadó–Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Bp. 457–474.
Vargáné Zalán Irén 1971: A Borsod–Miskolczi Közművelődési és Múzeum Egyesület kialakulása és fejlődése az első világháborúig. In: Zádor Tibor (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve X*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 169–207.

DANGEROUS LIAISONS. RUSSIAN PRISONERS OF WAR AND COUNTRY WOMEN IN WORLD
WAR I

Tamás Csíki

University of Miskolc, Faculty of Arts, Institute of History
3515 Miskolc-Egyetemváros, Egyetem utca 1, B/2
bolcsiki@uni-miskolc.hu

Introduction

The First World War is one of the central subjects of European historical writing. Relevant research on this cataclysm has adopted novel thematization, approaches, and attitudes in the past decades. Today it is impossible to eschew an investigation of the culture of war and its impacts transforming mentalities, lifestyles as well as everyday human existence. Similarly, taking stock of the spaces of battle, the considerable overlap and various connections between frontlines and hinterland is not to be ignored. Research on POWs can be justifiably classified as part of the latter domain. It has traditionally focused on the welfare and supervision of POWs, as regulated by internationally accepted as well country-specific legal measures, on major POW camps, and occasionally on forced labor by POWs.¹ This trend has badly overshadowed investigations into the relations between POWs and civilian populations, the observation and acceptance of alien status and cultural differences as well as the integration of POWs into local communities. From the point of view of contemporaries (and historians), contacts between women and Russian POWs have constituted an especially sensitive issue in this network of relations. The objective of this paper is to examine this issue. The available research material includes scant written records of government regulation, much more detailed news stories, and public-opinion-shifting journalistic accounts. This seems to be adequate to present an overview of how the issue was perceived from the angle of power politics and how it was integrated into a comprehensive campaign of wartime propaganda. Furthermore, the sources are thought

to aptly reflect various moral attitudes and representations and accurately illustrate the juxtaposition of “perpetrator or victim” points of view.

Banning Contacts and Journalistic Representations

According to a report issued by the Ministry of Defense on January 1, 1918, 442,000 POWs were involved with forced-labor projects in Hungary, 292,000 of them toiling in agriculture. The employment conditions of the latter were regulated by statutes.² Originally, the number of POWs attached to farms was set at a minimum of 200 people. Later, however, farmers were allowed to apply for smaller laborer contingents of 10 to 30. The reason was clearly communicated by the Imperial and Royal POW Command in summer 1915: The military wanted to compensate “smallholders” for the loss of drafted breadwinners and other members of the labor force. Therefore, the Supreme Command even picked up the bill of provisioning POWs.³ This, however, also brought an end to centralized distribution and supervision, although the government did not renounce its right to control its POWs’ labor and lifestyle or their contacts with the civilian population.⁴

After “various parties” had lodged complaints, the Minister of Interior decreed in December 1915

² Broken down by nationality, POWs captured by the Monarchy were about 69% Russian, 20% Italian, 8% Serbian, and 3% Romanian. Blasszauer 2003: 73–100; Moritz–Leidinger 2005: 329.

³ A daily sum of one *korona* per capita, but it was to be abolished by the end of the year.

⁴ National Archives of Hungary (MNL OL) K 184. 1335. cs. 31. 99009/1915; 1336. cs. 31. 97523/1915; *Magyarországi Rendeletek Tára* [Collection of Hungarian Ordinances]. Budapest, 1915. 1206–1207; Bartha 1916.

¹ Balla 2014: 151–176; Blasszauer 2003: 73–100.

that liquor was not to be issued to POWs. This was followed by further sanctions. The practice of inviting them to communal parties or similar events held at private houses was banned. It was especially important to segregate them after their shifts so that they could not leave their quarters at night. Their employers were not to initiate any “intimate encounters” with them. Contacts between POWs and civilians were “not to trespass moral laws, the purity of the family life of warriors fighting to defend their homes was to remain intact, and all available means of law-enforcement were to be employed against deviant family members” to hold them accountable.⁵

Work-related relations notwithstanding, the government and the top brass of the military wanted to segregate POWs. Any personal contact or friendly exchange that might have violated the hinterland’s integrity, weakened the mobilization power of the image of the enemy, or diminished the troops’ morale was to be banned. However, in dozens of villages and households employing small numbers of POWs, the ban could not be enforced. Evidence of this can be found in the various reports of county and district authorities. In the Kisjenő estate of Grand Duke Joseph, for instance, POWs were free to visit the village on Sundays and the guard looked the other way when people were treating them with liquor. Much to the indignation of Sopron County’s Agricultural Inspector, maids at an agribusiness in Rábapordány were pooling their rations of *pálinka* (brandy) to entertain Russian POWs on Sundays and public holidays. “They get them drunk so they can get laid with less effort.”⁶

The issue attracted considerable press coverage. Journalist tended to generalize from a single example. Not only did they stigmatize women in a moral sense, but also accused them of being unpatriotic and called for tough punishment. The weekly newspaper *Szarvas és vidéke* reported that casting off all moral decency, “female farmworkers repeatedly scandalized honorable people with their unpatriotic and disgraceful behavior. Not only did these debauched sluts shamelessly do their licentious business with the Russki POWs forced upon us on various farms, they even had the nerve to brag about it.” The

article goes on to cite an incident to act as a cautionary tale. A farmhand from the Szarvas region had been fighting on the Eastern Front from the outbreak of war and was killed in action. In the meantime, his wife “was happy to offer herself” to the four POWs employed on the farm. The smallholder caught them red-handed. “Two Russians inside, two outside, the she-monster in the middle... Is the gallows strict enough punishment for a slag like this?”⁷ Another article of the same paper, written with prophetic fervor, links female depravity and hypocrisy to general moral decline and the lack of inspiring ideals, evoking the heroic past as a counterpoint. During the 1848 War of Independence, fine ladies were happy to offer their jewelry, or serve by making charpies for the wounded and mourned for fallen warriors. Today, however, mourning and anguish are but mere hypocrisy. “Our female laborers are dressed in black because their spouses are serving in combat but the widow’s weeds don’t stop some from getting involved in debauchery with Russki POWs or club-footed, desecrating draft dodgers. *O tempora! O mores!* Great and hard times have made us so minuscule. ‘This because our hearts and souls are empty and the most sacred ideals are getting extinct.’⁸ To illustrate the extent of moral “decay” and sinfulness, authors had often criminalized certain women even before they were proven guilty. A female laborer from the village of Kondoros “had thrown herself upon” a Russki and got pregnant when he received news that her combat-soldier husband serving on the Serbian front was about to be sent home on leave. “That was all the woman needed. She hastily packed a hamper and sent it to her husband. No sooner had the men eaten from it than four of them were taken ill and died in excruciating agony... Rumor has it, the traitor’s going to be sent to the gallows soon. This is what anyone who fraternizes with the enemy deserves.”⁹

⁵ *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 2181–2182; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 369–370; 413–416.

⁶ MNL OL K 184. 1336. cs. 31. 97523/1915; 1937. cs. 62g 55985/1918.

⁷ The author mentions a German example of “a woman gotten laid by a POW” who was sentenced to one and a half years in prison. (In Austria the same misdemeanor got a person up to 14 days of incarceration and/or a maximum of 200-korona fine.) *Fallen Hero’s Widow Leads Loose Life with Russki POWs. What’s Happening on the Farm? Szarvas és vidéke*, July 30, 1916 2; Walleczek-Fritz 2017: 280.

⁸ “*Szarvas Olveyz Parteez.*” [Translator’s note: The original title of the piece is a quote from a person who spoke broken Hungarian.] *Szarvas és vidéke*, July 2, 1916 1.

⁹ *Kondoros Slag vs. Husband. Szarvas és vidéke*, March 12, 1916 1.

A reporter of the weekly *Szatmár és vidéke* wrote about a tragic “malignant tumor in society.” His approach, however, was more sympathetic to the perpetrators and he even tried to do some investigative reporting. During his travels, he was repeatedly told that wherever POWs were employed “womenfolk invariably started showing unmistakable symptoms. Outrageous as they might sound at first, if one gives it another thought with a cooler head, one will come to the conclusion that these symptoms are actually instinctive behaviors. There are places in the world where such symptoms have shown tangible results. They are beyond the bounds of any civil law and they do exist, therefore it is our duty to tackle them.”¹⁰

Other times, the theme of seducing women and taboo liaisons appears as anecdotal evidence in stories about normal life in the military. Such articles tend to be more moderate in tone and express some sympathy for their protagonists. A country woman from Szatmár County “had frivolous pleasures” with a Russian POW employed in the neighboring village whom she wanted to marry. The Town Court, however, warned her that this was against decency. The rebuke prompted the woman to state that she had long been a widow by the name of Mária Bartalovics. But the ensuing police investigation revealed that her real name was Júlia Dekics and her husband was serving at the front.¹¹ The newspaper *Békés* highlighted the dangers of legitimate relationships morphing into “taking liberties.” The POW employed by a Mrs. János(né) Farkas from the town of Szarvas had “begun to assume the position of the master’s second-in-command and taken to issuing orders to the woman. When she started to talk back, though, he assaulted her and gave her a vicious thrashing with a pitch-fork handle, in true Magyar style.”¹²

Szatmár és vidéke published a short-story-like account titled *Grass-Widow Village Damsels* which, for a measure of authenticity, quoted from one of the protagonists. This way readers were able to identify with her and “get insights into” her spiritual/emotional motivations. “This happened at some district seat. A fine strapping lass, headscarf drawn to nearly cover her eyes, shyly dropped into

the office of a physician who had visited the village several times. She alternately flushed and blanched then took a long while twisting her own words: ‘You see, Doctor, my husband was drafted and gotten captured by the Russians, poor thing. My old Mam, she can’t work no more, I’m all by myself on the farm. Harvest time was setting in, I needed farmhands. The Honorable Notary suggested I took a Russki POW. I accepted the offer. What do you think I should’ve done, I needed to do it, you see? Ivan was handsome, a real nice kid. Reliable and hardworking, too. We looked after him well so he had enough strength to labor nice and good. He was so deeply attached to us. He had even learned some Hungarian. We took so good care of him, ‘cause you see, we’d also be grateful if our lads were treated nice and fair yonder Siberia. Little by little me and the Russki’ve gotten close and friendly so I’ve fallen ill, you understand? If my man had an inkling of what’s going on, I’d surely die on the spot. So Doctor, I came to visit you, Sir, to beg for your help.’”¹³

Occasionally, there were severe conflicts, individual or family tragedies behind brief news accounts. Mari Marjai, from the village of Gyoma, “had fallen in love with a Russian POW and the affair bore fruit. The same old story.” The girl smothered the baby, someone squealed on her to the gendarmes and Mari hanged herself of shame.¹⁴ At the village of Bánkeresztúr, a drafted farmer’s son beat to death a Russian POW who had been her mother’s “beau,” in their backyard. Antal Kiss, a recently-married farmer from the village of Öcsöd, got news from home that his wife had “cheated on him” with a Russian POW. The man became melancholic and deserted his unit. He got home at night and the wife opened the door, pistol in hand. Kiss shot and killed her on the spot with his service revolver. The POW fled, while Kiss was found not guilty at a court martial on the basis of justifiable self-defense.¹⁵ A journalist writing for *Szarvas és vidéke* also reported on a family drama and the husband’s

¹⁰ *About the Morals of War. Szatmár és vidéke*, February 29, 1916 1–2.

¹¹ *Married Woman to Tie the Knot with Russki. Szatmár és vidéke*, June 26, 1917 3.

¹² *Russian POW Beats Up Mistress of House. Békés*, January 16, 1916 6.

¹³ The story concluded by another thirty or so women of the village having seen the doctor, who noted all the names down and gave the list to the Chief Constable. *Grass-Widow Village Damsels. Szatmár és vidéke*, June 27, 1916 3.

¹⁴ A similar tragic incident is reported in *Mohácsi Hírlap. Procured Abortion*. June 10, 1917 4. Cited by Blasszauer 2003.

¹⁵ *Mother Kills Then Commits Suicide. Szarvas és vidéke*, December 9, 1917 2; *Daddy’s Lover Murdered. Népszava*, September 9, 1917 8; *Wife’s Murderer Acquitted. Békés*, December 2, 1917 3.

revenge. His piece was full of generalizations and the reporter did not bother to hide his opinion on who he had held accountable and whose sins should be forgiven. A farmer who employed a Russian POW became suspicious, hid near the house and at an opportune moment caught his missus red-handed. He flew into a violent rage. “He took a knife and stabbed the Russki all over. Then he gave the woman such a trouncing that she couldn’t even move. This is how some of our big-mouthed rapacious women behave. They don’t think twice about throwing their honor at the feet of a bunch of enemy cowards but they would strip the very skin off their compatriots for a debt of 4 fillérs.”¹⁶

Readers sometimes found stories about people standing their ground against violent POWs. Mrs. János(né) Kita, a lady farmer from Szarvas, employed two Russians. One sneaked into her bedroom under cover of the night. The woman, however, counter-attacked and “bit the Russki’s arm so hard that the chap aborted his attempt at such hard-to-reach heavenly bliss.” The POW was arrested by gendarmes.¹⁷

Recollections of a POW Supervision Officer

News stories were oftentimes based on uncontrollably spreading information or rumor and specific bits were presented to the readers in enhanced versions or, indeed, elaborate tales. National Militia Guard Captain Gyula Dobay, the POW Supervision Officer tasked with controlling and processing POWs held at the Szeged area, however, published his own personal experiences and memories in a book brought out in 1925.¹⁸ Two detachments of forced laborers arrived at the lower end of Szeged’s regional center of farms in the summer of 1915. They were required exclusively by small holders who had eluded the draft. However, the drafted farmers’ “womenfolk expressly asserted that they would not allow any aliens, let alone males of an enemy state, to set foot on their estates.” In 1916, though, they were also forced to require POWs due to the worsening labor shortage. Nevertheless, it was generally

acknowledged that “...a Hungarian woman is protected from any temptation to come into indecent contact with POWs by her honest housewifely manner, well-inculcated decorum, and unbreakable loyalty to her husband and nation. She is also protected, though, by her contempt and bitter ruefulness felt upon fathoming the immeasurable void which separates the POW from her man, father and brother. This is how she feels for the POW whose work is hardly up to the standard of adolescent, or indeed, female laborers. If a Hungarian woman can’t admire someone as every inch a man, she will never lower herself to his level. Good-natured, big-hearted and full of pity as she might be, prompting her to treat POWs in the fairest and most generous way, she will always be able to keep them at a respectable distance.”¹⁹

In spite of this, illicit affairs had developed in Szeged of which the well-informed supervision officer gave “accurate” sociographical accounts supported by extensive statistical data. Despite all efforts to supervise and control them, Russian POWs usually managed “to find fulfillment with loose women whom the community had known to have earned a living from selling their bodies. Although not great in numbers, such persons lived in every farm districts without the authorities having any knowledge of their existence.”²⁰ The next target group of interest for POWs was that of female laborers employed in major agribusinesses. Some of those women “sacrificed themselves for monetary rewards, in most cases leading licentious lives without the knowledge of their employers.” Another category was reserved for “inexperienced” maids who were “not properly overseen by their employers, consequently, they couldn’t help falling victim to POWs.” Finally, Dobay adds POW’s “romantic affairs” with their female employers to his classification. One of these incidents was reported by a POW protagonist himself. “During one of my tours of inspection [the chap] requested to be redeployed to another workplace on grounds of his female employer having forced him to do inhumane amounts of work on a daily basis and to ‘lie in for’ her husband at night, a lifestyle the strains of which his body could no longer withstand.”²¹ Another six

¹⁶ *Russki POW Stubbed. Szarvas és vidéke*, March 26, 1916 2.

¹⁷ *Russki Laborer Bitten. Szarvas és vidéke*, August 6, 1916 2.

¹⁸ Dobay had completed law school. For a brief period in the fall of 1919, he served as Government Commissioner & High Sheriff of Csongrád County and the town of Szeged. Later he became editor-in-chief of the racist newspaper *Szegedi Új Nemzedék*.

¹⁹ Dobay 1925: 11–12; 81–82.

²⁰ Dobay call them prostitutes.

²¹ The author also alleges that the POW was 32 years old, the female employer 42, a woman who “had led a loose life with her male farmhands even before the war.”

incidents cited were grounded on suspicion that certain widows had “gradually been stripped POWs off from their official status. Eventually, they had been fashioned into proper Magyar gentleman farmers. Dressed in the KIA husbands’ Sunday best, they regularly hung out with their ‘mistresses.’ On one occasion, a POW had accompanied his lady to the movies and the guard mistook him as a deserter.” Women like this went to any lengths – including lawyering up – to make sure their POWs were not taken away from them. Potential POW rotations offered by authorities were not accepted. Dobay’s preliminary suspicion, therefore, had been confirmed: “Despite all the women’s denials, what we’re dealing with here is true and unselfish love which has been mercilessly torn apart by the unrelenting articles of military and moral code.”²²

A former military officer responsible for the territorial integrity of the hinterland and the proper behavior of POWs had created a Christian/conservative female ideal in his “chronicles,” which became a patriotic virtue in the years of war. An honorable and respectable Hungarian woman was to be protected from displaying indecent behavior by her loyalty to her nation and husband. Not only by that, but also by a sense of cultural superiority over Russian POWs which prompted her to treat her prisoners in a compassionate and humane way. This moral code, however, was associated with situative perspectives and specific social groups. It was always considered to have been violated only by subservient maids who were not accountable for their acts, or outcast “prostitutes.” Other violators, if any, had to be war widows, or women who had lost their husbands before the war.²³

Summary

The ban on sexual encounters was probably the most crucial element of overseeing POWs since

the political establishment viewed the issue as a danger to the sanctity of family life as well as to the morale of civilians and the fighting spirit of combat troops. Therefore, the state was “fully justified” in interfering in women’s private lives making it a visible part of politics, propaganda, and the public sphere.²⁴ Media outlets often called women out by name to humiliate, even denigrate them, often alluding to their guilt in unmistakable terms (while the POWs largely remained anonymous). Contemporary accounts also reveal that no uniform language had been developed to describe the phenomenon (the relevant decrees of the Minister of Interior were also rather vague), and the tone of the various stories expressed a range of different ethical standards. The harsh moral judgement, patriotic rhetoric and punishment mirrored the attitude of the political establishment. Certain accounts went as far as forecasting possible repercussions or post-war impacts on the state and local communities (e.g. unintended childbirths and break-ups of affected families). Anecdotal, sometimes humorous motifs and occasional examples of vernacular usage, on the other hand, seem to point to the presence of “folk-oriented” public knowledge/discourse, which was more sympathetic to illicit sexual liaisons than the established norms, effectively legalizing the practice of “shacking up with the enemy.”

It would be difficult to measure the frequency of shorter or longer affairs, diverging or intertwining motives, or the diversity of emotional involvement. A contemporary news item discussed uncontrollable “life instinct.” In a literary critique, Péter Veres presented a rational economics-oriented explanation asserting that POWs doing agricultural labor and assisting lady farmers had been integrated into their host households as de facto masters.²⁵ Many culprits of sexual misdemeanors obviously tried to keep their deeds in secret. Those deeds invariably resulted in shame and guilty conscience oftentimes leading to family tragedies. Others, however, were quite open about

²² Dobay 1925: 83–89.

²³ Dobay’s intense fascination with the POW issue is aptly evidenced by the fact that he even penned a folk drama titled *Nikolai* in 1920. A Russian POW is deployed to serve a smallholder and falls for his daughter, Rózsika, who returns the prisoner’s love. As it turns out later, the girl’s wounded fiancé, Feri, is being looked after by Nikolai’s sister, Helena, and they also fall in love with each other. Thus, all the obstacles to those respective nuptials of Feri and Helena’s and Rózsika and the naturalized Magyar, Nikolai’s, have been overcome. *Nikolai. Délmagyarország*, March 27, 1920 4–5; “*How Much is Nikolai*”? *Szeged*, February 2, 1924 3; Péter 1955: 118.

²⁴ Hämmerle 2000: 259–261.

²⁵ “A fine lady smallholder had good POWs who labored as hard as if they were farming their own fields at home. And—as it sometimes happened—a man who was plowing the soil and tending the animals as affectionately as the master, who was fighting or had, indeed, perished in a faraway land, whom even the children had gotten used to, was not to be treated as a prisoner, or billeted in a cowshed. Decorum dictated that he was to be served at the family table with meals cooked from produce they had grown together. And the family table is just a step or two away from the nuptial bed.” Veres 1978: 507.

moving in together and taking the consequences. Hardly is it possible, therefore, to assign general meanings to actions and feelings, although William Reddy's conceptual framework of "emotional regimes" might be of help. Not only did the political establishment ban exchanges with POWs. It also prescribed peremptory behaviors and emotional norms to follow. Hungarian women were to remain loyal to their husbands who fought at the front with a very high likelihood of getting killed in action. They were to put up with all their sufferings and vicissitudes in a graceful, indeed, heroic fashion. It is also reasonable to assume, though, that once husbands, fiancés, or brothers had been deployed, the closely-knit networks of family, relatives, and neighbors, providing control and discipline, but also social protection and emotional care, began to unravel. In a situation like this, POWs, having been integrated into family groups of farming communities, may have provided a measure of "emotional safe haven."²⁶

Acknowledgment

The study has been written under the auspices of OTKA (National Scientific Research Fund) as part of the research program of the Ethnography Research Team of MTA-DE (Hungarian Academy of Sciences–University of Debrecen). (The Hungarian version is published in *Néprajzi Látóhatár* volume 2/2018.)

References

- Balla, Tibor 2014: Das Kriegsgefangenenwesen in der österreichisch-ungarischen Monarchie am Beispiel der westungarischen Kriegsgefangenenlager. In: Kropf, Rudolf (hrsg.): *Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“*. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Eisenstadt, 151–176.
- Bartha József 1916: *A hadifogolyügy*. Benkő, Budapest.
- Blasszauer Róbert 2003: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*, 73–100.
- Daniel, Ute 1989: *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft. Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen.

- Dobay Gyula 1925: *A szegedi hadifogoly munkásosztagok krónikája*. Keresztény Ny., Szeged.
- Hämmerle, Christa 2000: Von den Geschlechtern der Kriege und des Militärs. Forschungseinblicke und Bemerkungen zu einer neuen Debatte. In: Kühne, Thomas–Ziemann, Benjamin (hrsg.): *Was ist Militärgeschichte?* Schöningh, Paderborn. 229–262.
- Moritz, Verena–Leisinger, Hannes 2005: *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921*. Bernard & Graefe, Bonn.
- Péter László 1955: József Attila Szegeden. *Irodalomtörténet* (43.) 2. 115–163.
- Reddy, William 2001: *The Navigation of Feeling. A Framework for the History of Emotions*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Veres Péter 1978: *A Balogh család története*. Második rész. Magvető és Szépirodalmi, Budapest.
- Walleczek-Fritz, Julia 2017: The social degeneration of the Habsburg home front: "forbidden intercourse" and POWs during the First World War. *European Review of History*. 2. 273–287.

²⁶ Another term used by Reddy. 2001: 129.

GESTA MÚHELY

EINZIGARTIGES HANDELSBUCH AUS NEU-TITSCHHEIN (NOVÝ JIČÍN) AUS DEN JAHREN 1585–1589: DIE ÄLTESTE AUFZEICHNUNG ÜBER DEN VERKAUF VON KAFFEE IN DEN BÖHMISCHEN LÄNDERN?

Jiří Jurok

Muzeum Novojičínska
28. října 51/12, 741 01 Nový Jičín, Tschechischen Republik
Jiri.Jurok@muzeumnj.cz

Das Neu-Titscheiner Krämerhandelsbuch als Besonderheit unter den bisher bekannten böhmischen und mährischen Handelsbüchern

Aus dem Gebiet der Tschechischen Republik sind nur zwölf überlieferte mittelalterliche und frühneuzeitliche Handelsbücher (bis Anfang des 17. Jahrhunderts) bekannt. Neben drei fragmentarisch erhaltenen Handelsbüchern aus Prag und Böhmisches Budweis (České Budějovice), die aus dem 14. Jahrhundert stammen,¹ existieren ein Handelsbuch aus Eger (Cheb) aus dem 15. Jahrhundert,² vier Handelsbücher aus Iglau (Jihlava),³ zwei Handelsbücher aus Brünn (Brno),⁴ ein Buch aus Böhmisches Budweis (České Budějovice),⁵ sowie ein Buch aus Neu-Titschein (Nový Jičín) aus dem 16. Jahrhundert.⁶ Von diesen zwölf Handelsbüchern liegen bisher nur die drei Buchfragmente aus dem 14. Jahrhundert und zwei vollständige Bücher aus dem 16. Jahrhundert in Edition vor: ein Buch des Eisenhändlers Nikolaus Bartholomäus aus Böhmisches Budweis (1560–1568) und ein Handelsbuch aus Neu-Titschein, das einem Krämer zuzuordnen ist, wahrscheinlich Blasius (Blažej) Österreicher, aus den Jahren 1585–1589. Außer den drei Fragmenten aus dem 14. Jahrhundert, von denen mehrere Folioseiten mit Krämerwaren als

Datei für eine breitere Nutzung zur Verfügung stehen, bietet nur das Neu-Titscheiner Buch eine tiefere Einsicht in das Handelsunternehmen und die Anlage eines Handelsregisters mit insgesamt 55 Warentypen der verschiedensten Waren.

Alle anderen bekannten Handelsbücher sind vorwiegend an eine bestimmte Ware gebunden – entweder Eisen (in Eger und in Böhmisches Budweis) oder Hüte (in Iglau u.a.). Der Budweiser Eisenhändler Nikolaus Bartholomäus handelte nebenher zwar auch mit Blech und Stahl, eventuell der Kaufmann in Eger auch mit Malz, Hanf und Öl und die Iglauer Huthändler wie Franz Riemer, Paul und Franz Leb und Jan de Monte zusätzlich mit Leder und Wolle. Im Vergleich dazu handelte aber der Neu-Titscheiner Krämer, vermutlich Blasius Österreicher, mit einem ungewöhnlich breiten Warensortiment. In seinem Buch findet man Verzeichnisse über den Verkauf von landwirtschaftlichen Produkten (Roggen, Hafer und Hirse), Lebensmitteln (Reis und Zucker), tropischen Früchten, Gewürzen (Pfeffer, Zimt und Muskatnüsse), Stoffen, Bekleidungszubehör, Nähzubehör, Chemikalien und Farbstoffen (Salpeter, Weinstein, Kupferwasser, d.h. Vitriol), Papier, venezianischer Seife, Kaffee und Medikamenten.⁷ Wie ungewöhnlich selten die

¹František Graus, *Tri zlomky českých kupeckých knih z doby předhusitské*, in: *Československý časopis historický* 4, 1956, S. 644 – 654.

²Dušan Třeštík, *Nejstarší obchodní kniha z Čech*, in: *Zápisky katedry čs. dějin a archivního studia* 1, 1956, S. 25 – 26.

³Josef Janáček, *Příspěvek k otázce kupeckého zisku v 16. století*, in: *ČSČH* 5, 1957, S. 276 – 289; František Hoffmann, *Nově zjištěná kupecká kniha ze 16. století*, in: *Sborník Matice moravské* 84, 1965, S. 207 – 213.

⁴Josef Grünfeld, *Dvě brněnské kupecké knihy 1561 – 1564 a 1568 – 1570*, diplomová práce Brněnské univerzity, Brno 1952.

⁵Zdeněk Šimeček, *Das Handelsbuch des Budweiser Eisenhändlers Nikolaus Bartlme (Bartholome) 1560 – 1568*, in:

Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 17, 1993, S. 31 – 203.

⁶Jiří Jurok, *Neznámá obchodní kniha novojičínského obchodníka (pravděpodobně Blasius Österreichera) z let 1585 – 1589 a její edice*, in: *Sborník archivních prací (weiter SAP) LX/2*, 2010, S. 307 – 434; ders., *Neznámá obchodní kniha novojičínského obchodníka (pravděpodobně Blasius Österreichera) z let 1585 – 1589 a její edice, II.*, in: *SAP LXI/1*, 2011, S. 115 – 206 (mit Edition).

⁷J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha (2010)*, (wie Anm. 6), S. 336f.

Überlieferung einer solchen bemerkenswerten Quelle ist, ist im Vergleich mit den größten ehemaligen Hauptstädten von Böhmen und Mähren zu erkennen. So haben sich weder in den städtischen Archiven von Prag oder Olmütz (Olomouc), in denen ursprünglich vielleicht Hunderte von Handelsbüchern einzelner Kaufleute aufbewahrt wurden, keine derartige Bücher erhalten (Abb. 1).⁸

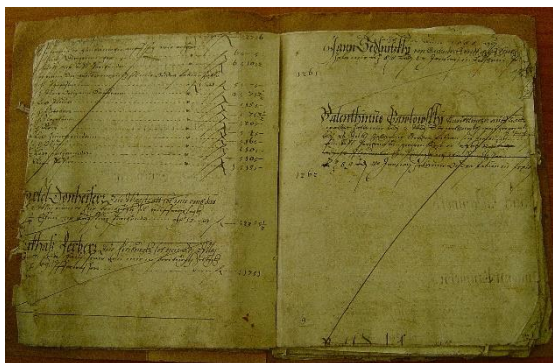

Abb. 1. Eintragungen in das Neu-Titscheiner Handelsbuch aus den Jahren 1585-1589, Staatskreisarchiv Nový Jičín (Státní okresní archiv Nový Jičín).

Frühneuzeitlicher Handel im Spiegel des Neu-Titscheiner Handelsbuches

Neben dem Umfang seines Warensortiments lernt man aus dem kaufmännischen Buch des Neu-Titscheiner Händlers, vermutlich Blasius Österreichers, vor allem seine Handelspraktiken und die Struktur seiner Kunden kennen. Dabei wird es deutlich, dass er seine registrierte und verzeichnete Ware durch ein so genanntes Kreditgeschäft, d.h. auf Schuldschein, schon verkaufte, denn er notierte die Rückzahlungen von Schulden in Bargeld auf der rechten Seite seines offenen Handelsbuchs (wann, wo und die Summe in mährischen Goldgulden) und strich er dann die Verbuchung schräg durch. Er war im gesamten Gebiet zwischen Olmütz (Olomouc), Troppau (Opava), Pleß (Pszczyna) und Bendzin (Będzin), d. h. in Nordmähren und Oberschlesien, als ein wahrer Großhändler tätig, denn er verkaufte seine Waren nicht nur an die lokalen Krämer, sondern auch an Kunden aus allen Ständen und ihren Untertanen auf Kredit. Seine Kunden im Kleinhandel waren lokale

Krämer aus Wallachisch Meseritsch (Valašské Meziříčí), Odrau (Odry), Fulnek, Troppau, Wagstadt (Bílovec), Freiberg (Příbor), Frankstadt (Frenštát), Braunsberg (Brušperk) und Friedeck-Friedberg (Frýdek-Místek). Auf der linken Seite des offenen Buchs notierte der Kaufmann seine Kunden immer unter ihrem Namen mit Ort und Datum des Handelsakts, sowie eventuell der vereinbarten Rückzahlungsfrist mit Tag, Feiertag oder Messe. Weiterhin notierte er, durch wen oder auf wessen Haftung die Waren verkauft wurden, die Menge und Art der Waren und schließlich die Währung und den Gesamtpreis. Die Schulden für die gekauften Waren wurden dann innerhalb von 10 bis 14 Tagen, manchmal auch von zwei oder drei Monaten und ausnahmsweise auch bis zu 10 Monaten oder einem Jahr beglichen werden.⁹ Eine solche Frist wurde zum Beispiel dem Hauptmann der bischöflichen Herrschaft Hochwald (Hukvaldy) und Bruder des Olmützer Bischofs Valentin Pavlovský 1589 gewährt, der möglicherweise mit der Rücksichtslosigkeit eines Mächtigen derartig lange mit seinen Zahlungen in Verzug blieb.¹⁰

Die meisten Kreditschulden wurden am Sitz des Warenhauses in Neu-Titschein sowie in Freiberg (Příbor) und Odrau (Odry), aber auch mehrfach in Friedeck (Frýdek) und anderswo beglichen. In der Regel wurden die Waren nicht von den Kunden persönlich angekauft, sondern u.A: von Dienern oder Beauftragten der Adelligen, Schreiber, von bestimmten Handwerkern, wie z.B. Schneidern, Hutmachern, den Pfarrers Köchinnen, weiterhin von Ehefrauen, Söhnen und – sehr selten – auch von Töchtern der Bürger, gelegentlich auch von Gesellen, Lehrlingen und – bei Hörigen (Unterthanen) – auch deren Knechte. Manchmal verschickte der Händler seine Waren, wahrscheinlich mit einer Pferdekutsche, zu jemand Speziell wie einem Bürger oder einem Fuhrmann, beziehungsweise verschickte er so auch seine Mahnungen (der Schulden). Insbesondere die adeligen Kunden kauften mit schriftlicher Bestellung und auf seines Konto ein, wobei ein Teil der Waren bar bezahlt und der Rest auf Handelskredit übernommen wurde.¹¹ Einige Kunden kauften auf Schuldscheine ein, die auf einem Dritten übertragbar waren.¹² Aber grundsätzlich mussten jede Kunden einen Bürger in

⁸Ebenda, S. 309.

⁹Ebenda, S. 312 und 335.

¹⁰J. Jurok, Spotřební nároky šlechty a měšťanstva podle neznámé novojičínské obchodní knihy z let 1585 – 1589, in:

Vlastivědný sborník Novojičínska 62, 2012, S. 47 – 69, bes. S. 56.

¹¹J. Jurok, Neznámá obchodní kniha (2011), (wie Anm. 6), Edition, S. 131 (Fol. 13v).

¹²Ebenda, S. 123 (Fol. 7v).

jedem Fall auf dem Hauptblatt angeben.¹³ Nur in zwei Fällen, bei denen Herr Karel dem Älteren von Žerotín auf Alt-Titschein (Starý Jičín) (Abb. 2) und Bürger Matthias Meittner aus Friedeck, notierte der Händler einen Warenverkauf ihnen auf einen Wechsel.¹⁴

Abb. 2. Karel d. Ä. von Žerotín zu Alt-Titschein (Starý Jičín), Reproduktion aus dem Werk von Jakub von Kunvald, Postilla aus dem Jahr 1572.

Manchmal verließ der Händler auch kleinere Mengen von 4 bis zu 12 Gulden, die er bei der Schuldenerfüllung zusammen mit dem Kunden den geschuldeten Betrag in Rechnung nachgezählt.

Das Handelsbuch aus Neu-Titschein und sein wahrscheinlicher Autor, der Krämer Blasius Österreicher

¹³Ebenda, S. 117 (Fol. 1v), S. 120 (Fol. 5v), S. 128 (Fol. 11r) und S. 139 (Fol. 19v).

¹⁴Ebenda, S. 146 (Fol. 26r) und 147 (Fol. 26v).

¹⁵Staatskreisarchiv Nový Jičín, Fonds Archiv von Nový Jičín, Inventar Nr. 347. Siehe dazu Jurok, *Neznámá obchodní kniha*

Es wird nun Zeit, etwas über das Handelsbuch selbst und den Händler aus Neu-Titschein zu schreiben. Tatsächlich handelt es sich nur um ein oder Fragment des ursprünglichen Handelsregisters, das sich im Staatskreisarchiv in Nový Jičín befindet.¹⁵ Das Buch beinhaltet 34 Blätter mit 68 beschriebenen Seiten in der Größe 17 x 22 cm. Es ist auf Deutsch im Dialekt des Kuhländchens (Kravařsko) geschrieben, in der tschechischen neugotischen Kursivschrift und mit Abkürzungen einzelner Wörter. Der eigentliche Inhalt aus dem Zeitraum von 1585 bis 1589 besteht aus zwei Bruchstücken – einem ersten Teil aus dem Jahre 1585 und einem zweiten, viel größeren Teil aus den Jahren 1588–1589. Entsprechend der Nummerierung der Kunden durch den Händler findet sich auf dem ersten Blatt der Kunde mit der Nummer 455 und auf dem letzten Blatt der Kunde mit der Nummer 1560. Innerhalb dieser vier, oder besser gesagt fünf vollen Jahre hatte er 1.560 Kunden. Seine ersten 300 bis 400 Kunden hatte der Händler jedoch wahrscheinlich bereits in Jahren 1583 und 1584.¹⁶

Die uns zur Verfügung stehenden Quellen der Stadt Neu-Titschein bieten eine gute Quellengrundlage zur weiteren Analysen. Die Forschungen der Neu-Titscheiner Stadtbücher provozieren die Frage nach dem Autor und Besitzer des bearbeiteten Handelsbuchs. Die Forschungen haben es ergeben, dass der Olmützer Krämer Blasius Österreicher 1584 ein Haus in Neu-Titschein in der Obertorstrasse (heutzutage Ulice 28. října), in der Nähe des Zierotín-Schlusses kaufte. Am 14. April 1589 tauschte er dieses Haus im Wert von 120 Gulden gegen das repräsentativere Haus des Goldschmieds Hans Sachs in derselben Straße neben dem Oberen Tor im Wert von 180 Gulden. Schnell gliederte er sich in das lokale Stadtpatriziat oder die lokale Elite ein, während er in den Jahren 1588 und 1591 als ein vereidigter Schöffe im Stadtgericht tätig war. Allerdings starb er bereits im Jahr 1598 und kurz darauf bei einer Pestepidemie in Neu-Titschein im Jahr 1600 auch seine Witwe Mariana, gemeinsam mit ihrem zweiten Ehemann Georg Faschang und zwei der drei Waisen, Susanna und Johann. Nur der älteste Sohn Georg Österreicher überlebte die Seuche, starb jedoch drei Jahre später. Auf diesen Sohn

(2010), (wie Anm. 6), S. 309f., ders., *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), allein Edition des Handelsbuch an S. 116 – 179.

¹⁶ Ebenda, S. 310 – 312.

Georg bezieht sich ein Eintrag des Neu-Titscheiner Kaufmanns in seinem Buch von 22. Juli 1589 über die Zahlung einer Schuld von Valten Henrich „wegen meines Georgii“, wahrscheinlich also in seine Hände.¹⁷ Darüber hinaus entspricht diese Feststellung ebenso wie der Beginn der Einträge des Handelsbuchs in den Jahren 1583 bis 1584 der Zeit, in der Blasius Österreicher in der Stadt 1584 sein erstes Haus erwarb.¹⁸ Und drittens deutet auch das Warensortiment aus besonders luxuriösen Materialien, einschließlich Augsburger und Landsberger Barchent (aus Landsberg am Lech), auf Österreicher, dessen Familie aus Augsburg stammte, dem damaligen Zentrum des deutschen und mitteleuropäischen Handels. Die Österreicher gehörten zu den wichtigsten Augsburger Großhandelsfamilien, wobei ihre Mitglieder in Wien, Olmütz und ebenso in Nordböhmen als Leinenhändler belegt sind.¹⁹ Die Olmützer und Neu-Titscheiner Österreicher könnten möglicherweise vom Wiener Zweig der Familie abstammen, welchen wahrscheinlich Hans II. Österreicher (? – 1542) begründete, als er sich im Jahre 1516 in Ingolstadt und um 1518 in Wien aufhielt.²⁰

Die im Handelsbuch identifizierbaren Kunden

Nur zu 106 der 1.560 nominell dokumentierten und registrierten Kunden im überlieferten Teil des Handelsbuches lassen sich aufgrund der Daten weiterführende Aussagen machen (einige von ihnen wurden jedoch mit mehrfachen Einkäufen verzeichnet). Daher konnte nur ein kleiner Teil der Kundschaft, als Stichprobe analysiert werden. Acht dieser Personen gehörten zum Herrenstand (also zum Hochadel), drei zum Ritterstand (also zum niederen Adel), zwei zum geistlichen Stand, 87 zum Bürgerstand und sechs zu den Untertanen. Die meisten der Bürgerlichen (39) kamen selbstverständlich aus Neu-Titschein, wobei ca. ein Viertel (26) zum so genannten Gemeinderatspatriziat gehörte, das auch die Kaufleute mit einschloss. Eine bedeutende Gruppe innerhalb dieser Angehörigen des

Gemeinderatspatriziats waren zehn aktuelle und zukünftige Bürgermeister, einschließlich des neunmaligen Bürgermeisters Ondřej Řepa von Greiffensdorf, der als Bauherr des schönen Arkadenhauses „*Alte Post*“ auf dem Renaissance-Marktplatz in Neu-Titschein bekannt ist (Abb. 3).²¹

Abb 3. Die Marke AR des Bürgermeisters Ondřej Řepa von Greiffensdorf (†1596) am Türbalken seines Hauses „Die Alte Post“ in Neu-Titschein (Nový Jičín).

Der Neu-Titscheiner Händler Blasius Österreicher muss luxuriöse Stoffe in herausragender Qualität angeboten haben, wenn er das Interesse adeliger Kunden wecken konnte, die nach ihrem Vermögen zur Spitze der Feudalgesellschaft in Mähren gehörten.²² Dazu zählte nicht nur Karel der Ältere von Žerotín auf Alt-Titschein (†1593), der ein Mitglied des mährischen Landesgerichts war, sondern dazu zählten ebenso Herren aus dem weiteren Umkreis, wie der Troppauer Landeshauptmann Jan Bruntálský der Jüngere auf Würbental am Hultschin (Vrbno und Hlučín) (†1608), der Troppauer

¹⁷ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), Edition, S. 140, (Fol. 21r.)

¹⁸ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2010), (wie Anm. 6), S. 313 – 316.

¹⁹ Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2010), (wie Anm. 6), S. 320 und 339.

²⁰ Wolfgang Reinhard, *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer*

Führungsgruppen 1500 – 1620, 4 Bde, Berlin 1996, bes. Bd. III, S. 590 – 603, (v. a. S. 593), und Bd. IV, S. 1107 – 1108.

²¹ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2010), (wie Anm. 6), Tabellen 1 - 3 auf S. 321, 323 – 324 und 326 – 327.

²² J. Jurok, *Česká šlechta a feudalita ve středověku a raném novověku*, Nový Jičín 2000, S. 214, 253, 354 und 355.

Landrichter Bartoloměj Bruntálský auf Würbental am Friedeck und Markvartovice (†1604), weiterhin der nachmalige Troppauer Landeshauptmann Albrecht Sedlnický von Choltitz (Choltice) zu Partschendorf (Bartošovice) (†1606) und drei weitere Mitglieder der Familie Sedlnický von Choltitz (Abb. 4, 5), sowie der bereits genannte Hauptmann von Hochwald (Hukvaldy), Valentin Pavlovský von Pavlovitz (Pavlovice), der Bruder des Olmützer Bischofs Stanislav Pavlovský.²³

Abb. 4. Der Grabstein von Jan d. J. Sedlnický von Choltice zu Bartošovice und Nelhuble (†1591) in der St. Andreaskirche in Bartošovice.

Das Warensortiment im Handelsbuch und im Nachlassinventar des Blasius Österreicher

Am meisten interessiert uns jedoch das Warensortiment des Neu-Titscheiner Händlers. Dieses bestand zu großen Teilen aus aufgesuchten Gewürzen, von denen der Händler mindestens 12 Sorten in seinem Geschäft vorrätig hatte: Pfeffer, Safran, Kümmel, Nelke, Ingwer, Zimt, Lorbeer, Muskatnüsse, Muskatblüten, Kampfer (Kaffer), Galgant (derauch als Medikament diente) und mit

Oregano und Majoran gemischter Safran. Beinahe ebenso oft verkaufte er luxuriöse Stoffe, an denen vor allem die hohen und niederen Adeligen interessiert waren. Dazu führte er insgesamt 14 Tuchsorten: Augsburger und Landsberger Barchent, Samt, Taft, kölnische Seide (aus Köln am Rhein), Vorstat (Forstedt), Harraswolle, Mohair und Flausch (Wallisch), die er vorwiegend von Westen aus Nürnberg und Augsburg bezog, sowie an östlichen Tuchen türkischen Muchajor (nach einigen Quellen mit Mohair identisch), Schamlot (aus Kamelhaar) und Baumwolle, und wahrscheinlich aus lokaler Produktion einfache Tuhe, Leinen und – als Rohstoff für die Tuchherstellung – Wolle. Sehr gut verkaufte sich auch sogenannte Nürnberger Textil- und Metallgalanterie.

Abb. 5. Der Grabstein von Zikmund d. Ä. Sedlnický von Choltice zu Bartošovice und Hukovice (†1602) in der St. Andreaskirche in Bartošovice.

Dabei handelte es sich um verschiedene Applikationen für Kleidung (einschließlich

²³J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2010), (wie Anm. 6), S. 331 – 332.

Seidenknöpfen, Schnüren und Senkeln), Seide zum Nähen und gestricke Seide, die genauso wie die Gewürze und Stoffe in allen Bevölkerungsschichten begehrt waren. Seltener waren Südfrüchte wie Feigen, Orangen, wahrscheinlich Pfirsiche und auch Rosinen im Warensortiment zu finden. Diese stammten zumeist aus Italien, wie auch der Reis, vermutlich Mandeln, oder auch der kanarische Puderzucker, der möglicherweise tatsächlich von den Kanarischen Inseln kam, wie wahrscheinlich auch der Kandiszucker. Ausdrücklich aus Venedig stammte die venezianische Seife („*Venediss Saiffenn*“). Von dort und über Wien wurden die meisten der südlichen Waren bezogen, die in Mähren gehandelt wurden.

Abb. 6. Der Grabstein von Ondřej Fabián, Hochwalder Rentschreiber und Freiburger Stadtschreiber (ermordet am 14. September 1610) in der Jungfrau Maria-Kirche in Freiberg (Příbor).

Den Rest der verschiedenen Handelsartikel der schon erwähnten Gewürzen, Stoffen, Nürnberger Galanerien, bis hin zu Lebensmitteln, Getreide, sowie gebräuchlichen Chemikalien, Farbstoffen

und Medikamenten kauften vor allem die Stadtbürger. Viele der vor allem bei den Handwerkern begehrten Chemikalien und Farbstoffe waren regionaler Herkunft, wie etwa Weinstein (Kaliumhydrogentartrat oder „*saures Kalium*“), der vor allem als Farbstoff für Tücher, aber auch für das Verzinnen und zur Medikamentenerzeugung diente, Alaunstein oder Salpeter zum Appreteur der Tücher oder für die Herstellung von Pottasche, Vitriol (Schwefelsäure) und auch Salpeter zur Erzeugung von Schießpulver, Kupferwasser (Kupfersulfat, das ebenfalls als Vitriol bezeichnet wurde) zur Erzeugung von Kupfer und zum Färben als Schweinfurter Grün, Bremer Blau und vielleicht auch Salmiaklösung. Ebenfalls regionaler – oder zumindest böhmischer – Herkunft waren weitere handwerkliche Erzeugnisse wie Messer oder Rohstoffe wie Zinkerz für Zinkherstellung und selbstverständlich Getreide, wovon Roggen, Hafer und Hirse vorrätig waren. Ergänzt wurde das ganze Sortiment durch zeitgenössische Medikamente, zumeist Pflanzen und Heilkräuter wie Pestwurz gegen Husten, junge Zweileine oder Zimtrinde mit reinigender Wirkung, Artemisia Cina (Beifußsamen) gegen Magenschmerzen und möglicherweise Kaffee, der hier als pflanzliches Heilmittel galt. Diese Medikamente, Gewürze, Nürnberger Galanerien, Stoffe, Zucker, Reis, Papier, Rosinen und Venezianische Seife wurden größtenteils an Valentin Pavlovský und den Hochwalder Rentschreiber Ondřej Fabián aus Freiberg (Příbor) verkauft (Abb. 6).²⁴

Ein sehr ähnliches Warensortiment, ja sogar ein noch breiteres, findet sich im Nachlassinventar des Händlers Blasius Österreicher, das am 6ten März 1600 in Neu-Titschein aufgesetzt wurde.²⁵ In der Quelle sind 14 verschiedene Gewürze (u.a. Anis und ein geheimnisvolles lila Gewürz) zu lesen, weiterhin 15 Sorten von Tuchen (u.a. Damast, Dobin, Zendel und grüner Perit) und Weinstein, Salpeter, Gallapfel (für die Herstellung von Tinte), Alkohol, Kreide, Mandeln, Reis, Rohr (möglicherweise handelte es sich um Kalmus, der als Medikament Verwendung fand), Rosinen, Myrrhe, Weihrauch, Seife, Grünspan, Säure (beides gewöhnlich aus Krakau), Berggrüne, Kupferwasser (Vitriol), Brasilianisches Holz als Farbstoff, Holzöl u.a. Allein von Barchent werden fünf verschiedene Sorten aufgeführt, zumeist aus Augsburg und

²⁴Ebenda, S. 336 – 338.

²⁵ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), Edition, bes. S. 180 – 204.

Landsberg, sowie vier Seidensorten, Samt aus Modena usw. Das ganze Haus Österreicher wurde für den Nachlass inventarisiert, einschließlich der Kleiderkammer, der Küche mit Silber-, Zink- und Kupfergeschirr (ein Goldring und weitere silberne Gegenstände wurden schon vorher an Verwandte und Freunde, wahrscheinlich auch an Geschäftspartner, verschenkt), des Bücherschranks, in dem sich nur sieben Bücher befanden (darunter die am häufigsten herausgegebene lutheranische Postilla, die Spangenberg Postilla), der Rüstkammer mit einer Flinte und mehreren Blankwaffen, sowie des Ladens mit einer Menge von Leinen, Hanf, Leinengarn, Federbetten und Bezügen. Besonders zu erwähnen sind noch die aufgeführten drei alten und drei großen Handelsregister, von denen eines unser Handelsbuch gewesen sein könnte, sowie weiterhin noch ein tschechisches Gesangbuch und eine Zither. Daraus lässt sich schließen, dass man in diesem Haus musizierte. Die Menge von Leinengarn deutet zu dem vielleicht auch auf einen größeren Leinenaufkauf hin. Dies führt schließlich zu der Frage, ob Blasius Österreicher möglicherweise als Faktor für den ganzen Österreicher-Clan aus Augsburg agierte, der für den Handel mit nordböhmischen Leinen bekannt war. Darüber hinaus stand er mit dem Olmützer Österreicher in geschäftlicher Verbindung, der im Handelsbuch als Leinweber erwähnt wurde – vielleicht war er dessen Lieferant für Leinen. Insgesamt fand man im Haus Blasius Österreicher 1751 Pfund (fast 900kg) an gewogenen Waren und 3696 Ellen verschiedener Stoffen vor.²⁶

Der früheste Nachweis für Kaffeehandel in den böhmischen Ländern?

Abschließend bleibt noch die Frage des Handels mit Kaffee („Caffes“) vom Neu-Titscheiner Kaufmann im Jahre 1588 zu klären.²⁷ Nach Aussagen der Germanisten Dr. Vladimír Spáčil und Prof. Libuše Spáčilová von der Philosophischen Fakultät der

Palacký Universität in Olomouc ist das Vorkommen von Kaffee in Mähren am Ende des 16. Jahrhunderts ziemlich unwahrscheinlich.²⁸ Jüngste Funde von Kaffeebohnen und Erdnüssen unter dem Boden des Wladislaw-Saals in der Prager Burg vom Ende des 16. Jahrhunderts erlauben nichtsdestoweniger dennoch, eine solche Möglichkeit zu erwägen.²⁹ Naheliegender war jedoch zunächst, einen Schreiberfehler oder eine falsche Eintragung des Gewürzes Kampfers als „Caffer“ anzunehmen. Nach übereinstimmender Lesung vom Paläographen Dr. Bohdan Kaňák, dem Direktor des Staatskreisarchives in Olomouc, ist jedoch der Schlusslaut „s“ völlig deutlich. Darüber hinaus spricht auch der hohe Preis von 70 Kreuzern für diesen Artikel, das waren ungefähr knapp 35 Groschen oder 1 Gulden und 5 Groschen, für einen Verkauf vom Kaffee. Diese Summe wurde von der Krämerin Rosina Zaudtnerin aus Fulnek in bar am 14. April 1588 in Neu-Titschein auf ihre Schuldverschreibung bezahlt: „*Rosina Zaudtnerin Zu Fulnekh zalt mir Ad 14. April Auff den Rest Par in Titschein zue 70 kr. wege/n/ Caffes.*“³⁰

In dieser Zeit dürfte Kaffee eher als Heilpflanze oder Heilkraut angesehen worden sein, wie dies auch in der Literatur angeführt wird, als dass hier an einen Handel mit gerösteten Kaffeebohnen zu denken wäre.³¹ Angeblich lässt sich erst zum Jahr 1615 erstmalig Schokoladenkochen aus Kakao und Kaffee in Paris nachweisen. In Istanbul und im Türkischen Reich kochte man Kaffee jedoch schon nach dem Jahr 1450. Ab 1500 begann er sich über Venedig und Amsterdam auch in den übrigen Teilen Europas zu verbreiten, weshalb sein Vorkommen in den böhmischen Ländern am Ende 16. Jahrhunderts nicht völlig ausgeschlossen werden kann. Auch unser Neu-Titscheiner Händler importierte seine Waren aus Venedig, vermutlich über Wien. Ähnlich wie die erwähnte „*Venediss Saiffenn*“ (venezianische Seife) konnte er daher auch Kaffee aus Venedig beziehen.³² Und auch die in der Quelle verwendete Bezeichnung „*Caffes*“ stimmt mit der Übernahme der nachgewiesenen Bezeichnung für

²⁶ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2010), (wie Anm. 6), S. 346.

²⁷ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), Edition, S. 120 (Fol. 5r).

²⁸ Sie war z. B. Mitautorin eines neuhochdeutschen Glossars: Hildegard Boková – Libuše Spáčilová, *Stručný raně novohornoněmecký glosář k pramenům z českých zemí*, Olomouc 2003.

²⁹ Gabriela Blažková – Jan Frolík – Josef Matiašek, *Vladislavský sál pražského hradu ve světle nových nálezů. Příspěvek k dějinám každodennosti pozdního středověku a*

raného novověku, *Mediaevalia historica Bohemica* 19/2, 2016, S. 27 – 50, bes. S. 36 und 38.

³⁰ J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), Edition, S. 120 (Fol. 5r).

³¹ Josef Petráň, *Dějiny hmotné kultury*, I, 1,2, Praha 1985, II, 1, 2, Praha, II, 1, 2, 1995, 1997, zde, II, 1, S. 396 ähnlich zur Angabe über der Heilpflanze des Tabaks am Ende des 16. Jahrhunderts.

³² J. Jurok, *Neznámá obchodní kniha* (2011), (wie Anm. 6), Edition, S. 144 (Fol. 23v).

Kaffee („*caffè*“) im Italienischen im 17. Jahrhundert überein. Nach Auskunft von Prof. Libuše Spáčilová wurden die ursprüngliche arabische Bezeichnung „gahwa“ und die türkische Bezeichnung „gahwe“, „cahwe“ oder „kahwe“, die im 16. Jahrhundert auch in Venedig nachgewiesen sind, ins Italienische aufgenommen und ging von dort aus als „*café*“ ins Französische ein.³³ Im Tschechischen und in den böhmischen Ländern wurde der Kaffee bisher erstmalig zum Jahr 1669 verzeichnet.³⁴ Sollte es sich also im unserem Fall der Ware „*Caffe*“ im Neutitscheiner Handelsbuch tatsächlich um Kaffee handeln, wäre dies der älteste Nachweis seines Vorkommens in Böhmen und Mähren.

³³Siehe auch: Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, Berlin 1989, S. 346.

³⁴Josef Jungmann, *Slovník česko-německý*, 4 Bde., Praha 1834 – 1839, bes. Bd. II, S. 40.

GESTA MŰHELY

„HALÁL A HÓBAN” – EGY KUDARCBA FULLADT TÖRÖK TÁMADÓ HADMŰVELET A
KAUKÁZUSONTÚLI TÉRSÉGBEN A 1914–1915-ÖS ÉV TELÉN: A SARIKAMIŞI CSATA*

(Függelék: *Visszapillantás és kitekintés I–IV.*)

Szlávik Gábor Tibor

Miskolci Egyetem BTK, Ókortörténeti, Muzeológiai és Művelődéstörténeti Tanszék
3515 Miskolc-Egyetemváros; gabor-szlavik@freemail.hu/gabor2012szlavik@gmail.com

Bevezetés

A Központi hatalmak oldalán hadba lépő Oszmán Birodalom szárazföldi haderejének első nagy támadására a kaukázusontúli térségben került sor, még az 1914–1915-ös év telén. A török offenzíva elsődleges célja az 1877–1878 között megvívott (tizedik) török–oroszlaborúban elveszített területek visszafoglalása volt. A tervezettnél korábban indított, a keleti fronton küzdő német és osztrák–magyar erők tehermentesítésére szolgáló támadást siker esetén tovább akarták fejleszteni Baku irányába. Bár az offenzívát a német Nagyvezérkar kérésére indították, a kaukázusontúli térségben állomásozó cári haderő ellen intézett téli török támadás megindulásától kezdve már az oszmán állam első emberének, a hadisikerekre vágyó Enver pasának saját háborúja volt. A haditerveket is Enver egyik közeli barátja és bizalmasa, Hafiz Hakkı bej, alezredes, majd a *Harmadik Oszmán Hadsereg* X. hadtestének új parancsnokaként ezredes, dolgozta ki. [2] Az Oszmán Birodalomba küldött, isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjai csak csekély szerepet játszottak ennek a hadműveletnek a tervezésében. (A törökországi német katonai misszió vezetője, Otto Liman von Sanders kezdettől fogva ellenezte, míg az oszmán hadsereg de facto vezérkari főnöke, Friedrich Bronsart von Schellendorf – a német Nagyvezérkar és Enver pasa szándékainak megfelelően – mindvégig támogatta a kaukázusontúli térségben állomásozó cári csapatok ellen indított, téli török támadás gondolatát.) [3] Mivel kevesen voltak, az Oszmán Birodalomba küldött, isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjai ugyancsak csekély szerepet játszhattak a Sarikamış–Kars főirányban meginduló hadművelet irányításában is.

Bár komoly szükség lett volna további, vezérkari szinten kiképzett német tisztokra a kaukázusi hadszíntéren meginduló harcok során, újabb tisztok küldésére nem volt lehetőség. Még átvezénylésekre sem. Az I. Világháborúba való török belépést követően ugyanis megszakadt a Központi hatalmak államterületeivel való vasúti – és tengeri – összeköttetés. Az isztambuli székhelyű német katonai misszió ezért csak a helyben rendelkezésre álló állomány keretein belül gondolkodhatott. Csak azokra, az 1913. évi török–német katonai szerződés értelmében az oszmán hadsereg tagjaivá lett német vezérkari tisztokra számíthatnak, akiket – tényleges szolgálattételre, ám lényegében katonai tanácsadóként – már korábban a Harmadik Oszmán Hadsereg területére, a Kaukázusontúli térségbe vezényeltek. 1914 őszén a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnöke, az emlékirat író Felix Guse is ezek közé tartozott. [4] Két kivételtől (az Enver pasa bizalmasának, és mindenkori tervei feltétlen támogatójának számító Friedrich Bronsart von Schellendorf, valamint Otto von Feldmann személyétől) eltekintve, a kaukázusontúli frontra küldött kis számú német katonai tanácsadó a hadművelet tényleges vezetésére sem igen gyakorolhatott érdemleges hatást. A háborúnak ez a szakasza, az első fázisában Sarikamış városának, majd Kars erődjének és városának elfoglalását célul kitűző offenzív hadművelet ezért alapvetően a török vezérkar háborúja volt. [5] Ennek megfelelően a kellően elő nem készített és rosszul vezetett, nehéz terepen és kedvezőtlen időjárási viszonyok közepette kibontakoztatott támadás hatalmas véráldozattal járt. A vereséget követő visszavonulás pedig mindinkább katasztrófává fajult. A téli ruházat és a kellő mértékű élelmezés hiányában a Harmadik Oszmán Hadsereg több tízezer katonája

fagyott meg Sarikamış térségében, miután a várost övező fennsíkon, és a város körül húzódó magashegységben beköszöntött az 1914–1915-ös év szokatlanul kemény tele. [6] A tomboló hóiharban vagy a szünni nem akaró, három, de akár hét napon át is tartó havazásban, valamint az ezekhez társuló mínusz 25–30 Celsius-fokos, de olykor a mínusz 40 Celsius-fokot is elérő hidegben, végül csaknem egy teljes hadsereg veszett oda, és ezt nemzeti tragédiaként élte meg a török közvélemény. A veszteség valós mértékét mutatja, hogy a ma élő törökök körében is sarikamışı tragédia (*Sarikamış faciası*) néven őrizte meg a kollektív emlékezet a Harmadik Oszmán Hadsereg hadra fogható erőinek szinte teljes megsemmisülésével végződő (1914. december 22. és 1915. január 17. között megvívott) sarikamışı csatát.

*

Nem sokkal a német vezetés alá került Oszmán Flotta a fekete-tengeri orosz kikötők ellen intézett, rajtaütésszerű támadása után (amely egy tervbe vett, ám végül még a tervezés stádiumában elvetett dél-

oroszoszági partra szállás része volt¹), a kaukázusontúli térségben került sor a török–német katonai együttműködés hatékonyságának már háborús körülmények között történő kipróbálására. Közkeletű vélekedés szerint a Kaukázusontúli hadszíntéren vívott küzdelem első szakasza Enver pasa saját háborúja volt, aki a német hadvezetés szándékai ellenére indított offenzívát, előtte pedig az isztambuli német katonai missziót vezető tisztek tanácsaival ellentétesen tervezte meg a hadműveletet. A török–német katonai együttműködés tükrében szemlélve ezt a dolgot, így erről nem lenne sok mondanivalónk. A valóság azonban ettől némileg eltérő képet mutatott.

Az előzmények: az Erzurum irányába indított orosz támadás

A Kaukázusontúli térségében vívott harcok² azzal kezdődtek, hogy 1914. november 2-án hajnalban,³ egy nappal a cári kormány hivatalos hadüzenetének Isztambulba való megérkezése előtt, a már korábban a határ közelében koncentrált orosz erők⁴ átlépték a török–orosz határt, és gyors támadást indítottak Eleşkirt, illetve Horasan– Köprüköy–

* Jelen tanulmány alapjául egy korábbi konferencia-előadásom szolgált. Vetített képanyaggal kísért előadásom 2015. december 2-án hangzott el Miskolcon, a ME-BTK Történettudományi Intézete által rendezett I. világháborús emlékkonferencia-sorozat részeként. Az emlékkonferencia-sorozat második része az alábbi címet viselte: „Égi lovagok, gépszörnyek, sárkatonák... (Megrendezésére ismét magam vállalkoztam, ezúttal azonban már kollégám, Dr. habil. Tóza Rigó Attila – akkor egyetemi adjunktus, jelenleg – egyetemi docens úr is komoly segítséget nyújtott a konferencia lebonyolításában, illetve szervezésében.) Itt közölt tanulmányom egyben egy hamarosan megjelentetni kívánt könyv része is. Már elkészült munkám az alábbi címet viseli: *Sas és félhold: német katonai tanácsadók és harcoló német egységek az Oszmán Birodalom frontjain (1914–1918).*

¹ Ez utóbbihoz l. Wolfdieter Bihl, *Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, [N. F.] Bd. 14, H. 3 (September 1966), 362–366.

² A kaukázusontúli térségben folytatott egyes hadműveletek, ill. hadműveleti fázisok többnyire részletes elemzését adva l. külön. ezekhez W. E. D. Allen – P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge 2010 (1953); 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*); 221 skk; a továbbiakban Allen–Muratoff (1953), valamint M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, Paris 1926; a továbbiakban Larcher, *La guerre turque* (1926); külön. 69 skk. és passim. Az események cselekvő részeseként mutatja be a Kaukázusontúli fronton végbement harci cselekményeket, így az 1914–1915. év telén folyó harcokat is a porosz hadsereg őrnagya, F. Guse, aki – az oszmán hadseregbe átvett német katonatisztként (török alezredeként, majd ezredeként), kis megszakítással három és fél éven át – a *Harmadik Oszmán Hadsereg* vezérkari főnöke volt: *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*,

Leipzig 1940; továbbiakban Guse, *Kaukasusfront* (1940). Néhány további, a kaukázusontúli térségben az 1914–1915. év telén folytatott orosz–török támadások vagy védelmi harcok egyes epizódjaira is kitérő, vagy azokat esetenként részletesebben is bemutató hadtörténeti munkára lentebb hivatkozom, ill. utalok.

³ Az orosz csapatok november 1-jéről november 2-ra virradó éjszaka hagyták el megindulási körzeteiket, és november 2-án, hajnalban lépték át az orosz–török határt. Vö. Allen–Muratoff (1953), 244: „At dawn on 2 November”.

⁴ Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–török háborút követően megszerzett, majd az 1878. július 13-án aláírt Berliini Szerződés alapján zömmel Oroszország birtokában maradt kaukázusontúli területeken jelentős erőköt állomásoztatott a cári kormányzat. 1914 augusztusában három hadtest és egy reguláris lovashadosztály tartozott a Kaukázusi hadsereg (*Кавказская армия*) állományába. Az 1914 júliusában létrehozott Kaukázusi hadsereghez számos határőr alakulat és több irreguláris kozák egység is járult: l. külön. Allen–Muratoff (1953), 240–242 sk (a határ közelében koncentrált orosz erők létszámához és díszlokációjához). A kortársak becslése szerint a kaukázusontúli térségben állomásozó orosz csapatok együttes ereje 1914 őszén legkevesebb 70 000 fő (így Larcher, *La guerre turque /1926/*, 375–377.), de legfeljebb 90 000 kombattáns katona lehetett. Ez utóbbi számadathoz l. Guse, *Die Kaukasusfront* (1940), 28.

– Itt jegyezném meg, hogy az orosz hadtestek csak két gyalogos hadosztályból álltak, s nem hárbomból, mint az ekkor már szokásos szervezeti forma volt az oszmán hadsereg hadrendjén belül. Ezzel együtt a legalább 12 000 főből álló, de akár 16 000 katonát is számláló orosz hadtestek jelentősen erősebbek voltak az oszmán hadtesteknél: vö. Larcher, *La guerre turque* (1926), 375 sk. és rövid összegzésben Reichmann (2009), 157. o. 579. sz. jegyzet.

Hasankale (a mai Pasinler) irányába. Távolabbi célkitűzésük Északkelet-Anatólia legnagyobb városának, az egyben fontos közlekedési csomópontnak is számító Erzurumnak az elfoglalása volt.⁵

Az első napokban az orosz támadás nem, vagy alig ütközött ellenállásba. Ez meglepetésként hatott. Ezért a Sarıkamış–Erzurum fő hadászati irányban támadó orosz erők nem álltak meg, és nem vonultak védőállásba a korábban kapott parancs szerint, hanem folytatták az előrenyomulást.⁶

Az Erzurum irányába indított orosz támadás második fázisa, az ún. Bergmann-offenzíva

1914. november 5-ig a csak gyenge ellenállásba ütköző orosz erők eljutottak a Sanamer–Horasan vonalig.⁷ Mindeddig csak kis létszámú török járőrökkel és az orosz előrenyomulás késleltetésére bevetett lovassági alakulatokkal találkoztak.⁸ Az élen haladó Első Kaukázusi Hadtest parancsnoka, Georgij Eduardovics *Bergmann* gyalogsági tábornok ezért úgy döntött, hogy felülbírálja az őt Horasan elérése után védekezésre utasító parancsot, és amíg teheti, folytatja a támadást Erzurum felé.⁹

Aznap, de még a következő napon is, ez megalapozott döntésnek tűnt. Mivel a törökök továbbra sem tanúsítottak számot tevőbb ellenállást, Bergmann hadtestének alakulatai tovább nyomulhattak az Aras folyó partjai mentén, és 1914. november 6-án este elérték az Erzurumba vezető út fontos állomásának számító települést, az Aras folyón átívelő híddal is bíró Köprüköyt.¹⁰ Alig egy hétre rá, hogy az Oszmán Birodalom területére

léptek, a cár csapatai már félúton voltak a határtól az orosz offenzíva végcélja, Erzurum felé.¹¹

*

1916. november hetedikén, a kora reggeli órákban, a kozák lovas századokkal megerősített orosz gyalogság elfoglalta a nevét hídjáról nyerő települést,¹² az Erzurumtól északkeletre eső Köprüköyt.¹³ Bergmann Horasanból induló csapatai két nap alatt 25 kilométert tettek meg idáig.¹⁴ Ha továbbra is így haladnak nyugat felé, a siker akkor biztosnak látszott. Erzurum már ugyancsak közelinek tűnt.

Bergmann támadási elképzeléseinek volt bizonyos realitása. Csapatai gyors ütemben haladtak előre, és legutóbb Köprüköyt is bevették. Innen az orosz támadás végcélja, Erzurum erődített városa már csak 58 kilométer menettávolságra feküdt.¹⁵

Köprüköynél azonban vége szakadt Bergmann szerencséjének. 1914. november 6-áról 7-re virradó éjjel a községet elérte a Harmadik Oszmán Hadsereg XI. hadtestének két gyaloghadosztálya. Ezek, a tartalék – reguláris¹⁶ – lovashadtest egyik hadosztályával együtt, az Aras folyó partjai mentén vonultak keletnek, a front felé.¹⁷ A IX. hadtest erősítésnek szánt két hadosztálya más úton, a környező hegyeken át érkezett meg Köprüköy környékén kijelölt állásaiba.¹⁸

Még azon az éjjel heves, reggelig tartó lövöldözésre került sor a szemben álló erők között.¹⁹ A törökök keményen küzdöttek. Már csak azért is, mert a Harmadik Oszmán Hadsereg ide

⁵ Allen–Muratoff (1953), 243; 244 skk.

⁶ A fentiekhez, ill. az alább következőkhöz részletesebben I. Allen–Muratoff (1953), 244 skk. Vö. még Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és újabban, tömör, de jó összegzésben, Rogan (2015), 76 skk.

⁷ Allen–Muratoff (1953), 245.

⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 245 („Everywhere only light Turkish patrols were encountered [ti. Az előre nyomuló oroszok]”); továbbá Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54 („The thin Turkish cavalry screen along the frontier came under heavy attack and fought delaying actions.”).

⁹ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 245; vö. Rogan (2015), 76.

¹⁰ Allen–Muratoff (1953), 245.

¹¹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹² A település neve törökül annyit jelent: híddal (*köprü*) bíró falu (*köy*), vagyis „Hidasfalú”.

¹³ Így Allen–Muratoff (1953), 245.

¹⁴ Közúton egymástól 25 kilométer távolságra fekszik Horasan és Köprüköy.

¹⁵ Az Erzurumba vezető út utolsó fontos állomása, Hasankale (a mai Pasinler) közúton 18 kilométerre volt Köprüköytől. Az orosz

offenzíva végcélja, Erzurum pedig Hasankalétól már csak 40 kilométer távolságra esett.

¹⁶ Az oszmán hadsereg reguláris lovasegységeinek legénységi, tiszties és altisztis állománya az Oszmán Birodalom területén élő török etnikumhoz tartozó újoncokból, továbbszolgálókból, vagy újra behívott katonákból állt – az ifjútörök kormányzattól létrehozott behívásos rendszer szabályai, ill. a hadkiegészítés akkori (1914. évi) gyakorlata szerint. Ugyanakkor a kaukázusi térségben vagy Észak-Mezopotámiában élő kurd törzsek katonaköteles korú tagjai kizárólagosan csak irreguláris lovas alakulatokba kerülhettek. Az „irreguláris alakulat” fogalma itt közelebbről annyit jelent, hogy ezekbe a formációkba sorozott kurd katonák egyenruha és egységes fegyverzet nélkül szolgáltak. Az irreguláris lovasalakulatoknál az egységes szervezeti forma is hiányzott, taktikai tevékenységük pedig az oszmán hadsereg szabályzatán kívül folyt. Legutóbb így Reichmann (2009), 134.

¹⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 245. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 245; vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

¹⁹ Allen–Muratoff (1953), 245

összpontosított alakulatai²⁰ magától a hadügy-minisztertől, a nagy hatalmú Enver pasától kaptak parancsot arra, mielőbb menjenek át ellentámadásba.²¹

Bergmann megállították a törökök Köprüköynél.²² Visszafoglalták a várost, majd ellentámadásba mentek át.²³

Kezdeti megingásuk után az oszmán csapatok bátran, kitartóan és sikerrel küzdöttek. Így azután a hónap közepe táján²⁴ a kimerült és utánpótlási hiányokkal küzdő orosz csapatok visszavonultak.²⁵

**

A kaukázusontúli térségben harcoló orosz erők első nagy támadását, az ún. *Bergmann-offenzívát* az előzetes tervek ellenére indították meg, és rosszul is vezették.²⁶ A Köprüköynél elszenvedett kudarc legfőbb oka azonban az volt, hogy a támadók a

döntő pillanatban nem voltak elegendőek. A kaukázusontúli térségbe szánt orosz erők közel felét ugyanis már korábban a nyugati frontra irányították át, a cári csapatok Tannenbergnél, majd a Mazurik-tavaknál elszenvedett súlyos veresége miatt.²⁷

Utolsó támadásukat követően,²⁸ miután a fronton maradt erők viszonylag csekély létszámához képest súlyos veszteségeket szenvedtek,²⁹ meggyengült az oroszok harci morálja is. A velük szemben álló oszmán alakulatok küzdőképessége azonban, veszteségeik ellenére,³⁰ végül töretlen maradt.³¹

A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnokának, Hasszán İzzet pasának sikerült feltartóztatnia az orosz támadást. Valódi győzelemről azonban aligha beszélhetünk,³² hiszen az oroszoknak is sikerült

²⁰ A török–orosz határ mentén húzódó térségben, ebben az időszakban, a legfeljebb 70–80 000, zömmel rosszul felszerelt katonákból álló, s először két hadtestre (a IX. és XI. hadtestre) tagozódó Harmadik Oszmán Hadsereg állomásozott. 1914 novemberéig a Kelet-Anatólia (Török–Örményország) védelméért felelős Harmadik Oszmán Hadsereg erőihez (az ugyancsak három gyaloghadosztályból álló) X. hadtest, valamint egy tartalék – reguláris – lovashadtest négy hadosztálya (Kav. Div. 1; 2; 3; 4.) is csatlakozott. A török–orosz határ mentén húzódó térségbe koncentrált török erőket a csendőrség (*Jandarma*) alakulatai egészítették ki, valamint irreguláris lovas egységek is erősítették azt. Ez utóbbiak a különféle kurd törzsek tagjaiból álltak. – A fentiek egészéhez l. Guse, Kaukasusfront (1940), 14 sk. és újabban Erickson, *Ordered to Die* (2001), 42 skk; küln. 43 (Table 2.8: *Disposition of Turkish Forces, November 1914-Concentration Plan; Caucasia*). Rövid összegzésben l. még Reichmann (2009), 157. o. 580. sz. jegyzet.

²¹ Enver pasa, a hadügyminiszter formálisan csak javaslatot tett a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnokának, Hasszán İzzet pasának az előre nyomuló orosz erőkkel szembeni ellentámadásra. Enver – utasításként is értelmezhető – javaslatait egy 1914. november 4-én, Erzurumba küldött sűrűnyében fogalmazta meg. Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 246. és Rogan (2015), 76.

²² 1914. november 6–7-én, ill. november 7. és 10. között. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 245 sk.

²³ 1914. november 11-én. Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 246 sk.

²⁴ 1914. november 12-étől, majd nagyobb tömegben november 16–17-én.

²⁵ Részletesebben l. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 28–31; továbbá Allen–Muratoff (1953), 246 sk; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és Reichmann (2009), 159.

²⁶ A róla elnevezett támadó hadműveletet Georgij Eduardovics Bergmann gyalogsági tábornok vezette, az Első Kaukázusi Hadtest parancsnoka. Bergmann messze nem azt a teljesítményt nyújtotta, amire szükség lett volna. Személyét a következőképpen értékeli az Allen–Muratoff szerzőpáros: „[...] an officer who liked to imitate in appearance and manner the type of the old Caucasian hero-leaders”. Katonai képességeiről azonban már korántsem formálnak ennyire kedvező véleményt:

„Bergmann had in fact none of the qualities which are necessary as a commander; he had no experience of field operations, and was merely blindly obstinate when he thought to show strength of character”. In: Allen–Muratoff (1953), küln. 244. és 284. Vö. még i. m. 566 (*Index: s.v. Bergmann, General*).

²⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 249 sk.

²⁸ 1914. november 11-e után.

²⁹ A Köprüköy térségében vívott harcok idején, az 1914. november 2-től november 17-ig tartó ún. *Bergmann-offenzíva* során, az orosz csapatok több mint 7000 halottat és sebesültet vesztek. Egyes alakulatok vesztesége elérte a 40%-ot is: l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 243–247 sk; küln. 247; és némileg távolabbról 252. Az orosz veszteségeket ettől némiképp eltérően adta meg Larcher, *La guerre turque* (1926), 381., majd újabban Rogan (2015), 78: 1000 halott, 4000 sebesült, és további 1000 fő, akit sebesülten magára hagytak, és később sebeibe haltak bele.

³⁰ Egy ismert amerikai hadtörténész szerint az oszmán csapatok a Bergmann-offenzíva során elszenvedett veszteségei a következőképpen alakultak: 1983 halott és 6170 sebesült; 3070 hadifogoly és közel 2800 szökevény. In: Erickson, *Ordered to Die* (2001), 72. o. 4. sz. jegyzet; hivatkozik rá Rogan (2015), 78., ill. 416.

³¹ Utolsó támadásukat követően, miután a fronton maradt erők viszonylag csekély létszámához képest súlyos veszteségeket szenvedtek, meggyengült az oroszok harci morálja is. A velük szemben álló oszmán alakulatok küzdőképessége azonban, veszteségeik ellenére, végül töretlen maradt.

³² Így Reichmann (2009), 159: „*Von einem glänzenden Sieg der osmanischen Armee konnte demnach kaum die Rede sein.*” Hasonlóképpen Otto *Liman von Sanders*, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920; a továbbiakban *Liman v. Sanders* (1920); 51: „In den ersten Kämpfen mit den Russen im November, an der StraÙe Erzerum–Kars, in ungefährer Gegend von Köprikiöj [sic!], schlugen sich die türkischen Truppen gut, und *Erfolg und Mißerfolg hielten sich auf beiden Seiten ungefähr die Wagschale.* Der russische Vormarsch war jebenfalls durch Hassan İzzets Eingreifen vollständig zum Stehen gekommen.” Azaz: „Az oroszokkal vívott első harcok során, melyekre az Erzurum–Kars útvonal mentén, Köprüköy térségében került sor, a török csapatok derekasan helytálltak. *Siker és balsiker közel egyenlő*

megállítaniuk a csak lassan és mintegy tapogatózva utánuk nyomuló oszmán alakulatokat. Igaz, a török előrenyomulást a térségben megindult havazás is lassította.³³

November végére a frontvonal az Erzurum–Sarıkamış tengely mentén stabilizálódott, kb. 25 kilométer mélységű beöblösödést hozva létre a török területen.³⁴

Egy új török hadászati elképzelés: a téli támadás

A kaukázusontúli fronton indított orosz offenzíva gyors összeomlása után az oszmán vezérkar hamarosan arról is értesült, hogy a cári csapatok egy jelentős részét kivonták a török–orosz határ mögötti

térségből. Erre a hírre indult el – Isztambulból – a kaukázusi hadszíntérre az akkori fogalmak szerint is még viszonylag fiatal, energikus, és hadi sikerekre vágyó Enver pasa³⁵ de facto vezérkari főnökével, a hozzá hasonlóan becsvágyó, és őt feltétel nélkül támogató Friedrich *Bronsart von Schellendorff*³⁶ együtt. Velük utazott Otto von *Feldmann*,³⁷ az oszmán vezérkar egyik részlegének vezetője,³⁸ valamint az Enver pasa egyik legközelebbi bizalmasának számító Hafız³⁹ Hakkı bej is. Hakkı bej, alezredes az oszmán szárazföldi hadseregen belül a vezérkari főnök második helyetteseként szolgált. Mint ilyen, a tervbe vett támadó hadművelet egyik legfőbb kezdeményezőjének számított.⁴⁰

mértékben került a mérleg serpenyőjébe mindkét oldalon. Mindenesetre Hasszán İzzet műveletei révén az orosz előrenyomulást teljesen sikerült megállítani.” (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

³³ Allen–Muratoff (1953), 247; vö. Reichmann (2009), 159.

³⁴ Vö. E. J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War* (Contributions to Military Studies; Number 201), Westport, Connecticut – London 2001; a továbbiakban Erickson, *Ordered to Die* (2001); 54.

³⁵ A már az 1908-as ifjútörök forradalom idején is meghatározó katonai személyiségének számító, majd 1913. évi államcsíny egyik vezetőjeként ismert Ismail Enver pasa 1881. november 21-én született. Harmincas évei elején járt még tehát, amikor 1914. december 21-én megérkezett a tervezett hadművelet kiinduló pontjának szánt Erzurumba. Mint már szó volt róla, az Oszmán Birodalmat 1913–1918 között irányító "három pasa" közül mindenkor ő, a vitatható megítélésű Enver pasa tekinthető a rendszer erős emberének.

³⁶ Az 1914 és 1917 között az oszmán hadsereg vezérkari főnökének tisztét formálisan nem, de ténylegesen azt valóban ellátó, s már csak ebből kifolyólag is igen nagy befolyással is bíró kiváló vezérkari tiszt, Friedrich *Bronsart von Schellendorff* személyéről és törökországi tevékenységéről fentebb – a ***85.*** sz. jegyzetben említés történt már. Vö. még ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), küln. 5; 12; 32 sk; 35; 37; 39 sk; 45; 50. és passim; valamint uő. (= Edward J. Erickson), *Erickson, Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 9–11 sk. és Uyar–Erickson (2009), 238 sk. Az utóbbi helyen ezt a tömör, ám igen jó jellemzést olvashatjuk: "Bronsart von Schellendorff was, and still is, an obscure figure. *He was the ideal staff officer not only because Enver Pasha personally liked him so much but also because he was a master of General Staff operations. He worked diligently and reorganized the Ottoman General Staff to become a mirror image of the German staff.*" (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

– [2] A kelet-porosz birtokos és katonacsaládból származó Bronsart von Schellendorff 1864-ben született egy későbbi porosztábornok, majd hadügyminiszter fiaként. Az 1914. év nyarán 50. életévét töltötte be, vagyis javakorabeli férfinak számított. Még erős és ambiciózus volt a kaukázusi harcok megindulásának idején. Friedrich (teljes nevén Friedrich /Fritz/ Heinrich Bruno Julius) Bronsart von Schellendorff közel húsz évvel volt idősebb Enver pasánál. Kettőjük kapcsolatában ez a körülmény már önmagában véve is bizonyos tekintélyt biztosított neki. Bronsart von Schellendorff azonban nem jóra

használta ezt a tekintélyt. Pusztán önző számításból, törökországi karrierje szolgálatában, saját meggyőződése ellenében is támogatta a barátjának mondott Enver pasa mindenkori terveit. Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 250.

³⁷ A német katonai misszió tagjaként 1913 decemberében Isztambulba érkezett, 1873-as születésű Otto von *Feldmann* törökországi tevékenységéről még többször is szólnak a későbbiek során. (Személyéhez részletesebben l. a *Visszapillantás és kitekintés* c. fejezetet.) Másokhoz – Felix Guséhez, vagy Liman von Sandershez – hasonlóan Otto von *Feldmann* is megírta emlékiratait: *Otto von Feldmann, Türkei, Weimar, Hitler, Lebenserinnerungen eines preußischen Offiziers und deutschnationalen Politikers; herausgegeben und bearbeitet von Peter von Feldmann; Borsdorf 2013.*

³⁸ Bronsart von Schellendorff és von *Feldmann* a frontra való érkezése előtt csak az isztambuli székhelyű német katonai misszió két tisztje tartózkodott a Harmadik Oszmán Hadseregnél: a később még többször említett Felix Guse és a porosztábornok századosa, egy bizonyos Vonberg. Röviddel az orosz offenzíva megindulását követően további öt német tisztet helyeztek át a Harmadik Oszmán Hadsereg területére. Feladatuk az Erzurum körüli erődítések modernizálása volt. Ezeknek az erődöknek kellett volna feltartóztatniuk a várható orosz előrenyomulást. Így Reichmann (2009), 159 sk.

³⁹ Egyes forrásokban téves névmegjelöléssel! L. pl. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 36; 37; 46; 48 (stb.): „Ismail Hacki” (sic!). – A tévedés alapjául az szolgált, hogy két különböző, ám egyaránt magas beosztású török katonai személyiségről van szó. Vö. ehhez Liman v. Sanders (1920), 52: Ismail Hakkı (már 1914 őszén is pasa) és 54: Hawis Hakkı (sic!).

⁴⁰ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 39; 45 sk. és 54 sk.; továbbá Uyar–Erickson (2009), 247. – A művelt, katonai munkák szerzőjeként is ismert Hafız Hakkı bej (később pasa) egy ideig török katonai attaséként szolgált az Osztrák–Magyar monarchia császári székhelyén, Bécsben. Az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió vezetője, aki 1913–1914-ben többször is találkozott vele, Enver pasához hasonlóan becsvágyó, intelligens és gyors felfogó képességű személyiségként jellemzi Hafız Hakkıt, aki azonban – véleménye szerint – híján volt a komolyabb tudásnak. Így Liman v. Sanders (1920), 54 sk. Ugyanezen ismerőjének megítélése szerint Hafız Hakkı először nem mondta ki teljes nyíltsággal a véleményét, hanem az esetleges ellenvetések megcáfolása végett mindig megtartott magában egy gondolatot (*hielt [er] immer noch einen Hintergedanken zur Abwehr eines Einwurfes zurück*).

A török és német tisztek kis csoportját szállító hajó⁴¹ 1914. december 8-án⁴² érte el az északnyugat-kaukázusi front ellátása szempontjából kulcsfontosságú kikötővárost, Trabzont. Innen szárazföldi úton mentek tovább Erzurumba. Az erődített helyőrségi város egyben a Harmadik Oszmán Hadsereg főhadiszállásául is szolgált.

A Sarıkamış, majd Kars visszafoglalását célzó török ellentámadás terve és a támadás első fázisa

A pántürk ambíciókat dédelgető Enver pasának messzelátó tervei voltak.⁴³ Am egyúttal politikai nyomás alatt is állt. Támadásra ösztönözte őt a kaukázusi hadművelet menetével elégedetlen legfelsőbb német hadvezetés (mindenekelőtt II. Vilmos császár és a német Nagyvezérkar főnöke, Erich von Falkenhayn).⁴⁴ Az ifjútörök legbelsőbb köréhez tartozó politikai vezetők is elégedetlenek voltak az oszmán hadsereg addigi teljesítményével. Az öt kelet-anatóliai kormányzóság⁴⁵ közül a három legjelentősebb tartomány, az orosz expanziós törekvésektől is leginkább fenyegetett trabzoni, erzurumi és vani vilajetek kormányzói egyaránt úgy vélték, hogy egy olyan támadással, amelyet bátor és energikus tisztek vezetnek, végleg le lehet győzni

az orosz hadsereget, és vissza lehet szerezni az 1877–1878-as (tizedik) török–oros háborúban elvesztett területeket.⁴⁶

A török – és német – Nagyvezérkarnak persze voltak ennél messzebbre mutató ambíciói is. Optimális esetben, amelyet a támadást tervező stáb nem várt, de amelyben az oszmán hadsereg vezérkarának néhány tagja, és leginkább Enver pasa reménykedett, a támadó török erők – Tifliszen⁴⁷ át – eljuthatnak Bakuig.⁴⁸ A cári Oroszország ezzel elvesztette volna a Kaszpi-tenger délnyugati partjai mentén húzódó gazdag kőolajmezőket. Ugyanekkor megkezdődött volna a térségben élő muszlim identitású, és zömmel török ajkú népek felkelése az orosz uralom ellen.

A hadművelet tervezése során azonban a törökök egyelőre a közvetlen hadicélloknál maradtak. Az a kevés számú német tiszt, aki a kaukázusi fronton szolgált, ugyancsak támogatta egy általános támadás gondolatát.⁴⁹

Enver pasa tehát nem állt egyedül elképzelésével. Bizonyos joggal valóban úgy gondolhatta, hogy az elvesztett területek – Batum(i), Artvin, Ardahan és Kars – visszafog-

A németeket, mivel nem így tettek, nem tartotta elég okosnak. Hafız Hakkı az őt személyesen is ismerő Liman von Sanders szemében a tanult keleti felső réteg tipikus képviselője volt: i. m. (= Fünf Jahre Türkei; 1920), 55. Mindez apró epizód. Am igen jól jellemzi a német és oszmán tisztek közös háborús döntéseit sokszor komolyan megnehezítő kommunikációs nehézségeket.

⁴¹ A *Mecidiye* (védett) cirkáló. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. Másutt – tévesen – gőzös: Allen–Muratoff (1953), 251: „steamer”.

⁴² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54. és legutóbb Rogan (2015), 102. – Ettől eltérő dátumot adott meg Allen–Muratoff (1953), 251: „on 6 December”.

⁴³ Vö. Allen–Muratoff (1953), 249.. – Enver pasa politikai törekvéseinek végső célja a valamennyi török népet, ill. török nyelvű népcsoportot magában foglaló Nagy Turkesztán megeremtése volt. E célkitűzés valós háttéréhez újabban I. Michael A. *Reynolds*, *Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism*. 2003, *Past & Present*, 203,1, (2009), 137–179.

⁴⁴ Berlinben a legfelső német hadvezetés tisztában volt a kaukázusontúli térségben indított offenzíva nehézségeivel. Am ennek ellenére még vállalható kockázatnak tekintette mindazon szempontokat, amelyek eleve megkérdőjelezték a támadó hadművelet sikerét. Vö. Pomiankowski (1928), 98 sk. Berlin célja az volt, hogy a kaukázusontúli térségben támadó *Harmadik Oszmán Hadsereg* minél több orosz erőt lekössön, tehermentesítve ezzel a keleti fronton küzdő német hadsereget. Így Wallach (1976), 167. és 175; továbbá F. *Guse*, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Leipzig 1940, 34. és W. *Bihl*, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte*. Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–

1917, Wien–Köln–Graz 1975, 220. Mindezekhez, rövid összegzésben, l. még Neulen (2002²), 53.

⁴⁵ A samsuni, a sivasi, a trabzoni, az erzurumi és a vani vilajet.

⁴⁶ Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–török háborút lezáró San Stefanó-i béke helyébe lépő Berliini Szerződés 58., ill. 59. cikkelye értelmében Oroszország megkapta Kars, Ardahan és Batum városát, ill. azok környékét. A cári Oroszország ugyanakkor kötelezettséget vállalt arra, hogy biztosítja Batum (mai nevén Batumi) szabad kikötő-státuszát.

– A Berliini Szerződést a balkáni rendezésben, ill. az ún. Keleti kérdésben érintett hatalmak 1878. július 13-án, a berlini kongresszuson írták alá. A szerződés teljes szövege elektronikus formában is olvasható: [https://de.wikisource.org/wiki/Vertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Frankreich,_Gro%C3%9Fbritannien,_Italien,_Ru%C3%9Fland_und_der_T%C3%BCrkei_\(Berliner_Vertrag\)](https://de.wikisource.org/wiki/Vertrag_zwischen_Deutschland,_%C3%96sterreich-Ungarn,_Frankreich,_Gro%C3%9Fbritannien,_Italien,_Ru%C3%9Fland_und_der_T%C3%BCrkei_(Berliner_Vertrag)). Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 12.

⁴⁷ Ma Tbiliszi, Grúziában.

⁴⁸ Enver pasának ez a terve később, az 1918-as év tavaszán és nyarán, rövid időre valóra vált.

⁴⁹ A Kaukázusontúli fronton jelen lévő német vezérkari tisztek közül mindenekelőtt Enver pasa vezérkari főnöke, Friedrich *Bronsdart von Schellendorf*, és annak első helyettese, *Otto von Feldmann* támogatta a Kars elfoglalásáért indított téli támadás gondolatát. Ők ketten, úgy tűnik, a kellenél jóval gyakrabban éltek tanácsaikkal, és aktívan beavatkoztak a Harmadik Oszmán Hadsereg operatív irányításába. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55: "There was no dearth of advice, or supervisory talent, for the unfortunate Third Army commander and his staff". – Részletesebben l. ehhez Reichmann (2009), 159 sk. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 250 sk.

lálására most érkezett el az alkalom.⁵⁰ Az eszközt is megtalálták ennek realizálására: váratlan támadást kell intézni a meggyengült és visszavonulóban lévő ellenség⁵¹ ellen.

Enver pasa tehát támadásra utasította a térségben operáló *Harmadik Oszmán Hadsereg*⁵² parancsnokát, Hasszán İzzet pasát,⁵³ amit az részben meg is tett. Fél szívvel tette,⁵⁴ ám kezdetben így is sikerrel járt.

A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnokának rendelkezése alapján néhány, a visszavonuló cári csapatok nyomában haladó oszmán alakulat átlépte az orosz–török határt, majd a Çoruh folyó völgyének alsó szakaszán nyomult előre északra, a Sarikamıştól északnyugatra fekvő kisváros, Artvin felé. Előre nyomulásuk közben a törökök

megtámadtak és szétverték egy orosz menetoszlopot, amelyet a Borçka környéki rézbányák védelmére indítottak útnak. Ez, a november 15-én történt támadás három, a határtól már messzebb fekvő település, Borçka, Artvin és Ardanuç kiürítésére kényszerítette a kaukázusontúli orosz front vezérkarát.⁵⁵

Egy hónapra rá – 1914. december 25-én⁵⁶ – az oszmán hadsereg egy német vezetés alatt álló különítménye elfoglalta a kaukázusi front délnyugati szektorában fekvő Ardahánt.⁵⁷ A támadókat az itt elért sikerben segítette a Grúzia délnyugati részén egy tömbben élő muszlim kisebbség, az adzsarok felkelése is.⁵⁸ Az oszmán különítményt vezető Stange⁵⁹ bejnek több ezer láz etnikumú fegyveres is a rendelkezésére állt.⁶⁰

⁵⁰ Némileg távolabbról l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

⁵¹ Újabbán is így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 154 sk; küln. 154: „After the battles of the frontiers in November 1914, Enver believed that the Russian army in Caucasia had overextended itself and lay in a vulnerable position.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

⁵² A *Harmadik Oszmán Hadsereg* három hadtestből, a IX., a X. és a XI. hadtestből állt. Főparancsnoksága a IX. hadtest állomáshelyéül is szolgáló Erzurumban volt. A Sarikamış–Kars irányába indított támadást megelőzően a X. hadtest Sivasban, a XI. hadtest pedig Elazığban állomásozott. (A város korábbi, 1866-tól használatos hivatalos neve: Mamüretül-Aziz)

– Egy ismert amerikai hadtörténész szerint a Harmadik Oszmán Hadsereg „sebtében összeszedett és jobbára szedett-vedett alakulatokból álló hadsereg volt, amelyet úgy küldtek az oroszok ellen, hogy a vállalkozás végzetes kudarca előre kiszámítható volt.” In: Erickson, *Ordered to Die* (2001), 11: „This hastily assembled and cobbled-together army, hurled against the Russians with predictably disastrous results.”

⁵³ A mozgósítást követően a szultántól a Harmadik Oszmán hadsereg parancsnokává kinevezett Hasszán İzzet pasa egyfajta *persona non grata*nak számított az oszmán államot irányító „triumvirátus” tagjainak a szemében: így Allen–Muratoff (1953), 243. A hadsereg-parancsnoki tisztét csak igen rövid ideig, 1914. november 1-je és 1914. december 18-a között betöltő Hasszán İzzet pasa személyéhez, illetve a parancsnoksága alá rendelt Harmadik Oszmán Hadsereg vezetőihez röviden l. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53.

⁵⁴ Ahogy a Hasszán İzzet pasának közvetlenül alárendelt legtöbb egységparancsnok is. A lassan mind hidegebbre váló téli időjárás körülményei közepette egyikük sem akarta további erőfeszítésnek kitenni a már amúgy is kimerült oszmán csapatokat. Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 31 sk.

⁵⁵ Mindezt részletesebben tárgyalja Allen–Muratoff (1953), 248.

⁵⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 274. Erickson szerint 1914. december 27-én történt Ardahán városának az elfoglalása: *Ordered to Die* (2001), 65. Ugyanez a szerző egy későbbi munkájában 1914. december 29-ét adja meg Ardahán bevételének dátumaként, bár mondanivalóját itt nem egészen egyértelműen fogalmazza meg: „Despite bad winter weather, these forces (ti. a Stange különítményéhez tartozó alakulatok) began to encircle the city on December 29. [...] The result was an uncoordinated attack on Ardahan. Stange’s detachment suffered heavy casualties, while the SO and volunteer losses were light.

[...] *The Ottomans failed to hold the city for long.* In early January 1915, the Russians retook the city with bayonet assaults.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). In: Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 154.

⁵⁷ A Stange bej, alezredes által vezetett különítmény (*Ştanke Bey Müfrezesi*) a Harmadik Oszmán Hadsereg XXXII. hadosztályának két gyalogsági ezredéből, valamint két titegből állt. A különítményhez 2000 láz nemzetiségű irreguláris önkéntes is csatlakozott. Az Ardahán alatt folytatott „briliáns hadművelet” (így Erickson) során a támadók többnyire komolyabb harc nélkül, ám egyes pontokon (az ottani vezetési hibák miatt) súlyosabb veszteségek árán foglalták el Ardahánt; ezt, a kaukázusi front délnyugati szektorában folytatott további támadó hadműveletek szempontjából kulcsfontosságú város. A már eleve kis létszámú különítmény azonban nem kapott utánpótlást. Támadásukat ezért nem tudták tovább fejleszteni. Ennek ellenére Stange bej 1914. január 17-ig tartotta magát különítményével Ardahánban. Mindez azonban nem volt befolyással a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamış elfoglalásáért indított hadműveleteire. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274 sk; 280 sk. és 293 sk; Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54 sk; 55–57; 64 sk; 106., ill. uó. (= Edward J. Ericson), *Ottomans and Armenians* (2013), 152 sk; továbbá Reichmann (2009), 160.

⁵⁸ A Stange bej vetette oszmán különítményt segítő irreguláris adzsar egységek összlétszáma kb. 3000–4000 fegyveres lehetett. Így Allen–Muratoff (1953), 294.

⁵⁹ Stange. Ezzel a vezetéknevvel két német (porosz) tiszt is szolgált Kelet-Anatóliában az 1914-es év őszi hónapjaiban: Christian August Stange gyalogsági őrnagy, ill. August Wilhelm Stange tüzérkapitány. Hogy kettőjük közül melyik Stange vezette az Ardahán elfoglalására küldött különítményt, a kutatás számára ez ma is eldönthetetlen kérdés maradt. – Az isztambuli székhelyű német katonai misszió tagjaként az oszmán hadsereg kötelékébe lépő Stange fegyvernemi besorolásának, ill. rendfokozatának kérdéséhez, ahogy – vélelmezhető – keresztnevéhez is, újabbán l. Ericson, *Ottomans and Armenians* (2013), 152. és 259 (= a 152. o. 64. sz. jegyzete).

⁶⁰ Stange Lazisztán területén előre nyomuló különítményéhez előbb 2000 (l. Erickson, *Ordered to Die* /2001/, 106.), majd – 1915 januárjának elejére – kb. 3000–4000 láz etnikumú önkéntes csatlakozott: így Allen–Muratoff (1953), 294. Ezeket irreguláris csapatokba szervezték. – A zömmel az északkelet-anatóliai Hopa térségében élő, de Grúzia délnyugati részén is megtalálható láz kisebbség tagjai, mint ismeretes, ekkor már

Egy új, „keleti Cannae”: a Kaukázusontúli orosz erők teljes megsemmisítését célzó török támadás terve

Enver pasa, a német vezérkar és a kaukázusi offenzíva tervét támogató török politikai körök először az oszmán erők Köprüköy térségében tanúsított helytállásáról értesülve juthattak arra a következtetésre, hogy mielőbb támadni kell.⁶¹ Az orosz határt átlépő török alakulatok kezdeti sikerei azonban már egyenesen ösztönözhatték Enver pasát egy új terv, a kaukázusontúli orosz erők teljes megsemmisítését célzó támadás tervének kidolgozására.⁶²

A török offenzíva megindításához más szempontból is kedvezőek voltak az előfeltételek. Közeledett a tél. A kemény fagyokkal és gyakori havazással járó zord kaukázusi télen az oroszok nem igen várhattak nagyobb támadást a tavasz kezdete előtt. Erőik egy részét ezért átcsoportosították más, nagyobb nyomásnak kitett frontszakaszokra. Ezzel szemben az oszmán hadvezetés úgy szállította át a X. hadtestet az északnyugat-anatóliai frontra, hogy ez a csapatmozgás elkerülte ellenfelük figyelmét.⁶³ Az északnyugat-anatóliában összevont oszmán haderő ezzel számbeli fölénybe került a cári csapatokkal szemben.⁶⁴

Enver pasa és a szűkebb környezetében levő török és német tiszték már csak ezért is reményteljes várakozással tekintettek a jövőbe. Optimizmusuk részben megalapozottnak mondható.⁶⁵

Maga a terv, a kaukázusontúli térségben állomásozó orosz erők ellen indított török offenzíva terve is jónak, viszonylag egyszerűnek, ám egyúttal

merésznek⁶⁶ is látszott. (Olyan tervnek, amely, ha nem is könnyen, de mégiscsak kivitelezhető.) Egyszerű átkaroló támadás volt ez, amelynek során bekerítik, majd végül megsemmisítik a Sarikamış–Kars térségébe összpontosított cári csapatokat.

Enver terve⁶⁷ azon alapult, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereget alkotó három hadtest egyszerre fejlődik fel, egyidejűleg bontakoztatja ki támadását, majd végül együttes erővel roppantja össze az oroszokat.

Az első, viszonylag gyenge csoportosításnak, a török támadás jobb szárnyán elhelyezkedő XI. hadtestnek és a mellé rendelt reguláris lovas-hadosztálynak,⁶⁸ megtévesztő támadások sorával kellett helyben maradásra bírnia a vele szemben álló cári csapatokat. A másik csoportosítás jóval erősebb volt, mivel ez két hadtestből állt. Ennek kellett elvégeznie az átkarolást.

A terv szerint az offenzíva centrumában lévő IX. hadtest Sarikamıştól északkeletre fekvő Bardiz⁶⁹ irányába bontakoztatná ki támadását. A később már Enver bizalmasa, Hafiz Hakkı bej által vezetett, a támadás bal szárnyán elhelyezkedő X. hadtestre várt a legnehezebb feladat. Ennek előbb a Sarikamıştól északnyugatra eső Oltu városka⁷⁰ irányába kellett fordulnia, majd miután átkelt az Oltutól északkeletre húzódó Allahuekber-hegységen, és ezzel elzárta a Kars felé vezető utat, a X. hadtest az Aras folyó völgye felé szorította volna az oroszokat. Ezt követően itt, az Aras folyó mély völgyében, a három oszmán hadtest együttes támadásával már megsemmisíthették volna a szűk helyen összeszorított cári csapatokat.⁷¹

ugyancsak muzulmán vallásúak voltak. Az 1877–1878. évi (tizedik) orosz–háború után Hopa városa is az Orosz Birodalom részévé vált. 1914 novemberének vége felé, miután az oszmán csapatok visszafoglalták Hopa városát, az itt élő lázok közül több ezren önként jelentkeztek a kaukázusi front délnyugati részén támadó oszmán haderőt segítő irreguláris egységekbe. Némileg távolabbról l. még ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 151.

⁶¹ Ami Enver pasának az oszmán csapatok Köprüköy térségében tanúsított helytállása nyomán támadt ambíciót illeti, így látták ezt már a kortársak is. L. külön. Liman v. Sanders (1920), "Dieser verhältnismäßig befriedigende Anfang ließ Envers Ehrgeiz nicht zur Ruhe kommen." Azaz: "Ez a csak viszonylag kielégítőnek mondható kezdet nem hagyta nyugodni Enver becsvágyát."

⁶² Így A[lbert] F[rederick] Pollard, *A short history of the Great War*, Methuen & Co. Ltd [Publishers], London 1920, 102: „[...] but the Russians were first across the Russo-Turkish frontier and captured Bayazid, Khorasan, and Kuprikeui. These advance-guards were, however, pushed back by the Turks, whose leader and evil genius, the half-Polish and German-educated adventurer, Enver, had conceived an ambitious design of

encircling the Russian armies between Sarikamış and Ardahan." (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

⁶³ A X. oszmán hadtest az oroszok előtt rejtve maradt átszállításához részletesebben l. Allen–Muratoff (1953), 251 skk; külön. 254–256. Újabbban, rövid összegzésben, vö. még Rogan (2015), 106.

⁶⁴ L. ehhez egy későbbi alfejezet (A szemben álló erők valószínűsíthető létszáma a Sarikamış–Kars irányába indított török támadást megelőző időszakban: 1914. december 15–22.) c. alfejezet záró megállapításait.

⁶⁵ Újabbban így Rogan (2015), 106: „Enver’s optimism for his army’s chances of success stemmed from a series of favourable developments on the Caucasus front [etc.].”

⁶⁶ Így Uyar–Erickson (2009), 247: "The Sarikamış Campaign plan [...] was simple but daring".

⁶⁷ L. ehhez Liman v. Sanders (1920), 52.

⁶⁸ Közelebbről: az újra felállított II. lovasadosztálynak.

⁶⁹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 263.

⁷⁰ Vö. Allen–Muratoff (1953), 258 sk.

⁷¹ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55; vö. még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 154 sk. és Uyar–Erickson (2009), 247.

Az oszmán offenzíva sikere azon alapult, hogy valamennyi alakulat időben elérje a számára kijelölt terepszakaszt. A siker érdekében a Stange bej által vezetett különítmény új feladatot kapott az orosz támadás (az ún. Bergmann-offenzíva) kudarca után. Jól nyomon követhető hadművelati tevékenységet folytatva a térségben, Stangének a Kaukázuson túlon állomásozó cári hadsereg minél több egységét lekötve, meg kellett zavarnia az oroszokat.⁷²

A terv egészéről látszik, hogy Enver pasára mély benyomást tett a németek 1914 augusztusának végén, Tannenbergnél kivívott, a cannae-i „katlan-csatára” emlékeztető győzelme.⁷³ Enver úgy vélte, hogy ha most támad, egy ilyen győzelem a Harmadik Oszmán Hadsereg számára is elérhető. Arra a következtetésre jutott, hogy a váratlan török támadás hatására az oroszok majd pánikba esnek, és elveszítik az ellenőrzést – megmaradt – csapataik fölött.⁷⁴

Enver pasa közeli bizalmasa, Hafiz Hakkı bej is nyilván úgy látta, hogy kivívható lesz a végső siker.⁷⁵ Az eddig történt pozitív fejlemények megtévesztették a török vezetést. De Berlinben is úgy látták, hogy – minden nehézség ellenére – még vállalható kockázattal jár a tervezett török támadás.⁷⁶

A támadás előtti napok I.: kétségek a támadási terv végrehajthatóságával kapcsolatban a Harmadik Oszmán Hadsereg legfelsőbb vezetésén belül

A terv, legalábbis térképen és papíron, egyszerre tűnt könnyűnek, ám egyszerre nehéznek is látszott. Megalkotói végül úgy ítélték meg, hogy elképzelésük összességében véve megvalósítható.

⁷² Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55 sk; továbbá még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 152.

⁷³ Ezzel a felvetéssel élt már Allen–Muratoff (1953), 249., majd később – markánsabb formában – Edward J. Erickson is: *Ordered to Die* (2001), 54: „Both Enver Paşa and Colonel Hakkı Bey wanted to duplicate Tannenberg and deliver another resounding defeat to the Russians at Sarikamiş”. Vö. még uő. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), 154.

⁷⁴ Hasonlóképpen Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „With their lines of communications cut off in the dead of winter, Enver believed that the Russians would panic and that their command and control would collapse.”

⁷⁵ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54: „Enver Paşa and Colonel Hakkı Bey were convinced that the Russians would collapse when encircled.”

⁷⁶ Így Pomiankowski (1928), 98 sk.

⁷⁷ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60: „In many respects the Turkish campaign to annihilate a major portion of the Russian Army in the Sarikamis pocket was a remarkable

Utólagosan mi is elmondhatjuk, hogy a Sarıkamiş–Kars térségében összevont orosz csapatok katlanba zárását, majd megsemmisítését célzó oszmán offenzíva tervét mindenképp figyelemre méltó hadászati elképzelésnek kell tekintenünk.⁷⁷

A Hafiz Hakkı bej és Enver pasa, valamint német tanácsadók (mindenekelőtt Friedrich Bronsart von Schellendorf és talán Otto von Feldmann⁷⁸) által kidolgozott hadművelati terv első, bevezető szakasza lassan teljesült. A terv megelevenedett, és akkor úgy tűnt, hogy a terv működőképes. A törököknek rövid időn belül sikerült összevonniuk három hadosztályt a támadáshoz. Utánpótlásukról is gondoskodtak, már amennyire ez lehetséges volt a fronttól ugyancsak távol eső Isztambulból.⁷⁹

A támadási terv készítői arról sem feledkeztek meg, hogy tekintetbe vegyék a térségben uralkodó téli időjárást, és számításba vették a térségre jellemző terepviszonyokat is. Igaz, itt meglehetősen alábecsülték a várható nehézségeket.⁸⁰

Egy katonai győzelem kivívásához azonban sok más is szükséges. Többek között nélkülözhetetlenek hozzá a jól kiképzett, megfelelő felszereléssel ellátott, és kellőképp élelmezett katonák.

Esetünkben egy olyan hadsereg lett volna szükség, amely a téli hadviselés körülményei közepette is tartósan, a siker valós reményével alkalmazható.

Ez messzemenően nem volt meg. Már kezdetben is sokszor csak több napos késéssel érkezett meg az elől küzdő csapatokhoz az élelem. A katonák addig az élelmiszer-tartalékként magukkal hordott kevés és kalóriaszegény táplálékra, a kenyérré és a szárított olajbogyóra voltak utalva.⁸¹ Túlnyomó többségük a szélsőségesen

accomplishment. [...] In concept, the Turkish plan was no less ambitious than the French Plan XVII or the Austro-Hungarian offensive into Galicia or the Russian offensive into East Prussia.”

⁷⁸ Némileg távolabbról l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 250.

⁷⁹ Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60.

⁸⁰ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. és és Uyar–Erickson (2009), 247.

⁸¹ A frontvonalban küzdő török katonáknak már december 25. és 27. között is többnyire csak az oszmán hadseregen belüli „vastartalék”, a kenyérből és szárított olajbogyóból álló élelmiszer-minimum jutott. Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 42: „[...] von da ab (ti. december 25-től) bis zum Eintreffen der Bagage am 27. abends nur türkische eiserne Portion, das heißt Brot und getrocknete Oliven.” (a kiemelések tőlem – Sz. G.). A támadás megindulása előtt még Enver úgy gondolta, hogy győztesen előre nyomuló hadserege majd az elfoglalt területekről ellátja magát. Így Allen–Muratoff (1953), 253; vö. Rogan (2015), 106.

hideg téli időjárás tartós elviselését lehetővé tevő ruházatot sem kapott.⁸²

Am leginkább a török támadó szándék hiányzott. A Harmadik Oszmán Hadsereg parancsnoka, Hasszán İzzet pasa ugyanis télen és magashegységi körülmények között, a tartósan mínusz 20–25 Celsius-fokot is elérő hidegben még a visszavonulóban lévő orosz erők ellen sem akart általános támadást indítani.⁸³ Katonáit már az eddigi harcok is erősen igénybe vették.⁸⁴ Hiányzott a támadáshoz szükséges infrastruktúra is.

A török offenzíva kiindulási pontjául szolgáló Erzurum városától 400, illetve 700 kilométerre esett a legközelebbi vasúti átrakodó állomás.⁸⁵ Innentől igavonó, majd teherhordó állatokkal kellett eljuttatni a szállítmányokat a frontvonalba, még nyáron is nehezen járható hegyi utakon.⁸⁶ Harmincöt napba telt, amíg egy tüzérségi lőszer ezen a módon eljuthatott Isztambulból Török-Örményországba.⁸⁷

A támadás előtti napok II.: a vezetés leváltása mint kiút a bizalmi válságból⁸⁸

Későbbi beszámolója alapján úgy látszik, hogy az isztambuli főhadiszálláson leginkább (az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió vezetője) Liman von Sanders tiltakozott a Kaukázusontúli téli

offenzíva terve ellen, kiemelve azt is, hogy a szűk áteresztőképességű, behavazott hegyi utakon – és ösvényeken – sikerrel aligha lehet átfogó támadást indítani.⁸⁹ Enver pasa azonban ellenvetéssel él Liman von Sanders felé,⁹⁰ majd felmentette Hasszán İzzet pasát a parancsnokság alól, és maga vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg irányítását.⁹¹

Mivel Enver új, agresszív hadvezetést akart,⁹² vagyis olyan embereket akart látni maga körül, akik hisznek abban, hogy úrrá tudnak lenni a felmerülő nehézségeken, a főparancsnokság átvétele a Harmadik Oszmán Hadsereg hadtesteinek élén is személyi változásokkal járt. Mindhárom hadtest parancsnokát – előbb a IX. és a XI. hadtest parancsnokait, majd valamivel később a X. hadtest parancsnokát is – Enver felváltotta saját embe-reivel.⁹³ A XI. hadtest parancsnokát (Galip pasa altábornagyot⁹⁴), mivel az ellenezte Enver pasa, a hadügyminiszter támadási tervét, az aktív szolgálatból is elbocsátották! A XI. hadtest német vezérkari főnöke (Lange őrnagy) továbbra is a helyén maradt.⁹⁵

A most már megmásíthatatlan szándékkal elhatározott offenzíva tervein eszközölt végső módosításokat is főként Enver egyik közvetlen hadügyminisztériumi munkatársa, a X. hadtest új parancsnokává kinevezett,⁹⁶ majd ugyanakkor ezredessé⁹⁷ előléptetett Hafiz Hakki bej készítette

⁸² Részletesebben l. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 40 skk.

⁸³ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 247. és 249 sk.

⁸⁴ L. ehhez Guse, *Kaukasusfront* (1940), 31 sk.

⁸⁵ Egy Erzurum térségéből indított török offenzívához a Délkeleti- vagy Örmény-Taurus (Toros) északi lábánál fekvő Ulukışla, valamint az Euphratés középső folyásától keletre eső Tel Ábjád (Tell Ebiad, más írásmóddal Tell Abyad) állomásokig lehetett eljuttatni a vasúti szállítmányokat: l. ehhez Mühlmann, *Waffenbündnis* (1940), 32. Az oroszok ennél jóval kedvezőbb helyzetben voltak: utánpótlásuk az 1899-ben elkészült, Kars – Alexandropol (ma Gyumri) – Tiflisz (ma Tbiliszi) között kiépített vasútvonalon érkezett.

⁸⁶ Az 1914–1915. évi török téli offenzíva német résztvevőinek beszámolója alapján l. ehhez Reichmann (2009), 157 sk. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 252 sk (*top yol* = cannon way).

⁸⁷ Újabbban így Neulen (2002³), 52.

⁸⁸

⁸⁹ Liman v. Sanders (1920), 52 sk.

⁹⁰ Liman von Sanders beszámolója szerint miután – kötelességéhez híven – felhívta Enver pasa figyelmét a tervezett vállalkozás igencsak aggályos voltára, Enver pasa azt mondta neki, hogy már mindent tekintetbe vett, és hogy minden hegyi utat felderítettek már, vagy fel fognak deríteni. Beszélgetésük végén pedig közölte a német tábornokkal, hogy későbbi terveik közé tartozik az, hogy Afganisztánon át Indiába meneteljen. Ez utóbbi kijelentése jól megvilágítja Enver pasa személyiségét. Liman von Sanders ez utóbbit „egészen fantasztikus, ám figyelemre méltó eszmének” nevezi: i.m. (1920), 52 sk.

⁹¹ A Harmadik Oszmán Hadsereg korábbi parancsnokának, Hasszán İzzet pasának a felmentésére 1914. december 18-án került sor, amelyet – a támadás kudarcát előre látva – maga Hasszán İzzet pasa kezdeményezett vö. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 37. A közben Isztambulból (Trabzonon és Erzurumon át) a Kaukázusontúli frontra érkezett Enver pasa a rákövetkező napon, december 19-én vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg személyes irányítását.

⁹² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55.

⁹³ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55., ill. 53 sk; továbbá Allen–Muratoff (1953), 251.

⁹⁴ Régi oszmán megnevezéssel: *mirliva*. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53. Vö. még Allen–Muratoff (1953), 251. o. 2. sz. jegyzet.

⁹⁵ L. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 53. és küln. Allen–Muratoff (1953), 267.

⁹⁶ Ebben az esetben a kinevezés más módon történt, mint a IX. és a XI. hadtest új parancsnokainak esetében. Ezeket, mint mondtuk, leváltották, és az Enver pasa teljes bizalmát bíró törzstisztekkel cseréltek fel. A Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének addigi parancsnokát, Ziya pasát azonban nem váltották le. Korára való tekintettel őt Enver pasa, mint hadügyminiszter, nyugállományba helyezte, 1914. december 6-án. Ezt követően nevezte ki Enver közeli munkatársát és bizalmas hívét, Hafiz Hakkit a X. hadtest parancsnokává: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55. és Reichmann (2009), 160.*

⁹⁷ Az egyúttal a bej címmel is járó ezredesi rendfokozat korabeli török megnevezése *Albay*.

el.⁹⁸ A támadó hadművelet terveinek végső kidolgozásában a Harmadik Oszmán Hadsereg új vezérkari főnöke, az ugyancsak Enver feltétlen hívének és közeli bizalmasának számító Friedrich Bronsart von Schellendorf pasa, altábornagy segítette őt.⁹⁹ Más német tiszteteket is megkérdeztek. Természetesen kikérték a szerény (őrnagy) rendfokozata ellenére nagy befolyással bíró Otto von Feldmann véleményét.¹⁰⁰ Formálisan igénybe vették a volt vezérkari főnök, a Harmadik Oszmán Hadseregen belül most már csak a helyettes vezérkari főnök posztját betöltő¹⁰¹ Felix Guse bej, akkor alezredes, tanácsait is.¹⁰²

A szemben álló erők valószínűsíthető létszáma a Sarikamış–Kars irányába indított török támadást közvetlenül megelőző időszakban: 1914. december 15–22.

December közepére a Harmadik Oszmán Hadsereg mintegy 120 000 harcost számlált.¹⁰³ Ebből 90 000,¹⁰⁴ de inkább csak 75 000 katona volt ténylegesen is bevethető a döntő jelentőségűnek szánt téli török támadásba.¹⁰⁵

Az offenzíva fő terhére viselni hivatott oszmán csapatok nem képviseltek jelentősebb támadó erőt. Kiképzettségük sok kívánnivalót hagyott hátra.¹⁰⁶ Ráadásul sokszor igen nyomorúságosan is festettek.

Ez utóbbit maga Enver pasa is kénytelen volt kimondani egy parancsában, miután a támadás előtt végigjárta az embereit.

Sok katonának nem volt bakancsa, és sokaknál a nagykabát is hiányzott. Ám Enver szerint az előttük álló ellenség így is fél katonáitól. És ha a török katonák behatolnak majd a Kaukázus hegyei közé, ott, az ellenségnél bőséggel megtalálhatnak mindent, amiben most hiányt szenvednek – mondta (napoleon az első itáliai hadjáratra induló hadseregéhez intézett kiáltványából kölcsönzött szavakkal) Enver pasa, a főparancsnokuk. Majd így zárta beszédét: az egész muszlim világ most a Harmadik Oszmán Hadsereg harcosaira figyel.¹⁰⁷

Enver szavaiból jól érzékelhető, hogy a csapatok felszereltségében mutatkozó hiányokat a csapatok lelkesedése és küzdeni akarása volt hivatva pótolni. Már akkor is kérdéses volt, hogy hosszabb távon mennyire lehet ez hatékony harci tényező.

A harmadik Oszmán Hadsereg felszereltsége igencsak hiányos volt. A törökök azonban ennek ellenére sem halaszthatták tovább a támadást. Velük szemben ekkor a kaukázusontúli orosz erők legfeljebb 60 000 embere állt.¹⁰⁸ Élő erőben ez közel kétszeres előnyt jelentett a törököknek. A támadók és a védők lövegeinek száma hozzá-

⁹⁸ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „The Sarikamış Campaign plan, which was authored by the aggressive new commander of the X Army Corps, Colonel Hafiz Hakki Bey.”

⁹⁹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 250: „[...] Enver [...] secured the moral support of several distinguished German officers, some of whom appear to have favoured his plan from purely personal motives (for instance, Bronsart von Schellendorf whom the friendship of Enver made chief of Turkish general staff).

¹⁰⁰ Vö. Allen–Muratoff (1953), 250: „Many German officers (including the forceful Major Feldmann) were consulted.”; vö. még i. m. 254: „its [ti. Enver pasa a Harmadik Oszmán Hadsereg katonáihoz intézett, 1914. december 19-én kelt parancsának] real authors, Colonel von Schellendorf and Major Feldmann [etc.]”.

¹⁰¹ A kaukázusi frontra való megérkezését követően Bronsart von Schellendorf vette át a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének a posztját. Ettől fogva az ezt a tisztséget korábban betöltő Felix Guse Harmadik Oszmán Hadsereg az új vezérkari főnökének (Bronsart von Schellendorfnak) a helyettese lett: l. ehhez Guse, Kaukasusfront (1940), 38; vö. még Reichmann (2009), 160.

¹⁰² Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54; vö. 55; továbbá l. még ehhez Reichmann (2009), 159. – Az 1913 decemberében Isztambulba érkezett német katonai misszió tagja, Felix Guse őrnagy rendfokozattal bírt a császári német hadseregben. A török–német katonai együttműködésről szóló egyezménynek megfelelően ezért az oszmán hadseregbe történt átlépése után ott egyel magasabb rendfokozat illette meg őt. Az 1914–1815-ös év fordulóján Guse a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökéként igen fontos és nagy befolyást biztosító posztot töltött be a kaukázusi fronton. Később megírta emlékiratait is: Felix

Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang, Leipzig 1940. Erre fentebb már hivatkoztunk. Így: Guse, *Kaukasusfront* (1940).

¹⁰³ Így Allen–Muratoff (1953), „between 120,000 and 125,000 man”. Más számadat: 150 000 (Larcher, *La guerre turque /1926/, 283.*), ill. 100 000 (Rogan /2015/, 106.).

¹⁰⁴ Így Larcher, *La guerre turque* (1926), 283.

¹⁰⁵ Újabbán l. ehhez Reichmann (2009), 158. o. 586. sz. jegyzet; további irodalmi hivatkozásokkal, ill. Rogan (2015), 419 (= a 106. o. 18. sz. jegyzete).

¹⁰⁶ Röviden (az oszmán szárazföldi haderő egészének kiképzettségét színvonalához viszonyítva a Harmadik Oszmán Hadsereg az 1914–1915. év telén nyújtott teljesítményét) l. ehhez Erickson (2001), 61: „[...] it would be hard to exceed the overall Turkish performance”.

¹⁰⁷ Enver katonáihoz intézett kiáltványának, pontosabban támadási parancsának teljes szövegét (természetesen francia nyelvű fordításban) közli Larcher (1926), *La guerre turque*, 283–284. Ugyanez törökül in: Köprülü Şerif, Ilden, Sarikamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, 146–147. [non vidi]. Enver pasa katonáihoz intézett decemberi kiáltványából (a török eredeti alapján készült angol fordításban) idéz Rogan (2015), 106: „Soldiers, I have visited you all,” [...] „I saw that you have neither shoes on your feet nor coats on your backs. Yet the enemy before you is afraid of you. Soon we will attack and enter the Caucasus. There you will find everything in abundance. The whole of the Muslim world is watching you.”

¹⁰⁸ Így Larcher, *La guerre turque* (1926), 283. Más adat: Rogan (2015), 106: „fewer than 80,000 Russians”.

vetőlegesen azonos lehetett.¹⁰⁹ Ha az oszmán erők tovább késlekednek az offenzíva megindításával, elmarad a sikerük egyik legfőbb kulcsának szánt meglepetés.

A Sarikamış–Kers irányába indított támadás kezdő napjául 1914. december 22-ét jelölték ki. A támadási parancsot Enver pasa hadügyminiszter és egyben a Harmadik Oszmán Hadsereg új főparancsnoka december 19-én írta alá.¹¹⁰

Sarikamış felé. A város elfoglalásáért indított első török támadás: 1914. december 22–27.

Az Enver pasa által személyesen vezetett (közelebbi célkitűzésként Sarikamış és Kars visszafoglalására indított) támadás – némi késlekedés után¹¹¹ – 1914. december 22-én, kora reggel indult meg. Majd anélkül, hogy komolyabb ellenállásra talált volna, a december 25-ről 26-ra virradó éjjel elérte az akkori orosz–török határtól mintegy 25 kilométer távolságra fekvő Sarikamış¹¹² körzetét.

Az időjárás ekkor még kedvezett a támadóknak. A hideg mérsékelt volt, a fagy sem volt kemény, és alig havazott.¹¹³ Az akkor talán 75–80 000 küzdő-

képes katonát számláló Harmadik Oszmán Hadsereg¹¹⁴ alárendeltségébe tartozó török csapatok, közelebről a IX. hadtest előre vetett egységei,¹¹⁵ 1914. december 26-án 6 kilométerre közelítették meg a várost. (Néhány alakulatnak időlegesen sikerült behatolnia az oroszok által létrehozott modern településre, az Alsó-Sarikamış közelében fekvő Ó- vagy Felső-Sarikamışba.) A sodró erejűnek tervezett előrenyomulás azonban itt megállt,¹¹⁶ majd hamarosan katasztrofális méretű vereségbe torkollt.

Sarikamış elfoglalásáért indított első török támadás kudarcának okai

Korábbi vélekedések szerint a sarikamışı csatát rosszul tervezték meg, és rosszul is vezették. A legújabb korral foglalkozó hadtörténészek többsége máig úgy gondolja, hogy hanyagul kivitelezett és több mint vakmerő volt az 1914 telén indított – első – török támadás.¹¹⁷ Ez azonban csak részben igaz.

Annyi igaz, hogy a meglepetésre alapozott, és téves információk alapján akkor gyengének vélt ellenfél ellen indított támadásnál elégtelen volt a

¹⁰⁹ Így Allen–Muratoff (1953), 252: „The Turks were [...] about 50% stronger than the Russians in man; gunpower was about equal.”

¹¹⁰ Így Allen–Muratoff (1953), 254.

¹¹¹ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „after many delays”.

¹¹² A határközeli kisváros, az Alexandropol (ma az örményországi Gyumri) és Kars közötti vasútvonal végállomásának is számító Sarikamış két, egymástól markánsan elkülönülő településből állt: az oroszok által épített, helyorségi garnizonként is szolgáló modern városkából, melyet az 1914–1915. évi török offenzíva idején Alsó-Sarikamışnak neveztek, valamint Ó- vagy Felső-Sarikamışból. Az orosz–török határhoz közelebb eső Alsó-Sarikamış területén épült barakkokban a cári hadsereg két ezredét szállásolták el. – Ehhez, valamint a város körül húzódó hegyes, dombos és helyenként kisebb-nagyobb szakadékokkal és vízmosásokkal teli vidék leírásához röviden l. Allen–Muratoff (1953), 263; vö. 264. (Map. 18.) és 284 (Map 19.).

¹¹³ A Sarikamışért vívott harcok egyes résztvevőinek beszámolóí nyomán így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. Más adatok szerint viszont a térségben már december 19-én és 20-án beköszöntött az első komolyabb havazás: vö. Allen–Muratoff (1953), 255.

¹¹⁴ Az 1914-es decemberében a Harmadik Oszmán Hadseregállományába – a kiszolgáló egységeket is beleértve – talán 150 000 ember tartozott, és az szervezetileg három hadtestből (a IX., a X. és a XI. hadtestből) állt. A harcoss- és az ellátó állomány egy része azonban Erzurumban, főként a város körülvevő erődítményekben állomásozott: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57. Korábban 120–125 000 főre becsülték a Harmadik Oszmán Hadsereg a támadó harcok során közvetlenül bevetett harcoss állományát: l. Allen–Muratoff (1953), 251. Az újabb kutatások azonban ezt – többnyire – már legfeljebb csak 75 660 emberre teszik (98 zászlóalj). Ugyanakkor a téma

mostani kutatói úgy látják, hogy tűzerejét tekintve a Harmadik Oszmán Hadsereg 218 löveggel és 73 géppuskával rendelkezett. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*); vö. Reichmann (2009), 158.

– Itt csak utalnék rá, hogy legújabban 118 000 főben adják meg a támadásra készülő Harmadik Oszmán Hadsereg 1914 decemberében kimutatható állományát: l. ehhez a 223 sz. jegyzetet.

¹¹⁵ L. ehhez Uyar–Erickson (2009), 248.

¹¹⁶ 1914 december 25-éről december 26-ára virradó éjszaka, majd ezt követően 1914. december 26-án, a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó IX. hadtest előre vetett egységeként támadó XXIX. gyaloghadosztály két rohamot is indított azért, hogy – menetből – elfoglalja Sarikamışt. Mindkét roham sikertelen maradt; jóllehet a támadók egy időre behatoltak az oroszok által épített modern település, az Új- vagy Alsó-Sarikamış közelében fekvő régi városba, Ó-Sarikamışba: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és Allen–Muratoff (1953), 271 sk.

– [2] A két támadás kudarca után Enver pasa felhagyott a további rohamok erőltetésével, és úgy döntött, bevárja, amíg a X. hadtest a frontvonalba érkezik. Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 258 skk. és 263 skk. A Sarikamış elfoglalásáért, illetve megtartásáért vívott török–orosz küzdelem tetőpontját 1914. december 28-án érte el. Így Allen–Muratoff (1953), 270. Az utolsó – nagy – támadásban a IX. hadtest megmaradt egységeivel egyesülve, részt vett a közben a frontvonalba érkezett X. hadtest egységei is: vö. Allen–Muratoff (1953), 270 skk.

¹¹⁷ Vö. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155 „[...] criticized as *reckless and foolhardy* by most military historians” (ti. a Sarikamış elfoglalásáért indított téli támadás; a kiemelés tőlem – Sz. G.).

mélyégi felderítés, nem volt nehéztüzérség,¹¹⁸ és hiányoztak a gyorsan mozgó, megfelelő téli felszereléssel ellátott alakulatok. Az utánpótlás is akadozott. A csekély áteresztő képességű, és a sűrű hóeséstől időről időre járhatatlanná váló hegyi ösvényeken és a kis számú hegyi utakon a Harmadik Oszmán Hadsereg csapásmérésre kijelölt alakulatai – felvonulásuk közben – elvesztették egymással az összeköttetést.¹¹⁹ Majd a több napig tartó, nehéz menet megtétele után, az éhes és átfázott katonák szinte a végsőkig kimerülve jutottak el a hadszíntérre,¹²⁰ amelyet egy, a tengerszint fölött 1500–2000 méter magasságban elterülő fennsík alkotott.

Utólag úgy tűnik, hogy a török hadvezetés a legnagyobb hibát azzal követte el, hogy egyenként küldte harcba az arcvonalra szakaszosan beérkező hadosztályokat. Ever pasa azonban úgy értesült, hogy az oroszok visszavonulnak, és nem áll szándékukban a végsőkig védeni a várost. Ezért kísérelte meg az éppen rendelkezésére álló erőkkel a támadást.

Enverék a meglepetésre alapozták tervüket. Valóban meglepték az oroszokat.¹²¹ Így támadásuk akár sikerrel is járhatott volna.¹²² De több okból is ez nem így alakult.

Egy foglyul ejtett orosz katonától a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarának tisztjei azt – a későbbiek során érvényét veszített – információt szereztek, hogy Sarikamışból kivonultak a cári csapatok. A foglyul ejtett orosz katona elmondása szerint a városában már csak egy tüzérség nélküli utóvéd maradt. Enver pasa ennek az információnak a birtokában döntött úgy, hogy nem várja be a Harmadik Oszmán Hadsereg még menetben levő részeinek a beérkezését, és késlekedés nélkül folytatja a Sarikamış elleni felvonulást.¹²³

A törökök nem várt téli offenzíváját követően az orosz hadvezetésben valóban vita alakult ki arról, hogy továbbra is védeni kell-e Sarikamışt, vagy

inkább vissza kell vonni onnan (Kars irányába) az orosz erőket.

Az utóbbi nézet mellett szólt, hogy az orosz hadvezetés közben értesült arról, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg alárendeltségébe tartozó X. hadtest zöme közeledik Sarikamışhoz; igaz lassú és keserves menetben az Allahuekber-hegységen át. Az ugyancsak a Harmadik Oszmán Hadsereg részét alkotó XI. hadtest pedig épp akkor ment át támadásba.

Mindezek ellenére Nyikolaj Nyikolajevics Jugenyics tábornok, a vezérkari főnök, a Kaukázusontúli front későbbi főparancsnoka, a Sarikamış előtti állásokban való kitartást szorgalmazta. Jugenyics érvelését elfogadva, Kaukázusontúli fronton küzdő orosz hadsereg legfelsőbb vezetése végül úgy döntött (az 1914. december 26-ról december 27-re virradó éjszaka lefolytatott tanácskozás során), hogy az orosz erők nem vonulnak vissza, és megvédik a várost.¹²⁴

Ebben a döntésben jelentős szerepet játszhatott az is, hogy egy december 26-án foglyul ejtett török tisztnél az oroszok sértetlenül megtalálták az Enver pasának által készített támadási terv egyik másolatát.¹²⁵

Enver pasa és a Harmadik Oszmán Hadsereg legfelsőbb vezetése azonban mit sem tudott arról, hogy a cári csapatok helyben maradnak. Ahogy arról sem tudott, hogy az oroszok most már egészében, egymást követő fázisaira lebontva ismerik a török támadási terveket. Ezért változatlanul kitartottak azon szándékuk mellett, hogy akár egyenként is Sarikamış ellen küldik a – mind gyengébben védettnek tartott – város alá szakaszosan beérkező, és már az oda vezető úton is végsőkig kimerült, jelentős veszteségeket szenvedett hadosztályokat.¹²⁶

Ekkorra már az időjárás is mindinkább rosszra fordult. Megkezdődött a Kelet-Pontoszi-hegység északkeleti nyúlványain, illetve a Kis-Kaukázus

¹¹⁸ Hogy gyorsabban mozogjanak a nehezen járható, magashegységi régióban, a IX. és a X. hadtesthez tartozó oszmán alakulatok hátrahagyták nehézlövegeiket, és csak könnyű hegyi lövegeket vittek magukkal a meglepetésre alapozott támadás során: vö. Allen–Muratoff (1953), 253. és Uyar–Erickson (2009), 247.

¹¹⁹ Így Uyar–Erickson (2009), 247 sk.

¹²⁰ A Sarikamış irányába támadó oszmán csapatok útját nehezítő sűrű hóeséshez – a növekvő hórétegtől mindinkább belepelt hegyi utakon és ösvényeken l. pl. Allen–Muratoff (1953), 258; az 1914. december 24-i menetéről szóló tudósítás. A felvonulás nehézségeinek Enver pasa és az őt kísérő vezérkari főnök, a sűrű hóesésben mindinkább járhatatlanná váló hegyi úton mellette lovagló Bronsart von Schellendorf is részese volt (Allen–Muratoff/1953/, loc. cit.).

¹²¹ Így Uyar–Erickson (2009), 248: „In fact, total surprise was achieved”.

¹²² Újabbán így látja ezt egy ismert amerikai hadtörténész is: „Although criticized as reckless and foolhardy by most military historians (ti. a Sarikamış elfoglalásáért indított téli támadás), it must be noted that *the operation came very close to succeeding*, but failed primarily because Enver’s assumption that the Russians would panic did not happen.” In: Erickson, Ottomans and Armenians (2013), 155 (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹²³ Így Allen–Muratoff (1953), 258; vö. 261 sk.

¹²⁴ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 259 skk. és 263 skk; küln. 267–269.

¹²⁵ L. ehhez Rogan (2015), 109.

¹²⁶ Számos példával l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 253 sk; 257 skk; 261 sk. és küln. 263 skk.

előhegyei között december végétől gyakori, három vagy akár hét napon át is tartó havazás. A hó többnyire sűrűn, nagy pelyhekben hullott. A török–oroszlás hadszíntér területére eső völgyeket ezért hamarosan egy-két méteres, a hegyoldalakat pedig akár a három-négy méter mélységet is elérő hó borította. A legtöbb hegyi úton és ösvényen ettől fogva szinte lehetetlenné vált mindenfajta közlekedést.¹²⁷

A X. hadtestet vezénylő Hafiz Hakkı bej, ezredes ilyen időjárási körülmények között adta ki sokak számára végzetes parancsát: keljenek át egy mély hóval borított, s most már úttalanná vált hegyvonulaton. Ha megkerülik, a hadtestparancsnok időt veszít. De számos katonája akkor életben maradhatott volna.¹²⁸

A decemberi török támadás egyik tragikus epizódja: a X. hadtest két hadosztályának felvonulása Sarikamış alá az Allahuekber-hegységben át

A Harmadik Oszmán Hadsereg egységei, mint mondtuk, szakaszosan érkeztek meg a csataterre. Különösen keserves volt a Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének felvonulása. Hogy a számukra kijelölt támadási sávba eljuthassanak, a X. hadtest megmaradt részeit alkotó hadosztályoknak és ezredeknak egy hegyláncon kellett átkelniük. Késve és végzetesen meggyengülve érkeztek meg Sarikamış alá. Ezekkel az erőkkel aligha lehetett támadni már.

1914. december 25-én a Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének nemrég kinevezett parancsnoka, Hafiz Hakkı bej, ezredes megígérte Enver pasának, hogy az általa parancsnokolt magasabb egység másnap reggelre eléri Sarikamış körzetét, és részt vesz a város ellen intézett rohamban. A X. hadtest parancsnoka nem szerette volna megszegni legfőbb szolgálati elöljárójának – s egyben barátjának és egykori hadiakadémiai

évfolyamtársának, Enver pasának – tett ígérését. Ehhez azonban az által parancsnokolt X. hadtest megmaradt két hadosztályának¹²⁹ át kellett kelnie az *Allahuekber Dağları* láncain.

A Kelet-Pontoszi-hegység részét alkotó Allahuekber 40 kilométer széles és 20 kilométer hosszú magashegység, amely 2500–3000 méter feletti csúcsokat mutat. Legmagasabb csúcsa 3120 méter magasba nyúlik, és mint minden magashegységben, itt is jelentősek szintkülönbségek. Hibás török térképei alapján Hafiz Hakkı úgy vélte, hogy alig 15 mérföldes (másként számolva 24 kilométeres) hegyi menetet kell öt óra alatt megtennie a hegyláncon át.¹³⁰ Ez nehéznek, de lehetségesnek látszott.¹³¹ Valójában azonban Hafiz Hakkı bej, ezredes különítménye huszonöt mérföldre (valamivel több mint 40 kilométerre) volt útjának céljától.¹³²

Am ettől eltekintve is, a X. hadtest két hadosztályának felvonulása messze nem úgy ment végbe, ahogy azt korábban eltervezték. Az arcvonal felé történő menetelésük során a katonák sokszor óránként csak egy kilométernyi távolságot tudtak megtenni a több mint egy méter magas hóban. Miközben felfelé kapaszkodtak a meredek és mély hótól borított hegyi utakon és ösvényeken, a magashegységben ekkorra már teljes erejével beköszöntő téli is meg kellett küzdeniük.

Hafiz Hakkı emberei tizenkilenc órán át meneteltek.¹³³ Útjuk mindinkább egyfajta halálmenetté vált.¹³⁴

Egyes résztvevők beszámolóí szerint a katonák először rendezett sorokban, fegyelmezetten haladtak előre. A hegyi menetelés azonban mind kimerítőbbnek bizonyult. Mégis átkeltek a mély hótól borított hegyláncon, és eljutottak a Sarikamış övező fennsíkra. A végsőkig kifáradt oszmán katonákra itt tört rá a tomboló hóvihár.

A szélvihar által hajtott, sűrűn kavargó hópelyhektől az emberek nem látták egymást, és nem tudtak egymáson segíteni. De nem is akartak.

¹²⁷ Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 7: „Nach schönem Herbst tritt im Dezember großer Schneefall ein, der 3–7 Tage dauert und im Tale 1–2, auf den Bergen 3–4 m Schnee hinterläßt und viele Wege völlig sperrt. Dann herrscht meist heitere, trockene Kälte.”

¹²⁸ Így Uyar–Erickson (2009), 248: „Hafiz Hakkı gave *the fateful order* to cross over the Allahu'ekber Mountain instead of detouring around it. The X Army Corps made the crossing but at a disastrous cost of losing two thirds of its personnel on the trackless mountain.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹²⁹ A XXX. és a XXXI. hadosztálynak. Vö. Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³⁰ Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³¹ Csak azért látszott lehetségesnek, mert a Hafiz Hakkı által használt hibás török térkép nyilván a szintkülönbségeket is másként mutatta. Egyebekben egy magashegységben nem lehet tartósan óránként öt kilométeres menetsebességgel haladni, főként nem a jobbra meredek és szűk hegyi ösvényeken.

¹³² Így Allen–Muratoff (1953), 267: „twenty-five miles”. Más adat: harminc mérföld. In: Rogan (2015), 110: „He [sc. Hafiz Hakkı] was at that point thirty miles away from the Sarikamış front”. Ez a távolság, átszámítva, valamivel több mint 48 kilométer.

¹³³ Így Allen–Muratoff (1953), 267.

¹³⁴ Így Rogan (2015), 111: „The next nineteen hours were nothing short of a death march.”

Mindenki csak a maga megmentésére gondolt. A katonák szétszéledtek, és megrohanták a fennsíkon álló kunyhókat, hogy a hóvihar és a hideg elől ott menedékre leljenek. A rend felbomlott. A katonai engedelmséget a tiszték már a legkeményebb eszközökkel sem tudták helyreállítani.

A rendkívüli hideg olykor meghaladta az emberi tűrőképességet. Volt, aki megőrült. Ugyancsak egy szemtanú beszámolója szerint egy katona ledőlt az út szélén a hóba, átölelte, majd marokszám szájába tömte és falta a havat. Mindeközben ez a katona sikoltva üvöltözött és szüntelenül remegett.¹³⁵

Az *Allahuekber Dağları* láncai között télen uralkodó zord, sőt nemritkán kegyetlen időjárási körülmények¹³⁶ miatt, majd a Sarikamış városát övező fennsíkon támadt tomboló hóvihar következtében, a X. hadtest két hadosztályának kb. 20 000 katonájából hozzávetőlegesen csak 13 000 fő érte el Sarikamış körzetét – még hozzá a tervezettnél közel egy nappal később, 1914. december 27-én.¹³⁷ A többiek az éhezés és a rendkívüli hideg, vagy a teljes kimerültség áldozatául estek. Egy idő után az emberek bármi módon már csak menteni akarták magukat. Ezért nagy volt a dezertőrök száma is.¹³⁸

A X. hadtest két hadosztálya végül célba ért. Megmaradt, ám végsőkéig kimerült katonáit azonban pihentetni kellett.¹³⁹ Össze kellett gyűjteni az útközben lemaradozott, csellengő katonákat is.¹⁴⁰ Ez részben sikerült. December 28-án így a X. hadtesthez tartozó két hadosztály (a XXX. és a XXXI. hadosztály) már reteszállást foglalt el egy Selim nevű településnél, amely a Sarikamışból Karsba vezető útvonalon feküdt.¹⁴¹

*

Ha nem is ennyire drasztikus módon, a Harmadik Oszmán Hadsereg másik két hadosztálya is hasonló vagy közel hasonló nehézségekkel szembesült. A török vezérkar várakozásaival ellentétben a váratlan támadás ellenére az orosz csapatok nem estek pánikba, és kitartottak.¹⁴² Hadvezetésük is jobb volt, mint ellenfelüké.¹⁴³

Mindezek mellett, mivel a Harmadik Oszmán Hadsereg támadó alakulatai változatlanul csak lassan, és most is csak szakaszosan érkeztek meg a frontvonalba, a Sarikamışnál 1914. december 29-étől újratekintendő küzdelem során az orosz túlerő már mindvégig biztosítva volt.¹⁴⁴

A Sarikamış elfoglalásáért indított második török támadás: 1914. december 29. – 1915. január 1–2.

A másfél napon át tartó kényszerű pihenő után, amelyet Ever pasa (bizalmas tisztjei révén) a Sarikamış alatt, illetve a város térségében küzdő török csapatoknak adott, a győzelmet mindenképp kiereszkolni kívánó, hadvezérként is sikerre vágyó hadügyminiszter úgy döntött, hogy maga veszi át a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt erői feletti parancsnokságot. Ez meg is történt 1914. december 29-én.

Posztjának átvétele után Enver pasa, a hadügyminiszter, aki ettől kezdve a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnokának feladatkörét ténylegesen is ellátta már, rögtön parancsba adta, hogy hadseregének valamennyi alakulata minden erejével és teljes elszántsággal folytassa a már megkezdett hadműveleteket. Az új, mindenki által ismert és igen nagy tekintéllyel bíró főparancsnok irányítása alá került Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai, úgy tűnik, hallgattak is a

¹³⁵ Köprülü Şerif *Ilden*, Sarikamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999, 212–213. Idézi Rogan (2015), 110 sk (= a 419. o. 27. sz. jegyzete).

¹³⁶ Vö. Rogan (2015), 110: „[...] 3,000 metres above sea level, in full fury of winter”.

¹³⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 266 sk; vö. még 270: „[...] the two divisions of X. Corps, after their difficult march [...], could put rather less than 12,000 men in the line” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Egy, már említett kortársi emlékezés szerint a X. hadtest 10 000 halottat hagyott a hóban, egyetlen nap (sic!) alatt: l. Rogan (2015), 111.

¹³⁸ L. ehhez vö. Guse, *Kaukasusfront* (1940), 40–42. és Allen–Muratoff (1953), 265.

¹³⁹ Ahogy a IX. hadtest a Sarikamış ellen intézett támadások során nagy veszteségeket szenvedett, és ugyancsak kimerült alakulatait is. Harminchat órán át, vagyis másfél napon át tartott az Ever pasától kényszerűen elrendelt pihenő. Így Allen–Muratoff (1953), 269. és Rogan (2015), 112.

¹⁴⁰ Így Allen–Muratoff (1953), 269.

¹⁴¹ Sarikamıştól északkeletre, csaknem félúton Sarikamış és Kars között. – Vö. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁴² Vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „operation (ti. az 1914–1915 évi török téli támadás) [...] failed primarily because Enver’s assumption that the Russians would panic did not happen”.

¹⁴³ Így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155: „[...] in a brilliant display of operational art and professionalism, General Yudenich kept his nerve to hold his ground and rapidly shifted Russian forces to inflict a disastrous defeat on the Ottomans” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁴⁴ A kaukázusontúli területen az 1914–1915. év fordulóján lezajlott török támadás katonai szempontú értékeléséhez újabban, ill. az eddig mondottakon túl, rövid összegzésben l. még Uyar–Erickson (2009), 242–249 sk (*An Uninspiring Start: The Sarikamış Campaign*).

szavára. 1914. december 29-én reggelén a IX. hadtesthez tartozó XXIX. gyalogos hadosztály és a X. hadtest állományába sorolt XXX. gyaloghadosztály igen lendületesen támadta az oroszok állásait.¹⁴⁵ Azon a napon más oszmán alakulatok is sikereket értek el,¹⁴⁶ kisebb krízishangulatot okozva ezzel ellenfeleik körében.¹⁴⁷

Sarikamış térségében aznap, 1914. december 29-én került sor a döntő ütközetre.¹⁴⁸ Enver pasa követte az előre nyomuló oszmán csapatokat, és személyesen irányította az egyes műveleteket.¹⁴⁹ A helyzeten azonban már a főparancsnok személyes jelenléte, Enver példamutató magatartása sem segíthetett.

A IX. és a X. hadtest egy héttel korábban még meglevő eredeti állományából, a két magasabb egység együttesen közel ötvenezerre,¹⁵⁰ vagy több mint ötvenezerre¹⁵¹ becsült katonájából, december 29-ére talán csak 18 000 ember maradt.¹⁵² Más adatközlések jóval kedvezőtlenebb képet festenek. Ezek szerint ekkorra a IX. hadtestnél kevesebb mint 1000, a X. hadtestnél pedig alig 2000 harc képes katona volt bevethető a korábbi kombattáns állományból.¹⁵³ A mind zordabbra forduló téli időjárás közepette vívott harcok (különösen a sok vérbe kerülő frontális rohamok erőltetése), a fagyserülések és az elégtelen táplálkozás előbb megtizedelték, majd csaknem végleg eltörölték a Sarikamış elfoglalásáért küzdő oszmán alakulatokat. De a túlélők sem voltak abban az állapotban, hogy hatékonyan harcolhassanak.

Ugyanekkor a Sarikamış megtartásáért harcoló, a város körül jó védőállásokat kiépített orosz erők létszáma lassan elérte a 13 000 főt, és csak tovább növekedett.¹⁵⁴ Először ez az erősítés csak kisebb mértékű volt, ám a kellő időben érkezett. A karsi

garnizon parancsnoka például, saját kezdeményezése alapján, 1914. december 29-én három gyalogos zászlóalj, egy üteget, és egy kozák lovasszázadot indított útnak Sarikamış felé.¹⁵⁵ Néhány nappal később, 1915. január 1–2-án éjszaka, egy kisebb létszámú magasabb egység (a 3. *Kaukázusi lövészdandár*) is elindult vasúton a front egyik veszélyeztetett szakaszára.¹⁵⁶ A Sarikamış védő oroszok végül több löveggel (köztük nehézlöveggel is) és több géppuskával rendelkeztek, mint ellenfeleik. Így vissza tudták verni a december 29-én indított, még igen elszánt török támadásokat.

A Harmadik Oszmán Hadsereg által az orosz erők ellen intézett ismétlődő rohamok sem aznap éjszaka,¹⁵⁷ sem a rá következő napon hoztak átütő vagy tartós sikert, egyik frontszakaszon sem. 1915. január 2-ára azután a törökök végleg kimerültek. Erőiket felőrölték a folytonos támadások.

Az orosz vonalak viszont a szüntelen török támadások nyomása alatt sem omlottak össze. A Sarikamış térségében küzdő cári csapatok újabb meg újabb erősítéseket kaptak. Ellenállásuk így mindinkább erősödött.¹⁵⁸

A várható vereség körvonalai egyebekben már az újabb támadás megindulása előtt, már 1914. december 27-én kirajzolódtak. Ezen a napon jelentette a X. hadtest parancsnoka, a közben tábornokká (*Orgeneral*) előléptetett,¹⁵⁹ s így most már a pasa címzésre jogosult Hafiz Hakkı a Harmadik Oszmán Hadsereg feletti irányítást már akkor ténylegesen is ellátó Enver pasának,¹⁶⁰ hogy a parancsnoksága alá rendelt X. hadtest harcoss állománya hozzávetőlegesen két zászlóalj létszámára zsugorodott. Akkori becslések szerint ez talán hét százaléka volt a hadtest névleges harci

¹⁴⁵ Így Allen–Muratoff (1953), 271: „attacked with great *élan*”.

¹⁴⁶ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 271.

¹⁴⁷ Így Allen–Muratoff (1953), 272: „[...] 29 December had been a day of crisis not only on the Sarikamış front” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁴⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 272. és Rogan (2015), 112: „The decisive battle for Sarikamış was fought on 29 December”.

¹⁴⁹ L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁵⁰ Ezt, a becsült zámot adja meg Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57: 21 000, ill. 28 000 fő (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁵¹ Így Rogan (2015), 112.

¹⁵² Az újabb török kutatások alapján, közelebről az eddig fel nem használt, vagy nem megfelelő módon értékelt levéltári források feltárása nyomán ezt, az ugyancsak becsült adatot közli Rogan (2015), 112.

¹⁵³ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁵⁴ Így Rogan (2015), 112.

¹⁵⁵ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 273 sk.

¹⁵⁶ Vö. Allen–Muratoff (1953), 274.

¹⁵⁷ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 271. és röviden Rogan (2015), 112 sk.

¹⁵⁸ A fentiek egészéhez l. Allen–Muratoff (1953), 270–274. és 276–279 skk; továbbá, rövid összegzésben, Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és Rogan (2015), 112 sk.

¹⁵⁹ Vö. Reichmann (2009), 161. – Ez kb. az akkori császári német hadseregen belül a vezérezredesnek (*Generaloberst*) megfelelő oszmán rendfokozat volt. Hafiz Hakkı esetében a hadügyminiszter, Enver pasa javaslatára hajtották végre az előléptetést. Ismeretségük – és bizalmas barátságuk – régi keletű volt: Hafiz Hakkı 1901 és 1902 között Enver évfolyamtársa volt a vezérkari tiszteket képző isztambuli katonai akadémián.

¹⁶⁰ A hadművellet egészének menetére már akkor is Enver pasa és legközelebbi tanácsadója, Hafiz Hakkı gyakorolta a legnagyobb hatást. Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 61: „[...] Enver Pasa and Hafiz Hakkı Bey, [...] exercised immediate and decisive tactical influence over the operation”.

erejének.¹⁶¹ Bár ez túlzónak tűnő, s ma már realisan meg nem ítéhető számadat, ám ez a becslés önmagában véve is jól mutatja, hogy a támadás kivitelezéséért felelős török katonai vezetők többsége belátta: a kitűzött célok elérésének reális esélye elveszett.¹⁶² Mindezt megerősítette az a jelentés is, amely a 1914. december 31-én érkezett a IX. hadtest vezérkari főnökétől. Neki is alig maradtak harcra vethető emberei egy kritikus terepszakaszon.¹⁶³

Az időjárás is rosszra fordult. 1914. december 28-án a Sarikamış tágabb térségében küzdő X. hadtest másfél méteres hóról és mínusz 26 Celsius-fokot elérő hidegről tudósította a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarát.¹⁶⁴

A közben beérkező erősítések sem javítottak a törökök sarikamışı helyzetén. Hat oszmán gyalogezred három napon át menetelt a sűrű hóesésben. 75 kilométernyi utat tettek a hegyek között, mire elérték az ellenség arcvonalát. Támadásuk nem járt sikerrel.¹⁶⁵ De nem is járhatott. A török katonák számára ugyanis, akik elégtelenül táplálkoztak, és többnyire sátrak és megfelelő téli ruházat nélkül feküdtek éjszakánként a puszta havon, a napközben megtett keserves menet után, a zord időjárási viszonyok most már önmagukban véve is lehetetlenné tették a közben megerősített orosz állások elleni támadást.¹⁶⁶

Mindezek ismeretében a hadművelet vezetésében részt vevő török főtisztek többsége közölte a támadás folytatásával kapcsolatos ellenvetéseit.¹⁶⁷ Legkésőbb 1915. január 1-jéig a Harmadik Oszmán Hadsereg csaknem valamennyi magas rangú tisztje belátta, hogy minden további erőfeszítés hasztalan.¹⁶⁸ Enver pasa azonban hallani sem akart a visszavonulásról, és a nyilvánvalónak látszó kudarc ellenére is tovább erőltette a támadó hadművelet.¹⁶⁹ Szándékától az sem tántorította el,

hogy az 1914–1915-ös év tele minden addiginál keményebbnek mutatkozott.¹⁷⁰

Ilyen körülmények közepette indult meg a kimerült és utánpótlási nehézségekkel is küszködő oszmán csapatok ellen, 1915. január 2-án az orosz ellentámadás.

A Sarikamış alatti orosz ellentámadás: 1915. január 2–7.

Már kezdettől fogva látszott, hogy az 1915. január 2-án megindult orosz ellentámadás csak a Sarikamış bevételéért indított rohamok során részenként bevetett, majd ennek megfelelően komoly veszteségeket szenvedett oszmán csapatok végső vereségét eredményezheti. A térségben kevés, még harc képes török alakulat maradt. Az utánpótlás is akadozott. A Sarikamış alá vezényelt újabb egységek pedig késve és kimerülten érkeztek meg a hadszínterre.

Január 3-án sűrű köd ereszkedett a tájra. Ez lehetetlenné tett minden csapatmozdulatot. Ez a kényszerű szünet lehetőséget adott a szemben álló felek vezetőinek arra, hogy még egyszer átgondolják terveiket.¹⁷¹

Január 4-én egy, a Sarikamış városától északra húzódó, húsz kilométer hosszú frontszakaszt már csak kb. hétezer török katona védelmezett. Ezen a frontszakaszon a hideg mellett most már állandósuló élelmezési gondokkal is küzdő törököknek harmincezer cári katona támadását kellett volna feltartóztatnia.

A kemény fagyokkal párosuló zord téli időjárás a kaukázusi fronton küzdő cári hadsereg alakulatainak is komoly nehézségeket okozott. Támadó alakulataikat azonban jobban ellátták, és a lehetőségekhez mérten feltöltötték az oroszok. Így

¹⁶¹ Így Guse, *Kaukasusfront* (1940), 46. – A Harmadik Oszmán Hadsereghez rendelt X. hadtest harcoss állománya 28 000 lövész számlált 1914. december 22-én. Másként számolva ez 33 zászlóaljat jelentett a hadművelet megindulásakor. L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁶² Így vélekedik erről a téma egy újabb kutatója is: Reichmann (2009), 161. o. 601. sz. jegyzet.

¹⁶³ Allen–Muratoff (1953), 274: „On the 31st, the chief of staff of IX Corps had reported that the remnants of this corps in the Turnagel woods were about 2500 strong with only 1000 men and fourteen machine guns in the line and fourteen guns fit for action [etc.]”. – A Harmadik Oszmán Hadsereg állományába tartozó IX. hadtest harcoss állománya 21 000 lövészt számlált 1914. december 22-én. Másként számolva: a hadművelet megindulásakor ez 27 zászlóaljat jelentett, 58 löveggel és 23 géppuskával. L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57

(Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

¹⁶⁴ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58.

¹⁶⁵ Vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 58. és uő. (= E. J. Erickson), *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007), 13.

¹⁶⁶ Így Reichmann (2009), 161.

¹⁶⁷ Ezek közé tartozott a X. hadtest parancsnoka, az Enver pasa közeli bizalmasának számító Hafız Hakki is: vö. Haley, *Enver Paşa and the German Empire II* (1994 b), 227.

¹⁶⁸ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁶⁹ Így Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁷⁰ Vö. Uyar–Erickson (2009), 247: „The winter of 1914 turned out to be one of the harshest with record levels of snow and temperature drops”.

¹⁷¹ Allen–Muratoff (1953), 279; vö. 281.

azok, jóllehet veszteségeik súlyosak voltak, nem vesztették teljesen el csapásmérő képességüket.¹⁷²

Az oroszok azt tervezték, hogy átfogó támadást indítanak egyidejűleg a várostól keletre és nyugatra. Egy lovashadosztálynak a Sarikamış alatt bevetett oszmán haderő balszárnyát alkotó csapatok összeköttetési vonalait kellett megszakítania.¹⁷³

1915. január 4-én, még mielőtt leszállt volna az este, a Harmadik Oszmán Hadsereg a teljes összeomlás szélére jutott.¹⁷⁴ A szinte szünet nélkül ismétlődő orosz támadások mind kisebb területre szorították vissza a IX. és a X. hadtestet. A nap végére azután, nagy veszteségekkel járó utóvédharcokban, a IX. hadtest gyakorlatilag megszűnt létezni mint harcoló alakulat.¹⁷⁵ A IX. hadtest kétségbeesett ellenállásának köszönhetően a X. hadtest még küzdeni képes alakulatainak sikerült elkerülniük a bekerítést.¹⁷⁶ Ezzel együtt mindinkább világossá vált, hogy a törökök vagy visszavonulnak, vagy a Harmadik Oszmán Hadsereg maradéka is megsemmisül.¹⁷⁷

A döntésre való várakozás napjai: 1915. január 5–6.

Enver pasa sokáig nem volt hajlandó elfogadni a vereség gondolatát. Képtelen volt meghozni az adott helyzetben egyetlen ésszerű döntést, vagyis nem adta fel védelmi pozícióit, és nem vonta vissza megmaradt erőit Sarikamış alól. Habozásáért a törökök már addig is keservesen megfizettek. Egyetlen nap alatt, 1915. január 4-én, a reggeltől estig tartó harc során a Harmadik Oszmán Hadsereg harcos állományának harmada megsemmisült.¹⁷⁸

A veszteség jóval kisebb lett volna, ha Enver pasa, a főparancsnok, aki most már az orosz bekerítés veszélyével is számolni kényszerült, korábban rendel el a visszavonulást.

Hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt részeit megmentse, az önmagába vetett hitében mélyen megrendült Enver pasa¹⁷⁹ végül maga is belátta: kénytelen kiadni az általános visszavonulást elrendelő parancsot. Egyes terepszakaszokon egyebekben erre, az ő

beleegyezésével, már az orosz ellentámadást követő napon-napokban sor került.¹⁸⁰

Sarikamış városa végül bevehetetlennek bizonyult a törökök számára, akik már a város környéki pozícióik többségét sem tudták tartani. Mindezt Enver pasa is belátta. Mintegy ennek beismeréseként, 1915. január 5-én azután átadta (a nemrég még csak X. hadtest parancsnokává kinevezett) Hafiz Hakkınak a Sarikamışnál harcoló valamennyi török alakulat feletti parancsnokságot.

1915. január 6-án már a Harmadik Oszmán Hadsereg főhadiszállása is orosz tüzérségi tűz alatt állt. Így, az új parancsnoki posztja által adott lehetőséggel élve, Hafiz Hakkı pasa még ugyanezen a napon – 1915. január 6-án – elrendelte az általános visszavonulást.

A döntés napja: 1915. január 7. Megkezdődik a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt erőinek általános visszavonulása Sarikamış alól

Legkésőbb 1915. január 7-én a Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai, ha tudtak, elszakadtak az ellenségtől, és megkezdtek az Erzurum irányába történő menetelést. A legnagyobb veszteségeket szenvedett IX. és a X. hadtest számára is kiadták a visszavonulási parancsot. Ez azonban későn érkezett. A IX. hadtest, mint láttuk, ekkor már nem létezett, mint harcolni képes magasabb egység. A X. hadtestnek sikerül kicsúsznia a bekerítésből,¹⁸¹ így elkerülte a teljes megsemmisülést.

A visszavonulás

A Harmadik Oszmán Hadsereg megmaradt alakulatai rendkívül zord időjárási viszonyok közepette, mély hó borította magashegységben kezdték meg a Sarikamış alóli visszavonulást saját vonalaik, Köprüköy és Erzurum városai felé.

A veszteségek már eddig is nagyok voltak. Sok török katona a Sarikamış ellen intézett rohamok során esett el. Sokak halálát az 1915. január 2-án megindult orosz ellentámadás okozta, amely

¹⁷² Utóbb így Reichmann (2009), 161.

¹⁷³ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274sk. és 276 skk.; továbbá 279 skk. és 283 skk.

¹⁷⁴ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁷⁵ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 277 sk. és Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59; vö. még Rogan (2015), 113 sk.

¹⁷⁶ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274; 278 sk. és 282 skk., ill. újabban, rövid összegzésben, Uyar–Erickson (2009), 248.

¹⁷⁷ A korábbi kutatási eredmények alapján erre a következtetésre jutott Erickson is: *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁷⁸ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁷⁹ A harcokban részt vevő török és német tisztek beszámolóí nyomán így látta ezt már a korábbi kutatás is. L. küln. Allen–Muratoff (1953), 274: „During these critical days of 1–2 January Enver Paşa had lost that overbearing self-confidence which had proved so fatal to the Turkish Third Army”.

¹⁸⁰ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 274.

¹⁸¹ Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 278 sk.

„katasztrófává változtatta a már amúgy is kudarcba fulladt török támadást.”¹⁸² Mások egyszerűen megfágytak a nyílt mezőn, az erdőkből vagy a hegyoldalakon, a havon való éjszakázás során. Legtöbbször azonban a harcok lezáródását követően veszték oda, a Sarikamış alól való visszavonulás során.

A már amúgy is fáradt és elgyötört katonákra, akik egy idő óta elégtelenül is táplálkoztak, a rendkívüli hideg jelentette a legnagyobb veszélyt a visszavonulás igencsak keserves, maradék erejüket is igénybe vevő napjaiban.¹⁸³ A 2000–3000 méter magas hegyek között ezen a télen olykor mínusz 36 Celsius-fokig, sőt akár mínusz 40 fokig is süllyedt a hőmérő higanyszála.¹⁸⁴ A szakadatlan hóesés pedig belepte a török hadvezetéstől korábban beláthatónak és járhatónak mondott hegyi ösvényeket és utakat.¹⁸⁵

A Kis-Kaukázus hegyei között télen uralkodó szélsőséges időjárási körülmények még a jól felszerelt Alpini-egységeket is próbára tették volna. Itt azonban nem, vagy alig volt téli felszerelés.

Enver pasa még a török offenzíva kezdete előtt megparancsolta, hogy a harcba induló élcsapatok csak a legszükségesebb felszerelést és a nélkülözhetetlen élelmiszer fejadagot vigyék magukkal; azért, hogy (a meglepetés mellett a gyorsaságra is alapozott támadásnál) gyorsabban haladhassanak.¹⁸⁶ Ugyanebből a célból hagyták hátra a takarókat és sátrakat is.¹⁸⁷ Enver arra számított, hogy gyors ütemben előre nyomuló csapatai szállásra találjanak az elfoglalt falvakban, ahol bőségesen elláthatják majd magukat.¹⁸⁸

A török támadás kudarcát ez az elképzelés keservesen megbosszulta magát. A visszavonulóknak nem volt meleg ruházata, de sokaknak még nagykabát sem jutott.¹⁸⁹ A meredek és szűk hegyi utakon fegyvert és lőszerrel cipelő katonák nappal talán jobban elviselték a hideget. Éjjel azonban a havon kellett aludniuk. (Sátrak híján még a hadműveletet vezető Enver pasa is a szabadban, a hóban éjszakázott több napon át vezérkarával.)¹⁹⁰ A számukra kiadott parancs szerint a csapatok tüzfűjtásra való faanyagot sem vihettek magukkal. A csak gyér erdő borította, vagy egyenesen fátlan völgyekben és hegyoldalokon így azután nem volt tűzük, ami mellett éjjel melegekedhettek volna.¹⁹¹

A magashegységben történő visszavonuláshoz is szükséges téli felszerelés hiányát egyes katonai vezetők sajátos módon próbálták ellensúlyozni. IX. hadtest parancsnoka például arra utasította katonáit, vessék le nagykabátjukat és a hátizsákot. Megítélése szerint így a katonák könnyebben haladnak előre az egy–másfél méter magasságot is elérő hóban.¹⁹²

A visszavonuláskor a legtöbb haláleset a rendkívül zord téli időjárás és a téli ruházat hiánya miatt történt, valamint az utánpótlási nehézségek következtében fellépő tartós éhezés okán. Már Napóleon oroszországi hadjáratának tapasztalatai is azt mutatták, hogy a zord télen végrehajtott visszavonulás során három tényező, a kimerültség, a hideg és a stressz végzi a legnagyobb pusztítást egy katona anyagcsere-rendszerében. Ilyen körülmények között, még elégséges táplálkozás esetén is, csak a bevitt élelem töredéke képes beépülni a szervezetbe.¹⁹³

¹⁸² Így Reichmann (2009), 161: „Die russische Gegenoffensive, die am 2. Januar 1915 begann, verwandelte die bereits gescheiterte türkische Offensive in ein Desaster.”

¹⁸³ Plasztikus ábrázolásban I. ehhez a bibliográfiai apparátusban felsorolt képi dokumentumokat: *Internetes linkek II.: képi dokumentumok*.

¹⁸⁴ Neulen (2002²), 53., ill. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁸⁵ Vö. Liman v. Sanders (1920), 52 sk. Az ismert amerikai hadtörténész, Edward J. Erickson közlése szerint 50–60 centiméteres hóréteg borította a harcok színteréül szolgáló tájat, ahogy a harctérhez vezető utakat is: *Ordered to Die* (2001), 59. Erickson közlése nyilván az 1915 január-február hónapjaiban végbement eseményekben részt vett katonák feljegyzéseinek alapul. Kortársi beszámolókon alapul egy másik munka is. Itt azonban Ericksonétól némileg eltérő leírást olvashatunk. Az ösvények egy része a szerzők szerint még a zord téli időszakban is járható maradt az oszlopban vonuló gyalogság számára vagy a teherhordó állatoknak. A gyakran feltámadó erős szél ugyanis elsöpörte ezekről az ösvényekről a havat. In: Allen–Muratoff (1953), 252 sk.

¹⁸⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 253: „The Turkish 29th Infantry Division, followed by the 17th, had to begin their march on 22

December. They took with them only mountain artillery and baggage was cut to the minimum; *the askers* [ti. a török katonák] *carried very limited rations, mostly the flat lightly baked wheat bread of the country.*” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

¹⁸⁷ Vö. Rogan (2015), 106.

¹⁸⁸ A fentiek egészéhez I. Rogan (2015), 106; vö. Allen–Muratoff (1953), 253.

¹⁸⁹ Vö. ehhez Allen–Muratoff (1953), 253: „(a támadás kezdetén) *The askers* [ti. a török katonák] had been supplied with no warm clothing and only a proportion carried greatcoats.”

¹⁹⁰ 1914. december 25. és 28. között. – Kissé másként Guse, *Kaukasusfront* (1940), 42: „Von 25. [sc. Dezember] bis 2 Januar biwakierte der Stab ohne Zelte.”

¹⁹¹ Így Allen–Muratoff (1953), 253.

¹⁹² Pomiankowski (1928), 103. – A IX. hadtest újonnan kinevezett parancsnokának, Ali İhsan pasának ezt a parancsát később említi még Allen–Muratoff (1953), 253. o. 2. sz. jegyzet és Neulen (2002²), 53.

¹⁹³ L. ehhez <https://www.youtube.com/watch?v=hgwC54loM70> (Napóleon oroszországi hadjárata; második rész), 20:10-től.

A Harmadik Oszmán Hadsereg állományából talán a 20 000 főt is elérte azok száma, akik az éjszakai hidegben halálra fagytak, miután kiváltak, majd visszafelé meneteltek a frontvonalból.¹⁹⁴

A végsőkéig kimerült, vert sereg magashegységi körülmények között végrehajtott téli visszavonulásának már-már önmagában is elviselhetetlen nehézségeit csak tovább fokozta az ellenség várható rajtaütéseitől való félelem.

Enver pasa, mint mondtuk, 1915. január 5-én adta át a Harmadik Oszmán Hadsereg feletti főparancsnokságot a most már tábournoki rangot viselő, s ezért a pasa címzésre jogosult Hafiz Hakkinak. Ő maga 1915. január 9-én (bizalmas hívével és közeli munkatársával, a harcok közepette a karján megsebesült Bronsart von Schellendorffal együtt) – Erzurumon át – Isztambulba utazott. Ugyanezen a napon, ahogy azt a korábbi harcok színteréről visszatérő tisztek jelentették, a Harmadik Oszmán Hadsereg küzdőképes állománya talán már csak kb. 10000 lövészkatonából állt.¹⁹⁵

Ekkor, január második hetében, a már csak kisebb egységek által képviselt IX. hadtest, valamint a korábban ugyancsak komoly veszteségeket szenvedett X. hadtest művelői sávjában már esetenként mínusz negyven fokig süllyedt a hőmérő higanyszála.¹⁹⁶ A hidegről zordra, majd zordról lassan már-már kegyetlenre fordult időjárás tovább csökkentette a Sarikamış ellen intézett rohamokat túlélő oszmán katonák hazajutási esélyeit.

Néhány kisebb egység a Harmadik Oszmán Hadsereg főerőitől elvágyva vagy elszakadva, az oszmán erők általános visszavonulását követően is folytatta a kényszerű küzdelmet. Ezek jórészt felforrzsolódtak¹⁹⁷ A kevés, sikerrel helyt álló

alakulat közé tartozott a Stange bej, alezredes által vezényelt lazisztáni különítmény. Ez sokáig tartotta magát a front délnyugati szektorában, (az 1914. december 25-én elfoglalt) Ardahánban. Stange csak 1915. január 18-án vonult ki ebből a kulcsfontosságú városból, majd kalandos visszavonulás után, 1915. március 1-jén érte el kiindulási állásait.¹⁹⁸

Egy hadsereg roncsai: pillanatfelvétel az összeomlás után

Az orosz csapatok végleg csak 1915. január 18-án hagytak fel megvert ellenfelük üldözésével.¹⁹⁹ A Sarikamış elleni támadásban részt vevő oszmán egységek megmaradt részei is zömmel ekkor, vagy az ezt követő napokban tértek vissza kiindulási pontjukra. A végsőkéig kimerült török katonák közül itt további áldozatokat szedett a (kiütéses) tífusz.²⁰⁰

A török – és német – túlélőkben már akkor is joggal merült fel a kérdés, hogy elhibázott volt-e a téli támadás gondolata?²⁰¹ És ha nem, akkor tehetők volna a törökök jobban a dolgukat?²⁰²

Egészében véve elmondhatjuk, hogy az orosz katonai vezetés jobban teljesített, mint a török. Bergmann Köprüköynél, majd Sarikamışnál is sokat hibázott,²⁰³ Jugyenyics azonban mindvégig kiváló hadvezérnek bizonyult.²⁰⁴

Az oszmán oldalon Enver pasa nem számolt a valós tereppel és a valós időjárással.²⁰⁵ Rosszul mérte fel az oroszok várható reakcióit, és megfelelő hadművelési tartalékokról sem gondoskodott.²⁰⁶ Ezért a hadjárat minden terhe zömmel az egyszerű török katonára, a szívós és kitartó, jól küzdő, de kiváló menetteljesítményt is nyújtó²⁰⁷ *mehmetçikre* hárult.

¹⁹⁴ Így Özdemir (2008), 51.

¹⁹⁵ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 59.

¹⁹⁶ Mint fentebb már említettem, ezt az adatot közli Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

¹⁹⁷ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 282 sk.

¹⁹⁸ L. küln. ehhez Allen–Muratoff (1953), 281; 293 sk.

¹⁹⁹ Így Allen–Muratoff (1953), 283.

²⁰⁰ Vö. Liman v. Sanders (1920), 54. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 62; továbbá Özdemir (2008), küln. 53–67. (*What occurred in Erzurum and its Environs at the Beginning of 1915?*) és passim. – Tífusz következtében halt meg 1915. február 12-én Enver közvetlen hadügyminisztériumi munkatársa és bizalmasa, a X. hadtest parancsnokává, s egyben ezredessé, majd hamarosan tábournokká (vezérőrnaggyá) előléptetett Hafiz Hakkı is a visszavonulást követően egy erzurumi kórházban: vö. Özdemir (2008), 47. A kaukázusontúli offenzíva fő tervezője, az isztambuli vezérkari akadémiát Enver pasa évfolyamában évfolyamelsőként elvégző Hafiz Hakkı harminchat, vagy közel harminchat éves volt ekkor. Áttételesen ez a tény is megmutatja,

hogy mennyire igénybe vette a magashegységi körülmények között folytatott téli harc, majd a gyötrelmes visszavonulás a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamışnál harcra vetett állományát.

²⁰¹ Egyes nézetek szerint igen. Így Allen–Muratoff (1953), 283: „[...] Enver's winter offensive seems to have had no real chance of success in the conditions of topography and climate in which it was undertaken.”

²⁰² Nemrég hasonló kérdésfelvetéssel élt egy ismert amerikai hadtörténész is. In: Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61: „Could the Turks have done better?”

²⁰³ Így Allen–Muratoff (1953), küln. 247; 256; 261; 272; 279 sk.

²⁰⁴ Így Allen–Muratoff (1953), küln. 242; 268 sk; 272 sk; 277; 283 sk.

²⁰⁵ Vö. Allen–Muratoff (1953), 283. és 285.

²⁰⁶ Újabbán így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61.

²⁰⁷ Így Erickson, *Ordered to Die* (2009), 61: „The approach marches of the IX and the X Corps, under arduous conditions,

Mint láttuk, a szemben álló felek nehéz hegyi terepen, mind zordabbá váló időjárási körülmények közepette küzdöttek meg egymással. Még hozzá úgy, hogy mindvégig egymás teljes megsemmisítésére törekedtek, megannyi példáját adva közben kitartásuknak és eltökéltségüknek is.²⁰⁸ Az orosz, de különösen a török oldalon ezért nagyszámú halottat és sebesültet, és ijesztően sok megfagyott katonát számlálhattak össze a harcok lezáródása után.

Különösen nagy veszteségeket szenvedett a Harmadik Oszmán Hadsereg visszavonulását fedező IX. hadtest. Ennek időlegesen sikerült feltartóztatnia az orosz előrenyomulást, ám hamarosan körülzárták és felmorzsolódott. Életben maradt tisztjeinek és katonáinak legnagyobb része (közelebbről azok, akik nem tudtak kicsúszni vagy kitörni a bekerítésből) orosz hadifogságba került.²⁰⁹

Odaveszett a hadfelszerelés zöme, és több mint harmadrészben elvesztek a lövegek is. Ez utóbbiak egy részét maguk a törökök taszították a szakadékba a visszavonulás során, nagyobb részük azonban a cári csapatok hadizsákmánya lett.²¹⁰

A X. hadtest megmaradt alakulatai valamivel jobban jártak. Visszavonulásukat korábbi parancsnokuk irányította, Hafiz Hakkı. Az ő vezetésével katonáinak sikerült elszakadniuk az ellenségtől. Megmentettek számos löveget is. A

Harmadik Oszmán Hadsereg X. hadtestének a Sarikamış elleni támadást túlélt 3000 katonája tizenhat napos – nehéz – menetelés után jutott biztonságba Hasankale (a mai Pasinler) térségében, oszmán államterületen.²¹¹

A IX. és a X. hadtest összeomlása után a Harmadik Oszmán Hadsereg egyetlen megmaradt magasabb egységére, a XI. hadtestre nehezedett az a teher, hogy feltartóztassa az orosz támadásokat. A visszavonulást követően XI. hadtest eredetileg 35 000 főt²¹² számláló állományából mindössze 15 000 katona érte el, 1915 januárjának közepén, a török vonalakat.²¹³

A szemben álló felek veszteségei: az 1914. november 1. és az 1915. február 14. között eltelt időszak mérlege

A Köprüköynél vívott csata idején, ám leginkább a Sarikamış elfoglalásáért indított téli offenzíva harcaiban, majd Sarikamış alól történő visszavonulás során a Harmadik Oszmán Hadsereg harc- és ellátó állományának legalább felét elvesztette.²¹⁴ Ez nem katonai vereség, ez teljes katasztrófa volt.²¹⁵

were superb examples of what the Turkish soldier was capable of achieving.”

²⁰⁸ L. ehhez Allen–Muratoff (1953), 285: „The battle of Sarikamış has an interest beyond the unusual topographical conditions in which it was fought. It was a battle of annihilation in which both Turks and Russians gave proof of incredible endurance and determination.”

²⁰⁹ Kétszáz tisztjével, köztük törzsének három vezérkari tisztjével, és 1000 katonájával orosz hadifogságba került maga a IX. hadtest parancsnoka, Ali İhsan pasa is. – Részletesebben l. ehhez Allen–Muratoff (1953), 278. és Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

– [2] A hadifogság azonban nem mindig jelentette a túlélés lehetőségét. Sok török katona számára az orosz hadifogság hamarosan egyenlő lett a halállal. A Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét (egy rövid megszakítással) három és fél évig ellátó Felix Guse már nem sokkal a Világháború befejeződése után megírta, hogyan vette el az oroszok kegyetlensége vagy éppen nemtörődömsége a Harmadik Oszmán Hadsereg száz meg száz fogságba esett harcosának az életét. „1914–1915 telén, amikor a török hadifoglyokat elszállították – írja egy olvasói levelében Guse –, (az oroszok) plombával zárták le a foglyokat szállító vagonokat. Azután megfélemdkeztek a tartalmukról, és néhány héten át ide meg oda tologatták a vasúti teherkocsikat. Majd mikor az ajtókat végül kinyitották, holtestekkel telve találták a vagonokat.” („*Beim Abtransport türkischer Gefangener im Winter 1914/15 wurden Waggons mit Gefangenen plombiert. Man vergaß, was drin war, schob sie ein paar Wochen hin und her und fand sie dann beim Öffnen (sic!) voller Leichen.*”) In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296;

Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifizier%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Digitализierte Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 24.

²¹⁰ A különféle típusú, kb. 170 darabra becsülhető löveganyagból elveszett 12 tábori- és 50 hegyi löveg. Az oszmán hadsereg Sarikamışnál bevetett lövegei közül csak 141 ágyút tudtak a törökök visszahozni a frontról: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. A X. hadtest visszavonulása során 12 löveget maguk a törökök taszítottak szakadékba. Összességében talán 30-ra tehető azoknak a lövegnek a száma, melyeket ezen a módon maguk a törökök semmisítettek meg. Kb. 20 géppuska is az oroszok zsákmánya lett.

²¹¹ Vö. Allen–Muratoff (1953), 284. és Rogan (2015), 114.

²¹² A Harmadik Oszmán Hadsereg XI. hadtestének harc-állománya 22 274 fő lehetett a Sarikamış elleni támadás kezdetekor. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

²¹³ Vö. Allen–Muratoff (1953), 283 sk. és Rogan (2015), 114.

²¹⁴ Újabbán l. ehhez Özdemir (2008), 51.

²¹⁵ Így látta ezt már Allen–Muratoff (1953), 284 is: „[...] the offensive resulted in a complete catastrophe for the Third Turkish Army”. És így látja ezt az újabb kutatás is: „The campaign was a catastrophic defeat for the Ottoman Third Army” (a kiemelések tőlem – Sz. G.).

Abból a közel 100 000,²¹⁶ vagy valamivel több mint 100 000²¹⁷ katonából, aki 1914 decemberének vége felé a biztos győzelem tudatában kezdte meg a Sarikamış elleni támadást, mindössze 18 000 megtört ember jött vissza a hadművelet lezáródása után.²¹⁸ Már csak ezért is az ifjútörök kormányzat nem kudarcként, hanem nemzeti katasztrófaaként élte meg a sarikamışı csatát. Ennek megfelelően megpróbálták, amennyire lehetett, eltitkolni a vereség mértékét.

Az isztambuli székhelyű német katonai misszió akkori vezetője, Otto *Liman von Sanders* is említést tesz erről törökországi szolgálatáról beszámoló emlékirataiban.²¹⁹ Liman von Sanders azt is elmondja, hogy az Oszmán Birodalomban „nem volt szabad beszélni róla. A parancs megszegőit őrizetbe vették és megbüntették.”²²⁰ Igyekeztek elhallgatni a török hadsereg sarikamışı vereségét a Német Birodalomban is.²²¹

1914. december 22-én, a Sarikamış ellen intézett török támadás kezdetén, a Harmadik Oszmán Hadsereg teljes állománya – a leginkább valószínűsíthető becslés szerint²²² – kerekítve 118 000 főt számlálhatott. Ebből talán 70–75 000 fő vehetett ténylegesen is részt a támadásban. Hat nap múlva a harcot kegyetlen körülmények között végrehajtott menetelés után elérő X. hadtest több része is csatlakozott hozzájuk.

A hadjárat végső mérlege azután katasztrófálisan alakult. 33 000 fő körül lehetett a halottak száma, 7000 katona fogságba esett, 10 000 megsebesült. A halottak, a hadifoglyok és a sebesültek zöme a IX. és a XI. hadtest azon hadosztályaiból került ki, amelyek leginkább viselték a harcok súlyát.²²³ Más adatok szerint pusztán csak az elesettek és a sebesülésükbe később belehalt török katonák száma 60 000 főre tehető.²²⁴

A kaukázusontúli térségben küzdő cári hadsereg halottakban, sebesültekben és eltűntekben mért vesztesége (hozzászámítva ehhez a további harcokból tartós betegség²²⁵ miatt kiesett katonák számát is) hozzávetőlegesen 30 000²²⁶ fő lehetett. A veszteségek itt is aszerint oszlottak meg, hogy hány támadásban vettek részt, illetve mennyire voltak kitéve a török rohamoknak az egyes alakulatok.²²⁷

Egy újabb becslés is „csak” 32 000 főre teszik a Sarikamış alatti harcokban elvesztett orosz katonák számát. (Ebből 2–3000 fő az oszmán csapatok fogságába esett, 9000 orosz katona pedig megfagyott.)²²⁸ Mindez jóval alatta marad a Harmadik Oszmán Hadsereg veszteségének.

1915. február 14-én, miután az alakulatuktól elszakadt katonákat is mind összegyűjtötték, a Harmadik Oszmán Hadsereg már alig 10 000, esetleg 18 000, de legfeljebb csak 42 000 katonából állt.²²⁹ A megmaradtak közül sokakra még egy

²¹⁶ Így Rogan (2015), 114.

²¹⁷ A Sarikamış–Kars irányába indított török offenzíva kezdetekor 118 660 fő lehetett a Harmadik Oszmán Hadsereg teljes harcászati állománya. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 57 (Table 3.1: *Available Offensive Strength-Third Army, December 22nd, 1914*).

²¹⁸ Így Allen–Muratoff (1953), 284. és Rogan (2015), 114.

²¹⁹ Otto *Liman von Sanders*, *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920, 55: „Der Umfang der schweren Niederlage wurde, soweit es ging, geheimgehalten.”

²²⁰ Liman v. Sanders (1920), 55: „Es war verboten, darüber zu sprechen. Die gegen den Befehl Handelnden wurden festgenommen und bestraft.”

²²¹ Így Liman v. Sanders (1920), 55: „In Deutschland ist meines Wissens auch sehr wenig darüber bekanntgeworden.”

²²² A Harmadik Oszmán Hadsereg katonáinak az 1914–1915. évi téli offenzívában ténylegesen is bevetett állományára vonatkozóan nem állnak rendelkezésünkre biztos adatok. Az egyes alakulatokra vonatkozó pontos létszám-kimutatások hiányában ezért ezt csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A kaukázusontúli harcokban 1914–1915 telén közvetlenül is részt vett oszmán erők összesített létszáma a korábbi kutatások szerint minimálisan 80 000 vagy 90 000 katona lehetett, maximálisan pedig 120–125 000 vagy 150 000 főre tehető (l. ehhez fentebb a 114 sz. jegyzetet). Az 1914. december 22-én harcba vetett állomány (becsült) létszámát újabban 118 660 főre (Erickson, *Ordered to Die* /2001/, 57.), majd 118 174 harcoló és más feladatokat ellátó katonára módosították a kutatók. Így Uyar–Erickson (2009), 248; vö. H. *Özdemir*, *The Ottoman Army 1914–1918, Disease & Death on the Battlefield* (Utah Series in

Turkish and Islamic Studies), Salt Lake City 2008, 51. Ettől némiképp eltérő adatot közöl Rogan (2015), 114: kb. 100 000 fő.

²²³ Mindezekhez újabban l. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 155.

²²⁴ Így Rogan (2015/), 160.

²²⁵ A tartósan beteggé nyilvánított orosz katonák legnagyobb része fagyserülést szenvedett. Így Allen–Muratoff (1953), 284: „[...] 12,000 sick, the majority from frost-bite”.

²²⁶ Így Allen–Muratoff (1953), 284.

²²⁷ A Köprüköynél, majd a Sarikamış alatt, ill. a város tágabb térségében bevetett orosz alakulatok közül több eredeti létszámának 70–80 százalékát is elvesztette a védelmi- és/vagy a támadó harcokban. De volt olyan orosz alakulat is, ahol a harci állomány a kezdeti létszám kevesebb mint 20 százalékára zsugorodott. Így Reichmann (2009), 162. Ez utóbbi történt a XXXIX. (orosz) gyaloghadosztály esetében is. A harcok befejeződésekor az eredetileg 4000 főt számláló állományból itt már csak 700 katona maradt: vö. Larcher, *La guerre turque* (1926), 390. Hasonló volt a helyzet a *Turkesztáni Lövészek* esetében is. Ennek a magasabb egységnek valamennyi ezredénél 1915 januárjának végére már csak átlagosan 600–700 katona maradt harcra kész az eredetileg 2500 fős állományból: így Allen–Muratoff (1953), 284.

²²⁸ Újabban így Özdemir (2008), 50 sk.

²²⁹ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 60. Már az események közvetett irányítói, ill. cselekvő részesei is eltérő számadatokat közöltek a sarikamışı katasztrófa túlélőinek létszámával kapcsolatban. Az 1915. évi hivatalos török jelentés szerint a Harmadik Oszmán Hadsereg máig vitatott összlétszámából körülbelül csak tizenkétezer fő tért vissza a harcokat, majd a

ütközet várt. Ezt a harcot a különféle harctéri betegségekkel, leginkább a már említett tifusszal kellett megvívniuk.

Visszapillantás és kitekintés I.: Enver pasa viszonyulása a sarkamísi vereséghez

A ma élő török nemzedékek tudatában is a „sarkamísi tragédia”²³⁰ néven számontartott ütközet után oszmán hadsereg a kelet-anatóliai hadszíntéren már csak védekezett. A front vonala hamarosan a Trabzon–Erzurum–Van vonaltól nyugatra húzódó török területre helyeződött át.

Enver pasa lakonikus szavakkal kommentálta az oszmán hadsereg Sarkamísnál elszenvedett hatalmas vereségét. „*Jöttünk, láttunk, támadtunk, és visszajöttünk*” – ezt mondta szűkebb környezetének.²³¹ Ennek ellenére a vereség mélyen megrázta őt. Még a visszavonulás előtt megírta végrendeletét,²³² és ebben az oszmán nép bocsánatát kérte a történelemért. Egy ideig Isztambulban is az öngyilkosság gondolatával foglalkozott. Erről lebeszéltek,²³³ ám a sarkamísi

vereség után Enver pasa nem vezetett többé személyesen hadsereget.

Visszapillantás és kitekintés II.: Enver pasa, a sarkamísi vereség és az örmények

Az 1914–1915. évi téli offenzíva kudarcra alaposan megtépázta a nemrég még a kaukázusi – és a kaukázusontúli – török népcsoportok a cári uralom alóli felszabadítását kilátásba helyező Enver²³⁴ tekintélyét. Hosszabb időre elveszett Baku elfoglalásának reménye is.²³⁵

A török állam erős embere, a hadügyminiszteri posztját megtartó Enver pasa²³⁶ a kaukázusi frontról való elutazásakor még mindenekelőtt a zord időjárási körülményeket okolta az általa egy ideig parancsnokolt Harmadik Oszmán Hadsereg sarkamísi kudarcáért.²³⁷ Az Isztambulba való visszaérkezése utáni hetekben-hónapokban azonban már az örményeket is felelőssé tette a vereségért. Enver pasa az oszmán hadseregben akkor még katonai szolgálatot teljesítő örményeket,²³⁸ a cári hadsereg soraiban küzdő

visszavonulást követően: vö. Liman v. Sanders (1920), 54. Egy, a kaukázusontúli harcokban mindvégig részt vett német vezérkari tiszt – Felix Guse – becslése szerint azonban a Harmadik Oszmán Hadseregnek 30 000 katonáját tudták visszavezetni saját vonalaihoz: Guse, Kaukasusfront (1940), 49 sk. A reális becslést igencsak megnehezíti, hogy nagy volt a dezertőrök száma (kb. 12 000 a behívóparancsnak eleget nem tevő, elrejtőzött katoná), az útnak indított 20 000 újoncból pedig legfeljebb ennek a fele érte el a frontvonalat: vö. Guse, Kaukasusfront (1940), 50. és Reichmann (2009), 162.

– [2] A számokban mérhető veszteséggel kapcsolatos bizonytalanság később csak tovább növekedett. A hivatalos török történetírás ma 23 000 főre teszi a harcban elesettek és 10 000 főre a kórházakban meghaltak számát. 15 000 katona sebesülés és betegségek következtében halt volna meg, 7000 katona pedig fogságba esett. Közli Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59 sk. és 237 (*Appendix: F Ottoman Casualties*).

– [3] Az újabb nyugati szerzők, ill. a most Amerikában élő élő török szerzők között sincs egyetértés abban, hogy harcok lezáródását követően, a korábbi állományból, hány katona volt még bevehető. Van, aki 8900 fővel számol: I. Uyar–Erickson (2009), 248. Mások szerint az 1915-ös év telén a Harmadik Oszmán Hadsereg még harcra vethető erőinek együttes létszáma 42 000 fő lehetett. Ezt az adatot közli Özdemir (2008/), 51 (az 1915. február 14-i állapot). Ismét egy más szerző becslése szerint 18 000 katonára tehető a Harmadik Oszmán Hadsereg a Sarkamísi alóli visszavonulás után számba vett (kombattáns) állománya. Így Rogan (2015/), 114; vö. Allen–Muratoff (1953), 284.

– [4] Két nemrég megjelent munka még ezektől is erősen eltérő adatokat közöl. Ezek szerint 60 000 főre tehető a harcban elesett vagy sebesüléstükbe belehalt katonák száma, további 70 000 katona és polgári személy pedig a harcok során fellépő járványok – különösen a tifusz – áldozatául esett: így Özdemir (2008), 51; vö. Rogan (2015), 160.

²³⁰ *Sarikamış faciası*.

²³¹ Enver pasa 1915. január 8-án utazott el a Harmadik Oszmán Hadseregtől. A csapatokhoz intézett, az ott maradt katonákat barátaiként megszólító, és a harcok során elszenvedett kudarcért mindenekelőtt a zord időjárási viszonyokat hibáztató búcsúbeszédéhez l. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59.

²³² Enver pasa kelezés nélkül való, ám gyaníthatóan valamikor 1914. december 26. és december 28. között írott végrendeletét digitalizált formában közli: <http://turkeyswar.com/documents/envertestament.html> (*Testament of Enver Paşa*). Utolsó hozzáférés: 2017. november 17.

²³³ Politikai küzdelmeinek régi társa, Talát pasa beszélte le Envert öngyilkossági szándékáról.

²³⁴ Enver pasa politikai törekvéseinek végső célja a valamennyi török népet, ill. török nyelvű népcsoportot magában foglaló Nagy Turkesztán megteremtése volt.

²³⁵ Baku városát, és a Bakut körülvevő olajmezőket végül csak a cári hadsereg felbomlása után, a Breszt–litovszki béket követően, 1918 szeptemberében foglalták el a török és német expedíciós erők. – Újabban l. ehhez Timothy C. Winegard, *The First World Oil War; With a foreword by Sir Hew Strachan*; University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 2016, 178–213 (Chap. 7: *The Battle of Baku*); vö. Rogan (2015), 371–373.

²³⁶ Enver pasa 1914. január 3-tól 1918. október 4-ig töltötte be a hadügyminiszter (*Harbiye Nazırı*) tisztét. Ugyancsak ő volt az oszmán hadsereg vezérkari főnöke (*Genelkurmay Başkanı*) is. Vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 124.

²³⁷ A szélsőségesen hideg téli időjárást okolta Enver pasa már abban a kiáltványában is, melyet a csapatokhoz intézett, még a kaukázusi frontról való elutazása előtt. Így Erickson, *Ordered to Die* (2001), 59: „His farewell message to the army [...] noted (sc. Enver) that the army had fought the weather and the terrain, as well as the enemy”.

²³⁸ Az örmények az ifjútörökök mozgalom (*Jön Türkler*) első hatalomra jutásától (gyakorlatilag az 1876. évi alkotmány

örmény légiót,²³⁹ valamint a törökök mögöttes területein tevékenykedő örmény „partizánokat”²⁴⁰ is vádolta azért a katasztróféért, amely oly hirtelen következett be, és oly átfogó módon ment végbe, hogy az példa nélkül áll a hadtörténetben – legalábbis egy, a Harmadik Oszmán Hadsereghez rendelt német vezérkari tiszt szerint.²⁴¹

Az örményeknek valóban nem kis szerepük volt a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamış alatt elszenvedett kudarcában. A törökök alapvetően két tényezőre, a meglepetésre és a gyorsaságra alapozták Sarikamış–Kars irányába indított téli támadó hadműveletüket.²⁴² 1914 novemberében azonban éppen az oroszoktól felfegyverzett örmény önkéntes alakulatok²⁴³ ellenállása biztosított elegendő időt a cári hadvezetésnek ahhoz, hogy Sarikamış körzetében koncentrálhassák csapataikat.

Enver pasa már a kaukázusi hadszíntérről Isztambulba való visszatérése során felismerte ezt az összefüggést, majd mindinkább az északkelet-anatóliai térségben élő örményeket tette felelőssé a Sarikamışnál bekövetkezett katasztrófális török vereségért.²⁴⁴ Bizonyos joggal, hiszen az orosz hadsereg szervezetenként önálló örmény fegyveres alakulataiban szolgáló önkéntesek jelentős része születésekor nem az orosz állam, hanem az Oszmán Birodalom alattvalója volt. 1914 novemberében, amikor a kaukázusontúli orosz erők létszáma (számos egység a Nyugati frontra való

átvezénylésének következtében) már csak 60 000 katonából állt, már kb. 20 000 fő tartozott az Oroszországban toborzott, vagy Oszmán Birodalom területéről Oroszországba átszökött örményekből álló örmény önkéntes alakulatok állományába.²⁴⁵

Mindezzel együtt azonban Enver pasának inkább önmagát kellett volna vádolnia a Sarikamış alatt elszenvedett katasztrófális vereségért. Közelebről a hadművelet vezetésében is megnyilvánuló erőszakos fellépését, ahol rendre figyelmen kívül hagyta nem csak török törzstisztjeinek és tábornokainak, de német katonai tanácsadóinak figyelmeztetéseit is.²⁴⁶

A Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkarában szolgáló Felix Guse szerint Enver pasa figyelemre méltó személyiség volt, aki katonatisztként és hadügyminiszterként jelentős hatást gyakorolt a török hadsereg belső viszonyaira. Ugyanakkor nem rendelkezett megfelelő felkészültséggel egy egész hadsereg irányításához.

Ez, tudniillik a kellő és megfelelő szintű vezetési tapasztalat hiánya, egyebekben az általa kinevezett új hadtestparancsnokról, különösen a X. és a IX. hadtestparancsnokról is elmondható.²⁴⁷

Enver pasa hadi dicsőségre vágyott. Ezért magához vont minden parancsnoki feladatkört közvetlen működési területén, és folytonosan

visszaállításától, 1908. július 24-től) 1915 februárjáig teljesíthettek az oszmán hadseregben fegyveres katonai szolgálatot. L. lentebb.

²³⁹ Az 1914–1915 telén a cári hadsereg soraiban hat örmény légió küzdött, harcok állományában kezdetben együttesen csak kb. 3100 katonával. Így Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 145. Egyebekben az örmény alakulatok már az 1914 novemberében folyó harcok során (az ún. Bergmann-offenzíva idején) is jelentős mértékben segítették a támadó oroszokat. A cári csapatok oldalán küzdő örmény egységek különösen Beyazit (ma Doğubayazit vagy más névalakban Doğubeyazit) bevételénél tüntették ki maguk: vö. Erickson, *Ordered to Die* (2001), 54.

²⁴⁰ Részletesebben l. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 144 skk.

²⁴¹ Így David *Fromkin*, *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt and Company [Publisher], 2001 (1989), 121.

– Ever pasa, a kudarcot vallott hadvezér az örményekkel szemben megfogalmazott vádjaihoz l. még Guenter *Lewy*, *Der armenische Fall: Die Politisierung von Geschichte. – Was geschah, wie es geschah und warum es geschah*, Edition Diwan im Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec 2009, 126 sk.

²⁴² Újabb l. ehhez Rogan (2015), 106: „With the Russians bedding down for the winter, Enver hoped a surprise attack would catch the enemy with his guard down. To preserve the element of surprise, Ottoman forces needed to move quickly into Russian territory.”

²⁴³ L. ehhez Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 145–147 skk.

²⁴⁴ L. ehhez Peter *Balakian*, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York 2003; a továbbiakban Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 200.

²⁴⁵ L. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 95–104. és uő. (= E. J. *Erickson*), *The Armenians and Ottoman Military Policy*, 1915, *War in History* 15,2 (2008), 141–167. Gerilla hadviselést folytató kisebb örmény szabadcsapatok is tevékenykedtek a kaukázusontúli front északnyugati szektorában: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 148.

²⁴⁶ L. ehhez Charles D. *Haley*, *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire II*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,2 (1994), 224–251; 228 sk. és újabb Rogan (2015), 111 sk. Pontosabban fogalmazva: a török államot irányító „triumvirátus” meghatározó személyisége, Enver pasa, a hadügyminiszter mindenkor meghallgatta az oszmán hadseregben szolgáló német tisztek tanácsait. Am nem vette figyelembe azokat, amennyiben ellentétesek voltak saját elképzeléseivel: vö. Ulrich *Trumpener*, *Germany and the End of the Ottoman Empire*. In: Marian Kent (szerk.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass & Co, London 1996 (1984), 107–135; 120 sk.

²⁴⁷ Erickson, *Ordered to Die* (2001), 55. A IX. hadtest élén bekövetkezett vezető váltásról itt a következőt olvashatjuk: „Unhappy with the leadership in the Third Army, Enver Paşa continued to change his horses in midstream by summarily and involuntarily retiring IX Corps commander Ahmet Fevzi Paşa. To replace him, Enver brought up the 34th Infantry Division commander, Colonel Ihsan Paşa.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.).

beavatkozott közvetlen alárendeltjei hatáskörébe.²⁴⁸ Enver pasának mindezekért egyedül kell viselnie a felelősséget a Harmadik Oszmán Hadsereg katasztrófájáért. Envernek – így látja ezt az 1914–1915 telén végbement kaukázusi török offenzíva irányításának részese, Felix Guse – nem lett volna szabad hadsereget vezetnie.²⁴⁹

Visszapillantás és kitekintés III.: a sarkamísi vereség egyik következménye, az örmény népirtás

A Sarkamíş alatt elszenvedett hatalmas vereségért az oszmán államot de facto irányító „három pasa” (a hadügyminiszter, Enver, a belügyminiszter tisztét betöltő Talát, és a korábbi hadtengerésztügyi miniszter, Dzsemál pasa, aki akkoriban a Szezi-csatorna irányába támadó, damaszkuszi székhelyű *Negyedik Oszmán Hadsereg* parancsnoka volt) az árulónak tartott, vagy potenciális árulónak tekintett örményeket vádolta.

²⁴⁸ Hasonlóképpen járt el Enver pasa közvetlen alárendeltje, bizalmas híve és közeli barátja, Hafiz Hakki is. Így Uyar-Erickson (2009), 249: „Enver Pasha and Hafiz Hakki, both of whom were seeking combat glory, displayed the same dangerous habit of assuming all command functions within their immediate area and interfering with the spheres of their subordinates (as had happened to the commanders of the Eastern and Western armies of the Balkan Wars).” A kiemelés tőlem – Sz. G.

²⁴⁹ Guse, *Die Kaukasusfront* (1940), 52 sk.

²⁵⁰ „[...] alle Berichten darin übereinstimmen, daß die Armenier im ganzen Lande in hochverrätherischer Weise den Feind unterstützen.” In: Jürgen Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord: Deutschlands Rolle bei der Vernichtung der Armenier*. Ch. Links Verlag, Berlin 2015; a továbbiakban Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 206.

²⁵¹ Pontosabban: azok a 20 és 45 év közötti korosztályhoz tartozó örmények, akik alkalmasak voltak katonai szolgálatra.

²⁵² A török Nagyvezérkar ekkor juttatta el az oszmán hadsereg egységeihez az Enver pasa, a hadügyminiszter által jegyzett 8682. számú Utasítást. Ez a rejtjelezett sürgöny formájában kiküldött parancs arról rendelkezett, hogy az oszmán haderő fegyvernemein belül azonnal távolítsanak el szolgálati beosztásából és fegyverezzenek le valamennyi örmény származású katonát: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 163. és 263 (= a 163. o. 11. sz. jegyzete); továbbá Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 184 sk.

²⁵³ Talát pasa, a belügyminiszter egy 1915. április 24-én kelt, a legfelső török hadvezetéshez intézett iratában azzal vádolta meg az örményeket, hogy együttműködtek az oszmán állam területére betört orosz csapatokkal. Talát pasa ezért potenciális árulóként tekintett minden örményre. Úgy vélte, hogy az örmények az első adandó alkalommal kiszolgáltatták ellenségeinek az Oszmán Birodalmat. Példaként Talát az 1915. április 20-án kezdődött vani felkelésre hivatkozott: vö. Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013), 165–169. (a vani örmény felkelés); továbbá Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 211–216. (Part. II. Ch. 16: *April 24*) és 197–210 (Part. II. Ch. 15: *Van, Spring 1915*).

– [2] Egy hónapra rá Talát pasa, a belügyminiszter azzal a kéréssel fordult a nagyvezérhez, hogy a kormánya törvényi úton

Hasonló következtetésre jutottak a török szolgálatba lépett németek is. Még egy tengerésztiszt, az előző év késő nyaratól az oszmán flotta főparancsnokává kinevezett Wilhelm Souchon is ezt írta erről naplójába: „[...] minden jelentés megegyezik abban, hogy az örmények, áruló módon, mindenütt az ellenséget támogatják.”²⁵⁰

Miután pusztán már származásuk okán is gyanússá váltak, az örmények²⁵¹ ezért csak 1915. február 25-ig²⁵² teljesíthettek fegyveres katonai szolgálatot az oszmán hadseregben. Ezt követően Enver pasa, a hadügyminiszter parancsára és Talát pasa, a belügyminiszter utasítására²⁵³ lefegyverezték, és munkás zászlóaljakra (*amele taburlari*) vagy szállító és ellátó zászlóaljakra (*hamal taburlari*) sorozták be a sarkamísi vereség után kollektíve megbélyegzett örményeket.²⁵⁴ Lefegyverezésüket követően nem egyszer saját bajtársaik, török és kurd katonatársaik ölték meg az oszmán hadsereg számos örmény tisztjét és katonáját, mivel

rendezhesse a törökországi örmények Anatóliából való kitelepítését. Miután erre engedélyt kapott (1915. május 29-én), a rá következő napon, 1915. május 30-án az ifjútörök mozgalom hivatalos szervezete, az *Egység és Haladás Központi Bizottsága* (*Ittihad ve Terakki Dzemijeti*) elfogadta az ún. ideiglenes kitelepítési törvényt. Ez, a már korábban, 1915. május 27-én kihirdetett *Tehcir-törvény*, felhatalmazta az oszmán kormányt és az oszmán hadsereg legfőbb vezetőit (a hadsereg-, hadtest-, hadosztály- és a helyőrség parancsnokokat) arra, hogy a népesség bármely csoportját áttelepíthessék. Erre abban az esetben kerülhetett sor, ha az erre feljogosított személy úgy ítélte meg, hogy a törvényben ideiglenesnek mondott áttelepítést „katonai szükségszerűség” igazolja, vagy ha úgy látta, hogy ezen csoportok tagjai „kémtévekenység vagy árulás gyanúja folytán” veszélyt jelentenek az oszmán állam biztonságára. Így Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 186 skk; vö. még https://en.wikipedia.org/wiki/Tehcir_Law.

²⁵⁴ Ez történt a Harmadik Oszmán Hadsereg a vani vilajetből bevonultatott, igen nagy számú örmény katonájával is. Az örményektől sűrűn lakott Van tartományból bevonult sorkatonákból 20 zászlóaljat állítottak fel. Ezeknek a zászlóaljaknak az állománya akár kétharmad részben is örmény katonák közül került ki. Köprüköy alá küldték harcba őket, majd miután megjött az oszmán hadsereg örmény származású katonáinak leszerelését elrendelő parancs, munkás zászlóaljakra kerültek át. Itt a továbbiakban utat javítottak vagy lövészárkot ástak. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 240 sk; további hivatkozásokkal. A szerző közlésével ellentétben (charged with maintaining the roads, digging trenches, and transporting supplies: i. m. 241.) az utánpótlás szállítását a szállító és ellátó zászlóaljakra (*hamal taburlari*) átsorozott örmény katonák végezték.

– [2] Az munkás- vagy szállító zászlóaljakban való szolgálat kötelezettsége a katonai szolgálat keretein kívül maradt – keresztény hitű – civil lakosságot is érintette, közelebbről a 18–45, illetve a 45–60 év közötti örmény, majd görög férfiakat. A további részletekhez l. Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 177 sk. és Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 1004 (Index: s.v. *Amele taburi* [sic!]).

minden örményt, kivétel nélkül, az oroszok támogatóinak tartottak.²⁵⁵

A török fennhatóság alatt élő örmények többsége valóban közömbösen, vagy kifejezetten ellenségesen viszonyult az oszmán államhatárhoz. Sokan dezertáltak a török hadseregből, vagy éppenséggel átálltak az oroszok oldalára a Kaukázuson túli területeken folyó hadműveletek idején.²⁵⁶ Kisebb osztagok már 1914–1915 telén is egyfajta partizánháborút folytattak a nehéz védelmi harcokat vívó török erők hátában. A Harmadik Oszmán Hadsereg összeomlását követően, a cári hadsereggel együtt előrenyomuló örmény zászlóaljok azután megannyi súlyos atrocitást követtek el a muszlimoktól lakott falvak lakóival szemben, tömeges menekülésre késztetve ezzel az orosz ellentámadás sávjában élő törököket és kurdokat.²⁵⁷

Ugyanakkor az is igaz, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg örmény katonái zömmel

esküjükhöz híven szolgáltak a szultán lobogói alatt.²⁵⁸ Az 1915-ös év januárjának első napjaiban, a Harmadik Oszmán Hadsereg Sarikamişnál végbement össze-omlása idején például örmény katonák mentették meg Enver pasát attól, hogy vagy orosz hadifogságba kerüljön vagy elessen. Közlebből a Harmadik Oszmán Hadsereg egy Hov(h)annes (Aspet) nevű katonája vitte hátra Evert harc-vonalból, a hátán cipelve parancsnokát!²⁵⁹

Mindez azonban nem számított. Az oszmán hadseregben szolgáló örmény származású katonák lefegyverzése, majd munkás zászlóaljakra való átirányítása már 1915–1916-os évben végbement ún. örmény népiirtás, az örmény-lakta területeken vagy az örmények az Oszmán Birodalom belsejébe történő deportálása során elkövetett tömeges gyilkosságok nyitánya lett.²⁶⁰

²⁵⁵ Ezt követően az oszmán hadsereg már szervezetter és tömegesen végezte el volt katonái egy részének, a fegyvertelen szolgálatra (a munkás- vagy szállító és ellátó zászlóaljakra) átvezényelt – törökországi illetőségű – örmény férfiaknak a legyilkolását. Röviden l. ehhez Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 178.

²⁵⁶ Az oszmán hadsereg két örmény származású tisztje már a harcok kezdetén (közlebből az 1914 novemberének első felében folytatott ún. Bergmann-offenzíva idején) dezertáltak az északnyugat-kaukázusi fronton küzdő Harmadik Oszmán Hadseregből. Vö. ehhez Erickson, *Ordered to Die* (2001), 72. o. 4. sz. jegyzet.

²⁵⁷ Így Dr. Felix Guse, Oberstleutnant a. D. [*außer Dienst /gestellt/* = ténylegesen szolgálaton kívüli vezérőrnagy] (sic!), *Der Armeriaufstand 1915 und seine Folgen*. In: *Wissen und Wehr*, Monatshefte, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621; 612–615.

– [2] Nem sokkal később, szinte párhuzamosan a kelet-anatóliában élő örmény lakosság kényszer-kitelepítésével, ismét hasonló események mentek végbe a Kaukázuson túli fronton, az 1915–1916-os évi orosz offenzívák során. Az Orosz–Örményországban élő és a kitelepítés elől orosz területre menekült kelet-anatóliai örmények (lentebb hivatkozott forrásunkban: native Armenians), valamint a cári hadsereg szökevényei ekkor már rémtettek egész sorát követték el a muszlim lakosságú falvak lakóival szemben. Ezekről azonban a török közvélemény, ahogy a német és az osztrák lapok olvasói is, csak 1918 februárja után szerzett ténylegesen is tudomást. Azt követően, hogy az oszmán hadsereg visszafoglalta az oroszoktól addig megszállva tartott kelet-anatóliai területeket. A török sajtóközlések falvak felégetéséről, a nők megerőszakolásáról, sőt több falu esetében a teljes lakosság lemészárlásáról írtak. És írtak arról is, hogy valószínűleg hamarosan ismertté válik a rémtettek további sora is, amelyet az örmények – és a cári hadsereg dezertőrjei – a muszlim lakossággal szemben elkövettek. Vö. ehhez S. Jhrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler*, Harvard University Press, Cambridge Mass[achusetts] 2016, 183 sk az örményektől elkövetett atrocitásokról hírt adó török sajtóközlések összegzése).

²⁵⁸ A Harmadik Oszmán Hadsereg örmény katonái többnyire lojálisak voltak a török államhoz, és nem is voltak kevesen. 1914 őszén, a mozgósítás első hullámával, 36 000 katonaköteles korú

férfit vonultattak be az oszmán hadseregbe a jelentős örmény kisebbséggel rendelkező bitlisi vilajetből. Közülük 24 000 örmény volt; muszlim katonatársaikhoz hasonlóan a 20 és 45 év közötti korosztály tagjai közül. A bitlisi vilajetből bevonultatott 24 000 örmény katonát Erzurumon át indították útnak az orosz front felé. A Sarikamiş ellen intézett török támadás idején többnyire harcoló egységekbe osztották be az örmény katonákat. Sok száz közülük orosz hadifogságba esett, majd – a Harmadik Oszmán Hadsereg muszlim hitű katonáival együtt – tizennyolc hónapra Szibériába került. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 240; további hivatkozásokkal.

²⁵⁹ Így Jacques Derogy, *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*. With preface by Gérard Chaliand; translated by A. M. Berrett (Armenian Studies Series), Taylor and Francis [Publishers], Sommerset 1916, 12 (francia eredeti: *Operation Némésis*, Fayard [Éditeur], Paris 1986).

²⁶⁰ A török hatóságoktól állami szinten irányított népiirtást, az örmény genocidiumot meglehetősen nagy irodalom tárgyalja. A témához újabban l. R. Kévorkian – fentebb már említett – igen terjedelmes (pp. 1029), monografikus feldolgozását: *The Armenian Genocide: A Complete History*, London – New York 2011² (2006; francia eredeti: 2006), küln. 141–259 (Part III: *Young Turks and Armenians Face to Face /December 1912–March 1915/*); 265 [261]–621. (Part IV: *In the Vortex of the War: The First Phase of the Genocide*) és 625 [623]–696 (Part V: *The Second Phase of the Genocide; Fall 1915–December 1916*). Ennél tömörebb, ám jó összegzésben l. még Balakian, *The Burning Tigris* (2003), küln. 175–196 (Part II. Ch. 14: *Government-Planned Genocide*); Jörg Berlin – Adrian Klenner, *Völkermord oder Umsiedlung? Das Schicksal der Armenier im Osmanischen Reich. Darstellung und Dokumente*, PapyRossa Verlag, Köln 2006; továbbá, rövid összegzésben, Robert Fisk, *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York 2007 (2005), küln. 463–517 (Ch. 10: *The First Holocaust*). Vö. még Edward J. Erickson, *The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915*, *War in History* 15,2 (2008), 141–167. és uó. (= E. J. Erickson), *Ottomans and Armenians* (2013), küln. 213 sk. és 214 skk., ill. Rogan (2015), 159–184; küln. 163 skk. ([Chr.] 7: *The Annihilation of the Armenians*). A folyamat rövid

Visszapillantás és kitekintés IV.: a török földön szolgáló német tisztek, az isztambuli német diplomaták és a Német Birodalom viszonyulása az örmény kérdéshez a sarikamísi vereség után

Az örmények és a törökök mind feszültebbé váló viszonya régóta ismert volt az Oszmán Birodalom hadseregében szolgáló német tisztek és a Konstantinápolyba akkreditált német diplomaták előtt. Isztambulban, a törökországi német katonai misszió székhelyén minderről naprakész információkkal is rendelkeztek. A katonai misszió tisztjei így bizonyára tudtak arról is, hogy a Harmadik Oszmán Hadsereg ellátása szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró fekete-tengeri kikötőben, Trabzonban már az általános mozgósítás kihirdetését követő napokban²⁶¹ görög és örmény üzleteket gyűjtöttek fel az ifjútörök kormányzattól erre felbujtott muszlim lakosok. Nyilván arról is tudomást szereztek a németek, hogy ugyanakkor a lángok martalékká vált Trabzon örmény gimnáziuma is.²⁶²

Szűk egy évre rá, a törökországi frontokon szolgáló porosz és bajor tisztek esetenként már

maguk is láthatták az örményekkel szembeni kegyetlenkedéseket, vagy azok következményeit. Erről nem egy beszámoló tudósít bennünket.²⁶³ Sok német tisztnek határozottan nem tetszett, amit látott. Ezek közé tartozott Prof. Dr. Georg Mayer, a német katonai misszió – bajor származású – főtörzsorvos. Az 1871-es születésű Mayert orvos-alezredesi rendfokozattal vették át az oszmán hadseregbe. Ám szűk két év alatt nem sikerült megkedvelnie a törököket. A bajor hadügyminisztériumnak küldött bizalmas jelentésében Mayer az örmények ellen elkövetett rémtettekért írja le mindazt, amit látott. A hivatalos jelentés sorain is átsüt, hogy írójuk döbbenettel és undorral szemlélte a török és kurd hordák kegyetlenkedéseit.²⁶⁴

A beszámolókból azonban az is jól érzékelhető, hogy a császári német hadsereg török szolgálatba átlépett, vagy továbbra is a német császár szolgálatában maradt, ám török földön állomásozó tisztjeinek túlnyomó többsége mindig is idegenkedéssel, vagy legalábbis bizonyos távolságtartással tekintett az Oszmán Birodalom államhatárain belül élő, s ott leginkább az Anatóliai-félszigeten megtelepült örményekre.²⁶⁵ Már csak

összegzéséhez, internetes hozzáférhetőségben is, l. Klaus Wiegrefe, Völkermord an den Armeniern: „Sie mussten sich auskleiden und wurden sämtlich niedergemacht“. In: Spiegel online; Ausgabe 16/2005: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/voelkermord-an-den-armeniern-geschichte-des-grauens-a-1095444.html>. Utolsó hozzáférés: 2017. 11.18. Végül egy részletes magyarázatokkal kísért dokumentum közlései miatt nélkülözhetetlen gyűjteményes munka: Wolfgang Gust, *The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*. (Compiled and Edited by Wolfgang Gust Translated from the German Foreword by Vahakn N. Dadrian.), Beghahn Books, New York – Oxford 2014; a továbbiakban Gust, *The Armenian Genocide* (2014).

²⁶¹ 1914. augusztus 3. után.

²⁶² Pontosabban egy, a trabzoni örmény gimnáziumhoz tartozó, a trabzoni orosz konzulátussal határos épületrészt égettek fel az örmény- és nyilván egyszersmind orosz-ellenes tüntetők: vö. Kévorkian, *The Armenian Genocide* (20112), 468: „[...] one of the buildings of the Armenian middle school, which abutted the Russian consulate, was burned down a few days before the general mobilization order was issued.” (a kiemelés tőlem – Sz. G.). Ám akár az oroszoknak, akár az örményeknek szólt ez az üzenet, erősen gyanítható, hogy a helyi ifjútörök szervezet állt a gyűjtogatás mögött. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (20112), 468: „The local Young Turks came under heavy suspicion” (további hivatkozással l. még 924. o. = a 468. o. 14. sz. jegyzete).

²⁶³ Rövid áttekintésben l. ehhez Neulen (2002²), 190–200; küln. 194 skk (Kap. XVII: *Deutsche und Armenier*). A témára vonatkozó német forrásokból, hivatalos iratokból, levelekből és naplórészletekből viszonylag rövid, ám igen válogatást ad Reichmann (2009), 324–332 (*Exkurs: Die Armenierverfolgungen in der Wahrnehmung deutscher Soldaten*); több, levéltári dokumentumokon is alapuló példával.

(Közelebbről a müncheni Bajor Királyi Hadilevéltár – ránk maradt – dokumentumain alapuló példával. Így pl. Prof. Dr. Georg Mayer főorvos 1915 októberében, Törökországból való hazatérését követően leadott jelentésével: „*Die Armeniergreuel 1914/15*” [sic!]; KA München HS 2049, 2 sk; Prof. Dr. Georg Mayer, „*Geheimbericht: Land und Leute in der Türkei*“, dátum nélkül. Az irat valószínűleg az 1916 márciusában keletkezett). Idézi: Reichmann /2009/, 325 sk., ill. 326. o. 1239. sz. jegyzet. Néhány további munkára a későbbiek során utalok.

²⁶⁴ KA München HS 2049, Stv. GenKdo LAK 1895. Georg Mayer: *Die Armeniergreuel.1914/1915*. Vö. ehhez Dr. Volker Hartmann, *Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg*, *Wehrmedizinische Monatschrift*, 60. Jahrgang – Heft 11-12; November 2016, 318–326; a továbbiakban Hartmann, *Wehrmedizinische Monatschrift* 60, 11-12; (2016), 320.

²⁶⁵ Mindkettőre bizonyos mértékig példa az alábbi, már az I. Világháború után tett kijelentés: „Egy tisztán csak örmények által lakott terület tekintetében az Örményország megnevezés nem létezik. A világháború előtt egész Anatóliában laktak örmények, legnagyobb számban a keleti kormányzóságokban. Ám itt is mindenütt más népekkel, főként törökökkel és kurdokkal keverve éltek. Ezért mondhatta egyszer azt egy utazó, hogy Anatóliában az ember mindenütt örményekkel találkozik, ám soha sincs olyan érzése, mintha Örményországban lenne.” Így Dr. Felix Guse, Oberstleutnant a. D. [außer Dienst /gestellt/ = tényleges szolgálaton kívüli vezérőrnagy] (sic!), *Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen*. In: *Wissen und Wehr. Monatshefte*, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621; 609: „*Ein Land Armenien im Sinne eines rein von Armeniern bewohnten Gebietes gibt es nicht. Armenier saßen vor dem Weltkrieg in ganz Anatolien, am zahlreichsten in den Ostprovinzen, hier überall mit anderen Völkern vermischt, hauptsächlich mit Türken und Kurden, so daß ein Reisender einmal sagte, man*

ezért sem meglepő, ha a törökországi frontokon küzdő német tisztek többsége egyfajta szükséges rossznak tekintette az Oszmán Birodalom – részben vagy egészben – örmény lakosságú területein folyó, áttelepítésnek nevezett népiirtást.

„Az örményeket már többé-kevésbé kiirtották – jegyezte meg a konstantinápolyi német követség tengerészeti attaséja, Hans Humann egy 1915. június 15-én íródott magánlevelében. Majd mindezt értékelve hozzáteszi: *Kemény, de szükséges (eljárás)*”.²⁶⁶

Humann Szmirnában született, és élete első tizenkét évét Törökországban töltötte. Gyermekkorában együtt nevelkedett Enver pasával, akinek később is bizalmas barátja maradt.²⁶⁷ Az ő felfogását még lehet magyarázni azzal, hogy már gyermekkorában különös rokonszenv alakult ki benne mindazzal, ami török. A többiek hozzáállására azonban már nehezebben lehetne találni kellő indokot.

Wilhelm Souchon ellentengernagy, aki 1914 késő nyaratól²⁶⁸ az oszmán flotta főparancsnoka volt, nem Törökországban született. Ám 1915 késő nyarán, miután megállapította, hogy az örmények háromnegyed részét „már eltakarították”,²⁶⁹ mégis ezt írta naplójába: „Meváltás lenne Törökország számára, ha már az utolsó örményt is kicsinálták.”²⁷⁰

Sok német tiszt gondolkodott így.²⁷¹ Ám az antant háborús propagandájának állításaival

szemben a császári német diplomácia vagy a törökországi német katonai hatóságok sohasem kezdeményezték, és sohasem támogatták az örmény-mészárlásokat.²⁷² A török földön szolgáló német tisztek pedig nem vettek abban tevőlegesen részt.²⁷³

Az egyetlen német tiszt, aki tevékeny részt vállalt az örmény-ellenes fellépések kivitelezésében, Eberhard Wolffskeel von Reichenberg gróf volt.²⁷⁴ Wolffskeel von Reichenberg, aki a porosz hadseregben őrnagyi rangot viselt, később pedig az oszmán hadsereg alezredese, majd ezredese lett, a deportálásnak ellenálló örmény lakosság ellen indított csendőrségi-katonai akciók német irányítója volt. 1915 márciusában Wolffskeel útegeivel lövette Zeitun (ma Süleymanlı) örmény kolostorát, majd később, 1915 őszén, a kelet-anatóliai Urfa városának örmény negyedét. Feleségéhez intézett levelében a gróf, ekként ír akkori érzéseiről: „*A harcnak vége. Urfát bevettük. Végül sokkal gyorsabban ment, mint azt reméltem. [...] Idáig igazán érdekes és csinos volt a dolog. Ám most újra a kellemetlenebb része következik. A lakosság elszállítására és a hadbíráskodásra. De mindkettővel, hála Istennek, nem kell foglalkoznom. Ezek a török belső ügyei, nem rám tartoznak. Végül persze az ember nem tudja elkerülni, hogy lássa ezeket, és az már korántsem kellemes*”.²⁷⁵

fände überall Armenier und habe doch nie das Gefühl, in Armenien zu sein.”

²⁶⁶ „Die Armenier wurden jetzt mehr oder weniger ausgerottet. Das ist hart, aber nützlich.” In: Mittelweg 36,4 [Hamburger Institut für Sozialforschung], (1995), 34; vö. még Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXII sq (*Foreword*).

²⁶⁷ Vö. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXIII (*Foreword*).

²⁶⁸ 1914. augusztus 16-ától.

²⁶⁹ „[...] bereits bei Seite geschaffen” (wurden [sc. Die Armenier]).

²⁷⁰ Német eredetiben: „Für die Türkei würde es eine Erlösung sein, wenn sie den letzten Armenier umgebracht hat.” Az 1915. augusztus 15-i keltezésű naplóbejegyzés teljes szövegét idézi Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 205–206; 206; vö. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), XXII (*Foreword*).

²⁷¹ Többek között Otto von Feldmann és Friedrich Bronsart von Schellendorf. L. lentebb.

²⁷² Így Neulen (2002²), 194. – Ennek ellenére, határozottan a németeket teszi felelőssé az Oszmán Birodalom területén élő örmények lemészárlásáért egy 1915-ben megjelent munka: Arnold J. *Toynbee*, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation. With a Speech delivered by Lord Bryce, in the House of Lords, London–New York–Toronto MCMV*, 106: „According to the testimony of the refugees from Syria, several German consuls have directed or encouraged the massacres of the Armenians.” A könyv látszólag tárgyilagosságra törekszik. E cél elérése érdekében megannyi dokumentumot és kortárs beszámólót is

tartalmaz. Valójában azonban ez a könyv – is – az angol háborús propaganda sajátos terméke: tények és sejtetések, valamint a tudatos ferdtések és a nyilvánvaló hazugságok egyvelege. L. küln. i. m. 106–117 ([Ch.] VIII: *The attitude of Germany*).

²⁷³ Így Neulen (2002²), 194.

²⁷⁴ Így Neulen (2002²), 194: „Nur in einem einzigen Fall spielte ein deutscher Offizier – Graf Wolf von Wolskehl [sic!] – eine aktive Rolle.”

²⁷⁵ Eberhard Wolffskeel von Reichenberg gróf, porosz őrnagy és oszmán alezredes, második feleségéhez, Sofie-Henriette Wolffskeel von Reichenberg grófnőhöz írt, 1915. október 16-ai keltezésű levele német eredetiben: „Der Kampf ist beendet. Urfa ist genommen. Es ging schließlich viel rascher, als ich erwartet hatte. [...] Soweit war die Sache ja ganz interessant und hübsch. Jetzt beginnt jedenfalls wieder der unerfreuliche Teil. Der Abtransport der Bevölkerung und die Kriegsgerichte. Mit beidem brauch’ ich mich ja Gott sei Dank nicht zu befassen, das sind innertürkische Angelegenheiten, die mich nichts angehen, aber man kann schliesslich nicht vermeiden, es zu sehen, und das ist schon nicht angenehm.” In: Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, *Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, edited and introduced by Hilmar Kaiser, Gomidas Institute Books, Princeton N[ew] J[ersey] 2001, 52–55. – Wolffskeel törökországi tevékenységéhez, így zeituni és urfai szerepléséhez is, átfogóan, l. még Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 14–36; küln. 17 skk (»*Die stinkenden Schwarzbärtigen halbwilden*«; *Wie sich der deutsche Offizier*

A németek úgy látták, hogy a kényszer-áttelepítés elkerülhetetlenné vált a törökök és a kelet-anatóliai örmények viszonyának az 1914–1915-ös év telén végbement, végzetes megromlása után.²⁷⁶ A kis-ázsiai örmények 1915 tavaszán megkezdődött deportálását a németek ezért olyan eljárásnak tekintették, amellyel az ifjútörök kormányzat biztosíthatja a hátát a kaukázusi – és a perzsiai – fronton küzdő csapatainak.²⁷⁷

Az oszmán hadseregben szolgáló német tiszték többsége ráadásul igencsak sajátos módon tekintett a kaukázusi fronton küzdő török erők utánpótlási vonalait – sokszor valóban – veszélyeztető kelet-anatóliai örmény lakosság tömeges áttelepítésére. Azt gondolták, és volt, aki ezt le is írta, hogy egy ázsiai még a kemény körülmények között zajló kényszer-kitelepítést is másként éli meg, mint az európai emberek.²⁷⁸

Nagyobbrészt így viszonyultak ehhez a tragikus eseménysorhoz az isztambuli német követségen dolgozó diplomaták is. (Annál is inkább, mert a

török kormány több ízben úgy reagált az isztambuli német követség hivatalos úton hozzá intézett kérdésére, hogy az Oszmán Birodalom örmény lakosságával szemben fogatosított eljárás török belügy.²⁷⁹) Később, amikor az Isztambulba akkreditált német diplomaták előtt is világossá vált, hogy a katonai szempontokkal indokolt tömeges áttelepítés ürügyén az ifjútörökök kormányzata most kísérletet tesz az anatóliai örmények teljes kiirtására, a Konstantinápolyi Császári Német Követség²⁸⁰ vezető diplomatáinak egy része megpróbált közbe lépni a kényszer-deportált, illetve kényszer-deportálásra ítélt kis-ázsiai örmények érdekében.

Kezdeti közömbössége, majd hosszú habozás után ezt tette maga a konstantinápolyi német követ is, Hans von Wangeinheim báró, egészen 1915 októberében (Isztambulban) bekövetkezett – váratlan – haláláig.²⁸¹ A posztján őt váltó új konstantinápolyi német követ, Paul Wolff Metternich zur Gracht gróf is többször interveniált

Eberhard Graf Wolffskeel von Reichenbergim Kampf gegen die Armenier bewährt); továbbá Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 60 skk. (Zeyun) és 64 skk (Urfa).

²⁷⁶ Egy magas rangú német tiszt, a Kelet-Anatóliában küzdő Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét csaknem három és fél éven át betöltő Felix Guse egy korai, a világháború befejeződése után néhány évvel íródott megnyilatkozásában (a Frankfurter Allgemeine Zeitungban megjelent olvasói levelében), is kifejtette ezt. In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2F%2F%3Ftx_zefysoai_pi%255Bidentifer%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Ditigialisierte Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

²⁷⁷ Később ilyen értelemben nyilatkozott az isztambuli székhelyű német katonai misszió tisztje, a korábban már többször említett Otto von Feldmann is. Idézve lentebb, a 306. sz. jegyzet második szakaszában.

²⁷⁸ Így látta ezt a Harmadik Oszmán Hadsereg vezérkari főnökének tisztét kis híján három és fél éven át ellátó Felix Guse még 1921 nyarán is, alig hat évvel az események után. „Diese Zwangsmaßnahme traf die Armenier natürlich hart, bedeutet aber für den Asiaten doch nicht annähernd dasselbe wie für den Europäern.” In: Zum Talaat-Prozess. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zefys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefys.staatsbibliothek-berlin.de%2F%2F%3Ftx_zefysoai_pi%255Bidentifer%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118.

[Ditigialisierte Ausgaben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

²⁷⁹ Vagyis kizárólagosan csak az ifjútörök kormányzatra tartozik: vö. W. Gust, *Partner im Schweigen: Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: H. von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt*, Berlin 2005² (2004), 79–95; 85 (1915. december 22.). – Az előzményekhez l. N. Saupp, *Das Deutsche Reich und die armenische Frage 1878-1914*, Universität zu Köln, Köln 1990.

²⁸⁰ Kaiserlich Deutsche Botschaft in Konstantinopel.

²⁸¹ Egy erősen túlzó vélekedés szerint a konstantinápolyi német követ, Hans von Wangeinheim báró lehetett volna az egyetlen ember, aki – a törökországi amerikai követ szavaival – megállíthatta volna az örmények ellen tömegesen elkövetett bűntetteket (“could have put a stop to these crimes”). Von Wangeinheim azonban Isztambulban bekövetkezett halála napjáig, 1915. október 24-éig, állítólag nem tett ebben az ügyben semmit. Sőt – ugyancsak a törökországi amerikai nagykövet szerint – egyenesen alattomos élösködőknek („nothing but treacherous vermin”) tekintette az örményeket. Így Kévorkian, *The Armenian Genocide* (2011²), 538.

– [2] Hans von Wangeinheim báró először valóban nem kívánta érdemben szóvá tenni ezt az ügyet a török kormányzat előtt. Jóváhagyólag helyben hagyta az ifjútörökök eljárását: vö. Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 285. Később azonban, miután rájött, hogy a „három pasa” az egész anatóliai örmény etnikum kiirtását akarja megvalósítani, halála napjáig interveniált a török kormánynál éppúgy, mint berlini feletteseinél: vö. Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 202–206; vö. 210 skk. A báró hirtelen bekövetkezett halála után el is terjedt a szóbeszéd, hogy a törökök megmérgezték: vö. *The New York Times*, 27 October 1915; *Wangenheim poisoned. A Rome rumor says; Sudden death of German Ambassador at Constantinople still a mystery* = <https://www.nytimes.com/1915/10/27/archives/wangenheim-poisoned-a-rome-rumor-says-sudden-death-of-german.html>. Ez valószínűleg nem igaz. De az is több mint kérdéses, hogy – feltéve, ha szándékában áll – 1915 nyaratól akár maga II. Vilmos császár is bármit tehetett volna a törökországi örmények megmentéséért.

a Fényes Portánál a szemlátomást pusztulásra ítélt örmények ügyében. Ugyancsak eredménytelenül.²⁸² A két követ intervencióinak sikertelenségében nem kis része volt annak, ahogyan a saját kormányuk az örmény-kérdéshez viszonyult.

Hogy ne terheljék meg még ezzel is a mindinkább feszültté váló török–német szövetségi kapcsolatot, a német hivatalos körök inkább eltűrték, illetve tudatosan elhallgatták a kizsiai örmények kényszer-áttelepítése során történt, államilag megszervezett tömeggyilkosságokat.²⁸³

A törökökkel kötött szövetség fenntartása olyannyira fontos volt a német félnek, hogy Theobald von Bethmann-Hollweg birodalmi kancellár nem engedte meg, hogy a német sajtóban megjelenjen az a kritikus hangvételű tudósítás, amit az új konstantinápolyi német követ nyomatékosan kért,²⁸⁴ sőt majdhogynem követelt. Hivatala elfoglalása után alig egy hónappal,²⁸⁵ most már megbizonyosodva az örmények ellen elkövetett török rémtettekről,²⁸⁶ az új konstantinápolyi német követ határozottabb fellépést kért kormányától.

Metternich zur Gracht gróf 1915. december 7-én íródott, Isztambulból Berlinbe küldött jelentésére azonban Bethmann-Hollweg kancellár ezt írta széljegyzetként: „Egyetlen célunk van: az, hogy Törökországot a magunk oldalán tartsuk egészen a háború végéig. Ezért közömbös számunkra, hogy elpusztulnak-e az örmények, vagy nem pusztulnak el”.²⁸⁷ 1916. október 3-án azután, és csak részben az ifjútörök kormányzat kérésére, vissza is hívták a folytonos intervenciói miatt mind kellemetlenebbé váló isztambuli német követet.²⁸⁸

1916 augusztusáig a törökországi német haderőn belül összesen 630 tiszt és 5900 alacsonyabb rendfokozatú katona²⁸⁹ szembesült az örmények kényszer-áttelepítésének valós oldalával: a deportálással együtt járó szenvedésekkel és erőszakkal, a fiatal örmény nők rabszolgaként való adás-vételével,²⁹⁰ esetenként pedig az elhurcoltak halálra éheztetésével. Tömeges kivégzéseket ezek a német tisztek és katonák csak jóval ritkábban láttak.²⁹¹

²⁸² Részletesebben l. ehhez Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 213–219. és 220–223 skk., ill. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 85–90.

²⁸³ Újabb l. ehhez S. Ihrig, *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler*, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; 139 skk. és küln. 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Could Have Known?*).

²⁸⁴ „Schärfere Mittel notwendig”.

²⁸⁵ Az új konstantinápolyi német követ 1915. november 19-én vette át hivatalát.

²⁸⁶ „Armeniergreuel”.

²⁸⁷ „Unser einziges Ziel ist, die Türkei bis zum Ende des Krieges an unserer Seite zu halten, gleichgültig ob darüber Armenier zugrunde gehen oder nicht”. In: PA-AA, R 14089 (Vermerk Bethmann-Hollweg vom 17.12.1915 auf einem Bericht des Sonderbotschafters Wolff-Metternich aus Konstantinopel vom 7.12.1915); vö. G. Hirschfeld–G. Krumeich–I. Renz (szerk.; in Verbindung mit M. Pöhlmann), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Ferdinand Schöningh [Verlag], Paderborn–München–Wien–Zürich 2003, 343.

²⁸⁸ Olykor a törökországi német diplomáciai testület alacsonyabb beosztású tagjai, konzulok vagy alkonzulok is megpróbáltak segíteni a kelet-anatóliai, ill. a Szíriában vagy Mezopotámiában élő örményeken. A leginkább az 1923. november 9-i müncheni puccskísérelt egyik résztvevőjeként ismert Max Erwin von Scheubner-Richter még 1915 májusában, erzurumi német alkonzulként magához az oszmán hadsereg főparancsnokához fordult a városból – és a vilajetből – való deportálásra ítélt örmények érdekében. 1915. május 19-én történt próbálkozása nem járt sikerrel. Egy napra rá azonban legalább annyit sikerült elérnie a tartományi kormányzónál (az erzurumi vilajetet igazgató válinál), hogy az Erzurumból kiutasított örmények mellé a váli 100 főből álló csendőri kíséretet adott. Minderre azért volt szükség, hogy a muszlimoktól lakott falvakon át vonuló örményeket ne verjék agyon a helybeliek már viszontagságosnak ígérkező útjuk kezdetén. Vö. Neulen (2002²), 96; további példákkal uo. (Aleppo és Moszul).

– Egy szavahihető forrásra hivatkozva, az aleppói német konzul, Dr. Walter Röbber, beszámolójában kitér a kényszer-áttelepítések egyik állandó elemére, a fiatal örmény nők kb. negyedét érintő (esetenként akár halállal is végződő) nemi erőszakra is. Ez utóbbit legtöbbször – és sokszor csoportosan – a deportáltak meneteit kísérő török csendőrök követték el: l. Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 26 sk.

²⁸⁹ Ezt a számadatot közli Hartmann, *Wehrmedizinische Monatschrift* 60, 11–12 (2016), 322.

²⁹⁰ A Bagdadi vasút vonala mentén kurdok és arabok, de a török vasúti alkalmazottak és az oszmán hadsereg tisztjei is, egyfajta rabszolga kereskedelmet folytattak: fiatal örmény asszonyokat és lányokat árultak, egyénenként vagy csoportosan. Újabb l. ehhez Hilmar Kaiser, *The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916: A Case Study in German Resistance and Complicity*. In: Richard G. Hovannisian (szerk.), *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, Detroit, Michigan 1998; a továbbiakban Kaiser, *The Baghdad Railway and the Armenian Genocide* (1998), 67–112 (Ch. 3); 76. o; további kiegészítésekkel l. még ehhez a 76. o. 35. sz. jegyzetét (= 102. o.). Így még a Bagdadi vasút már elkészült szakaszához közel eső nagyváros, az észak-mezopotámiai Moszul török és arab háremeiben is hamarosan szép számmal akadtak örmény lányok és asszonyok. L. ehhez Paraquin, *Politik im Orient I* (1920), S. 1. Sp. 2.: „Armenische Frauen und Mädchen wimmelten [szó szerint: ‚hemzsegtek’] in den türkischen und arabischen Harems in Mosul” (a kiemelés tőlem – SzG).

²⁹¹ A téma egyik legjobb ismerője már korábban joggal állapította meg, hogy a török földön szolgáló német katonák „csak ritkán váltak tömeggyilkosságok szemtanúivá. Újra meg újra találkozhattak azonban a deportáltak nyomorúságos meneteivel”. Így Neulen (2002²), 194: „Sie wurden [ti. a német katonák] zwar nur selten Augenzeuge von Massenerschießungen, trafen aber wiederholt auf die Elendzüge der Deportierten.”

Sok német részvétet mutatott, vagy legalábbis együtt érzett a szenvedőkkel, akik mégis csak keresztény testvéreik voltak. Olyanok azonban, akik tiltakoztak volna, vagy legalább tevőlegesen próbáltak volna segíteni a gyakorta valóságos halálmenetekbe sorolt gyermekeken, asszonyokon és öregeken, csak kevesen akadtak.

A török földön szolgáló német tisztek ugyanis szinte kivétel nélkül elfogadták az oszmán hatóságoknak azt az állítását, miszerint felkelés tört ki az Oszmán Birodalom jelentősebb örmény kisebbségtől lakott területein. Mivel a németek nem rendelkeztek megfelelő információkkal a deportálásokról való mértékét illetően, legtöbbször elhitték, hogy az ifjútörök kormányzat a kis-ázsiai örményekkel szemben fogantatosított intézkedései ennek a felkelésnek az elfojtását szolgálják.²⁹²

Az Oszmán Birodalom területén tevékenykedő német tisztek és a Törökországba akkreditált, az események valódi menetéről a tisztek többségénél jóval tájékozottabb német diplomaták így többségükben helyeselték, kényszerűen elfogadták, vagy legalábbis hallgatólagosan tudomásul vették mindazt a szörnyűséget, amely esetenként akár a szemük előtt zajlott.²⁹³

Megismételném: sokan még helyeselték is. „Az örmények sorsa kemény (*sors*) volt, de részéülük” – állította még később is egy német vezérkari tiszt, aki 1916-ban főhadnagyi rangban szolgált a Hatodik Oszmán Hadseregénél, Mezopotámiában.²⁹⁴

Mindössze egyetlen esetről tudunk, amikor jelentősebb örmény kisebbséget mentett meg a deportálástól a határozott német beavatkozás.

Az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió volt vezetője, Otto Liman von Sanders tábornok éppen Szmírnában tartózkodott akkor,

amikor híre jött, hogy most már onnan is nagyobb tömegben²⁹⁵ akarják elvinni az örményeket. Liman von Sanders megtiltotta a Szmírnában élő örmények kitelepítését. A helyi török hatóságok pedig neki engedelmeskedtek, és nem a belügyminiszter, Talât pasa rendelkezéseinek.²⁹⁶

Liman von Sanders ehhez a döntéséhez persze nem annyira humanitárius megfontolások, mint inkább katonai szempontok vezették. Már a tengerszorosok védelméért felelős Ötödik Oszmán Hadsereg parancsnokaként,²⁹⁷ Liman von Sanders attól tartott, hogy miután a jelentős égei-tengeri kikötőváros, a keresztény többségű Szmírna örmény lakóit, majd vélhetően görög lakosait is elhurcolták, összeomolhat csapatainak ellátása.²⁹⁸

1916 novemberében a Szmírnában lakó örmények jórészt egy, az oszmán hadsereg egyenruháját viselő magas rangú német tiszt stratégiai-logisztikai megfontolásainak köszönhetőek – időleges²⁹⁹ – megmenekülésüket. (Liman „pasa” más esetekben is legalább mérsékelni igyekezett a kis-ázsiai örmények lakóhelyükről való elhurcolását.³⁰⁰) A török földön szolgáló német tisztek között azonban, mint már mondtuk, csak igen kis számban akadtak olyanok, akiket valóban emberiességi szempontok vezettek segítőkészségük deklarálása során.

Azon kevesek, akik nyíltan is szót emeltek az Anatóliában élő örmények ellen elkövetett rémtettek miatt, többnyire az Oszmán Birodalomban tevékenykedő német vasútépítő

²⁹² Így Neulen (2002²), 194.

²⁹³ Az erről eddig mondottakon túl, röviden l. még ehhez Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 97–99 skk. és 107 skk.

²⁹⁴ Így Hans von Kiesling, *Orient-fahrten zwischen Ägeis und Zagros: Erlebtes und Erschautes aus schwerer Zeit*, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Leipzig 1921, 8: „Das Schicksal der Armenier war hart, aber nicht unverdient.”

²⁹⁵ 1916. november 8-án számos letartóztatás Szmírnában. A rá következő napon azután, korra és nemre való tekintet nélkül, 300 örményt szállítottak el onnan vasúton. Így Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 101.

²⁹⁶ Annál is inkább, mert Liman pasa azzal fenyegette meg a tartományi kormányzót – az egyebekben titkon antantbarát váltít –, hogy ha a továbbra is deportálni akarják Szmírnából és Szmírna környékéről az örmény lakosságot, úgy ő, mármint Liman pasa, fegyverrel fogja megakadályozni ezt: Bár egy szerző, megalapozatlanul, „jelentéktelen beavatkozásnak” minősítette ezt (így Wallach /1976/, 207: „unbedeutende Einmischung”), Liman von Sanders „pasa” a smyrnai örmények

deportálását végül megakadályozó tiltakozása és fenyegető fellépése akkoriban aligha volt természetesnek mondható: vö. Neulen (2002²), 195 sk. és Reichmann (2009), 330.

²⁹⁷ Liman von Sanders 1915 márciusától 1918. február 24-ig töltötte be az Ötödik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét.

²⁹⁸ Röviden l. ehhez Gust, *The Armenian Genocide* (2014), 101.

²⁹⁹ Legkésőbb 1922. szeptember 13-ig. A Szmírna városába bevonuló török csapatok ekkor, az érkezésüket követő negyedik napon, felégették a keresztény többségű, és ezért a kis-ázsiai törököktől „gyaurnak” mondott Szmírna örmény és görög negyedeit. A gyújtogatással párosuló tömegmészárlást követően elmenekültek el a város nem muszlim lakói. Ez, a „*Szmírmai nagy tűzvész*” vagy „*Szmírmai katasztrófa*” néven is említett eseménysorozat a Nyugat-Kis-Ázsiáért is folyó görög-török háború (1919–1922) záró epizódja volt.

³⁰⁰ Vö. ehhez Theo *Maledé*, *Von Amiens bis Aleppo: Ein Beitrag zur Seelenkunde des großen Krieges*. Aus dem Tagebuch eines Feldarztes, München 1930, 177.

mérnökök,³⁰¹ német vagy osztrák orvosok voltak.³⁰² Ritka kivételként tiltakozásának adott hangot az

oszmán hadsereg egy venezuelai származású tisztje is.³⁰³ Ugyancsak lelkiismereti okokból, bár szinte

³⁰¹ Számos példával l. ehhez Kaiser, *The Bagdadh Railway and the Armenian Genocide* (1998), küln. 78 sk. (*Between Humanitarian Aid and Resistance*) és 79–182 (*The Struggle for the Armenian Employees and Workers*).

– Fenti tanulmányának 70., ill. küln. 75. oldalán Hilmar Kaiser közöl egy, az örmények kényszer-deportálásában érintett német civilek magatartására többnyire jellemző történetet. A Deutsche Banktól delegált Franz J. Günther, aki a Bagdadi vasút kivitelezéséért felelős isztambuli iroda vezetője volt, pozíciójából adódóan szorosan együttműködött mind a Deutsche Bank németországi vezetésével, de a konstantinápolyi német követséggel is. A követségre eljuttatott egyik jelentésében Günther azt írta, hogy az oszmán kormányzat „bestiális kegyetlenséggel” jár el a deportált örményekkel szemben. Egy olyan – két szintes, sokszor nyitott – vasúti vagonba, amely 36 ember vagy 6 ló szállítására volt alkalmas, 88 örményt is bezsúfoltak. Az út közben született gyermekeket elvették az anyáktól, és kidobálták a vagonokból a szerelvényt kísérő törökök. A vasúti pálya mentén nyilván számos hasonló tapasztalatot szerzett, ill. még több hasonló esetről értesült Günther az Anatóliai (Bagdadi) vasút építésében leginkább érdekelt Deutsche Bank igazgatótanácsának szóvivőjéhez, Arthur von Gwinnerhez írott levelében megjegyezte, hogy mindazon tettek után, melyeknek szemtanú volt, nehéz lesz igazolni a német vasútépítő társaságtól tanúsított passzivitást. („Wie es einmal vor der Geschichte zu rechtfertigen sein wird, daß dies alles unter unseren Augen geschieht, ohne daß wir uns rühnen, weiß ich nicht”. Idézi Kaiser, i. m. 98. = a 75. o. 24. sz. jegyzete; a levél kelte: 1915. október 14.) Nem sokkal később Günther egy örmény deportáltakat szállító vonatról készített fényképfelvételt is mellékelte ugyancsak von Gwinnernek küldött leveléhez. A fénykép mellé Günther nem kis iróniával jegyezte meg, hogy az Anatóliai vasutat éppenséggel „a civilizáció törökországi terjesztésének egyik előmozdítójaként” hirdetik („Einliegend sende ich Ihnen ein Bildchen, die Anatolische Bahn als Kulturträgerin in der Türkei darstellend.” [„Mellékelek önnek egy kis képet, amely az Anatóliai vasutat a kultúra törökországi hordozójaként mutatja be”]. Idézi Kaiser, i. m. 99. = a 75. o. 25. sz. jegyzete; a levél kelte: 1915. október 30.). – A fentieket röviden, ám ezért részben félreérthető módon közli még Balakian, *The Burning Tigris* (2003), 191.

³⁰² Ez utóbbiak közé tartozott egy német egészségügyi tiszt, a jogász végzettségű expresszionista költő és már akkoriban is több útirajz szerzője, Armin T[heophil] Wegner is. Wegner, aki meggyőződéses pacifista volt, hogy elkerülje a fegyveres katonai szolgálatot, önkéntes betegápolónak jelentkezett. Ebben a feladatkörben 1915-től szolgált az Oszmán Birodalomban, az isztambuli székhelyű német–oszmán egészségügyi misszió (*Deutsch-ottomanische Sanitätsmission, Konstantinopel*) tagjaként. Armin T. Wegner 1915 késő telétől a Hatodik Oszmán Hadsereg mellé rendelt német egészségügyi szolgálat hadnagya lett. Ez az alakulat a Bagdadi vasút nyomvonala mentén állomásozott, Szíriában és Észak-Mezopotámiában. Itteni szolgálata során Wegner szemtanúja lett az örmények deportálásához kapcsolódó cselekmények egész sorának, így a kényszerrel áttelepített örmények halálmeneteinek is. Wegner nem engedelmeskedett előljárói parancsának: a szigorú tilalom ellenére felkeresett több olyan tábort, ahol a Szíriába deportált örményeket őrizték az oszmán hatóságok, és nem hallgatta el azt, ami az örmény mérszárlások kapcsán a tudomására jutott. Szisztematikusan gyűjtötte az erről szóló híreket, illetve az erre vonatkozó dokumentumokat. Maga is készített feljegyzéseket, az

általa látottakat egy részét pedig fényképeken is megörökítette. Így például több száz felvételt készített az egyik észak-szíriai táborba (a Damaszkusztól északkeletre, attól 450 kilométer távolságban fekvő Deir ez-Zor-i táborba) áttelepített, és ott hamarosan az éhhalállal szembe nézni kényszerült örményekről. Az Eufrátesz partjához közel fekvő – Deir ez-Zor-i – gyűjtőtáborban szerzett tapasztalatait Wegner később irodalmi formában is megörökítette. Mindez zavarta az örmények szisztematikus kiirtására törekvő ifjútörök kormányzatot. A török katonai – és polgári – hatóságok kívánságára a Hatodik Oszmán Hadsereg mellé rendelt német egészségügyi szolgálat hadnagyát, Armin T. Wegner előbb elbocsátották a német–oszmán egészségügyi misszióból, és további szolgálatra a kolerabetegek barakkjaiba rendelték. Mivel itt sem hagyott fel korábbi, tiltott tevékenységével, ideiglenesen őrizetbe vették német katonai hatóságok, végül pedig – 1917-ben – visszavezényelték a Német Birodalomba. Az állami cenzúrával szembeszállva, Wegner Németországban (közelebbről a sziléziai Breslauban) aktív propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy hazája és a világ megismerje az örmények tömegeitől átélt tragédia, az örmény népiirtás részleteit. Még törökországi szolgálatának idején Wegner hadnagy a szíriai és észak-mezopotámiai táborokban őrzött örményektől írott levelek sorát csempészte ki, majd juttatta el az isztambuli amerikai követségre. – A fentiekéhez l. R. M. G. Nickisch, Armin T. Wegner: Ein Dichter gegen die Macht. Grundlinien einer Biographie des Expressionisten und Weltreporters Armin T. Wegner (1886–1978), [Peter] Hammer [Verlag], Wuppertal 1982. és újabban M. Tamcke, Armin T. Wegners erste Zeugnisse zum Völkermord an der Armeniern in seinem Vortrag „Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien”. In: M. Tamcke (szerk.), *Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartsfrage der orientalischen Christen Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte*; Bd. 28), Münster–Hamburg–London, 2003, 319–365; küln. 328 skk (*Anhang: „Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien”*). Ebből l. a 334. lapot: az örmény menekültek táborának és egy örmény család sátrának Armin T. Wegnertől származó leírása. Mindezzel együtt azonban Wegner, a hadiönkéntes szanitéc (*Kriegsfreiwilliger Sanitäter*) az eseményekről adott beszámolóit jelentős részben hallomás útján szerzett ismeretei alapján írta meg. Az örményirtásról adott beszámolóinak csupán egy része alapult Wegner személyes tapasztalatain. Az utóbbiakhoz l. küln. M. Tamcke, Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 2), Münster–Hamburg–London 1996² (1993). Végül egy nemrég íródott, és fentebb már idézett értekezés a témáról: Dr. Volker Hartmann, Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg, Wehrmedizinische Monatschrift, 60. Jahrgang – Heft 11-12; November 2016, 318–326; küln. 323 skk. Internetes hozzáférhetőségben is: <http://www.wehrmed.de/article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html>. Mindezekhez l. még az alábbi könyvfejezetet: *Einer der Aufrechten: Armin T. Wegner*. In: Gottschlich, Beihilfe zum Völkermord (2015), 244–251.

³⁰³ Az oszmán hadseregben akkor már órnagy rendfokozatban szolgáló Rafael de Nogales Méndez többször is szót emelt az örmény és az asszír lakossággal [itt: új-arámi nyelvű, szíriai keresztény népcsoporttal] szemben elkövetett rémtettek miatt,

akarata ellenére ítélte el az örmény népirtást az egyik nagy német újság mindaddig törökbarát konstantinápolyi tudósítója.³⁰⁴

Mint később kiderült, az isztambuli székhelyű Német Katonai Misszió több tisztjét közvetlen felelősség is terheli azért az eljárásért, amelyet az Anatóliában élő örmény lakossággal szemben az 1915. év tavaszától alkalmazott az ifjútörök kormányzat. A Sarikamış elfoglalásáért indított támadás idején Otto von Feldmann és Friedrich Bronsart von Schellendorf egyaránt a Harmadik Oszmán Hadsereg főparancsnoki tisztét is betöltő

Enver pasa vezérkarához tartozott. A kaukázusontúli frontról való elutazása után az oszmán szárazföldi hadsereg állományába már korábban³⁰⁵ átlépett két német tiszt Isztambulban szinte naponta találkozott a hadügyminiszter posztját betöltő Enver pasával. 1915 tavaszán is vele beszéltek meg a döntésre váró kérdéseket. Már csak ezért is mindhárman közösen viselték a felelősséget a törökországi örmények az 1915–1916-os években tervszerűen lefolytatott áttelepítésében és kiirtásában.³⁰⁶

amelyeknek nem egyszer szemtanúja volt. Mindezekért de Nogales Méndez végül elbocsátását kérte az oszmán hadseregből (először talán 1915 őszén), ám többszöri kérelmének sem tettek eleget. De Nogales (Méndez) ezért csaknem a háború végéig az oszmán hadsereg tagja maradt.

– [2] Előbb spanyol nyelven, majd német (1925) és angol (1926) fordításban is megjelent emlékirataiban az oszmán hadseregben szolgáló venezuelai zsoldos beszámol arról, hogy (a vani felkelők ellen küzdő tüzértisztként) először egyetértett törökök céljaival. Később azonban mindinkább meggyőződésévé vált, hogy nem az örményeket, hanem az általa szolgált kormányzatot kell agresszornak tekintenie. Rafael de Nogales Méndez végül rádöbbsent arra, hogy előjárói gyakorlatilag egy egész népcsoport kiirtását tervezik. – Újabbban I. ehhez Yavuz Köse, Einführung. In: (Y. Köse szerk.), Osmanen in Hamburg – eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges, Hamburg 2016, 15–21; 15. o. 1. sz. jegyzet. A korábbi irodalomból, röviden, I. még ehhez Balakian, The Burning Tigris (2003), 208 sk.

³⁰⁴ Legalábbis egy svájci lap levelezője így látta ezt: „Man spürt dem Verfasser an, dass er eigentlich mit Widerwillen schreibt, was er schreiben muss. Man glaubt ihm, dass er unter einem Gewissenszwang handelt. Sein Buch ist niederschmetternd. [...] Und es wird Aufsehen erregen.” Azaz: „Jól érzékelhető, hogy a szerző voltaképpen akarata ellenére írja azt, amit írnia kell. Így hát elhihetjük neki, hogy egyfajta erkölcsi kényszer hatása alatt cselekedett. Könyve lesújtó. [...] Ezért fog feltűnést kelteni.” (Neue Zürcher Zeitung; 4. November 1917).

– Az itt említett szerző, Harry Stürmer 1915–1916 között volt a *Kölnische Zeitung* konstantinápolyi tudósítója. Stürmer az örmény népirtás során tervszerűen elkövetett török kegyetlenségek soráról részletes beszámolót adó könyve először Svájcban jelent meg: *Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel 1915–1916: Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik*, Lausanne 1917. A munka egyben a császári német kormányzat, illetve az Oszmán Birodalom területén tartózkodó német tiszték felelősségére ("társtettes voltára") is rávilágít. Ezért rögtön megjelenése után betiltották Németországban, az ottani lapok pedig még a könyv létezéséről sem tehetek említést. Stürmer adatai olyannyira megrázóak és cáfolhatatlanok voltak, hogy a német külügyminisztérium mindent megtett, hogy útját állja a könyv idegen nyelveken való publikálásának. A fordítói jogok megvásárlásának megakadályozása azonban nem sikerült. Stürmer a törökországi örményekkel szemben állami szinten foganatosított népirtásról, ill. az abban viselt német felelősségről beszámoló munkája így hamarosan angolul is megjelenhetett: Dr. H. Stürmer [Late Correspondent of the *Kölnische Zeitung* in Constantinople (1915–16)], *Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics*

(Translated from the German by E. Allen and the Author), London–New York–Toronto MCMXVII.

³⁰⁵ Az 1913-as év második felében.

³⁰⁶ Újabbban I. ehhez Wolfgang Gust már hivatkozott tanulmányát: *Partner im Schweigen – Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: Huberta von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt*, Hans Schiler Verlag, Berlin 2005² (2004), 79–95; 90 (mások mellett a szerző itt megemlíti O. von Feldmann és Fr. Bronsart von Schellendorf szerepét is).

– [2] A török földön fontos beosztásokban szolgáló vezérkari tiszt, az isztambuli állomáshelyét majd vezérőrnagyi rendfokozatban elhagyó Otto von Feldmann később így nyilatkozott erről: „Nem kell és nem szabad tagadni azonban, hogy német tiszték is kényszerűen csak azt a tanácsot adhatták, és magam is ezek közé tartozom: bizonyos időszakokban szabaddá kell tenni az örményektől egyes, a hadsereg hátában fekvő területeket.” In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60. Jahrg[ang]); Donnerstag, 30. Juni 1921: „*Es soll und darf aber nicht geleugnet werden, daß auch deutsche Offiziere – und ich selbst gehöre zu diesen – gezwungen waren, ihren Rat dahin zu geben, zu bestimmten Zeiten gewisse Gebiete im Rücken der Armee von Armeniern freizumachen.*” (Otto von Feldmann olvasói levele az örmény genocídiumért nyagban felelős volt oszmán belügyminiszter, Talat pasát 1921. március 15-én Belinben, a nyílt utcán agyonlövő Soghomon Tehlirian ellen indított per kapcsán). = efys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzefyus.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifizier%255D%3De1869feb-6b57-45ae-8728-0eb4a330c4f2.

[Digitálisizált kiadásokhoz 30. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2016. 09. 25. Von Feldmann olvasói levelének fenti részletét idézi még Gust, *Partner im Schweigen* (2005), 90 (hivatkozás nélkül). Vö. még ehhez Gottschlich, *Beihilfe zum Völkermord* (2015), 35–36.

– [3] Ugyanitt Friedrich Bronsart von Schellendorf az örményekkel kapcsolatos felfogásáról is olvashatunk. „A hazája határain túl élő örmény, akárcsak a zsidó, azon a népen élőködik, amelynek földjén megtelepedett.” – olvashatjuk az O. von Feldmannhoz hasonlóan Ever pasa bizalmasának és törekvései feltétlen támogatójának számitó Bronsart von Schellendorf egy későbbi, 1919-ben íródott feljegyzésében. „Ezért is támadt ellenük az a gyűlölet, amely a középkort idéző módon, e nem kívánt nép eltávolításához és tagjainak kiirtásához vezetett.” In: Gust, *Partner im Schweigen* (2005), 90 („*Der Armenier ist, wie der Jude, außerhalb seiner Heimat ein Parasit, der die Gesundheit eines anderen Landes, in dem er sich niedergelassen hat, aufsaugt. Daher kommt auch der Hass, der*

A gyakrabban használt rövidítések jegyzéke

Bd. – Band [kötet]

Bde. – Bände [kötetek]

Ch., ill. Chr. – chapter vagy chapitre [fejezet]

H. vagy Heft – [füzet – valójában kisebb terjedelmű, egy-egy résztémát feldolgozó könyv; egy kiadványsorozaton belül. Vö. Beiheft: kiegészítő vagy pótfüzet]

hrsg. – herausgegeben von (ez után egy vagy több név következik). [A könyvet kiadta/kiadták, illetve a kötetet szerkesztette/szerkesztették]

Kap. – Kapitel [fejezet]

loc. cit. – loco citato [az idézett helyen]

N. F. – Neue Folge [új sorozat – folyóiratoknál]

N. S. vagy NS – New Series [új sorozat – folyóiratoknál]

s.v. – sub voce [a megadott címszó alatt]

Vol. – volume [kötet]

Rövidített formában hivatkozott irodalom

Allen–Muratoff (1953) – William Edward David Allen – Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, Cambridge University Press, Cambridge 2010 (1953); küln. 221–497 skk (Book IV.: *The Caucasian Campaigns of World War I, 1914–18*; Ch. XVI–XLI).

Balakian, *The Burning Tigris* (2003) – Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins (sic!) [Publishers], New York 2003.

Erickson, *Ordered to Die* (2001) – Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*

(Contributions to Military Studies; Number 201; Foreword by General Hüseyin Kivrikoğlu), Greenwood Press, Westport, Connecticut – London 2001.³⁰⁷

Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I* (2007) – Edward J. Erickson, *Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study*, Routledge, New York 2007.

Erickson, *Ottomans and Armenians* (2013) – Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians: A Study in Counterinsurgency*, Palgrave MacMillan, New York 2013.

Fromkin (2001) – David Fromkin, *A Peace to End all Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the modern Middle East*, An Owl Book, Henry Holt and Company, New York 1989.

Guse, *Die Kaukasusfront* (1940) – Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg bis zum Frieden von Brest*, Koehler & Amelang, Leipzig 1940.

Gust, *Partner im Schweigen* (2004) – Wolfgang Gust, *Partner im Schweigen – Das deutsche Kaiserreich und die Vernichtungspolitik der Jungtürken*. In: Huberta von Voss (szerk.), *Porträt einer Hoffnung: Die Armenier. Lebensbilder aus aller Welt mit einem Geleitwort von Yehuda Bauer*, Verlag Hans Schiler, Berlin 2005² (2004), 79–95.

Hartmann, *Wehrmedizinische Monatschrift* 60, 11–12 (2016) – Dr. Volker Hartmann, *Ein Sanitäter der deutschen Armee als Augenzeuge und Ankläger des Genozids an den Armeniern im Ersten Weltkrieg*, *Wehrmedizinische Monatschrift*, 60. Jahrgang – Heft 11–12; November 2016, 318–326.³⁰⁸

Kévorkian, *The Armenian Genocide* (20112) – Raymond [Haroutioun] Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I.B. Tauris, London – New York 20112 (2006; francia eredeti: 2006).

Larcher, *La Guerre Turque* (1926) – M[aurice] Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale* (par le préface de M. le maréchal d'Espérey), É[tienne] Chiron – Berger–Levrault [Éditeurs], Paris 1926.

Liman v. Sanders (1920) – Otto Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei*, Verlag von August Scherl, Berlin 1920.³⁰⁹

sich in mittelalterlicher Weise gegen sie als unerwünschtes Volk entladen hatte und zu ihrer Ermordung führte.”)

³⁰⁷ Rec. A. Mango, *The International History Review*, 24,1 (2002), 161–162.

³⁰⁸ Internetes hozzáférhetőségben is: <http://www.wehrmed.de/>

[article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html](http://www.wehrmed.de/article/2911-ein-sanitaeter-der-deutschen-armee-als-augenzeuge-anklaeger-des-genozids-an-den-armeniern-im-ersten-weltkrieg.html). Utolsó hozzáférés: 2018. 04. 16.

³⁰⁹ Liman von Sanders könyve később megjelent angol fordításban is: *Five years in Turkey*, Williams & Wilkins Co. for

- Mühlmann, Waffenbündnis (1940) – Carl Mühlmann, Deutsch-türkische Waffenbündnis im Weltkrieg – mit einem Geleitwort von W. Foerster, Koehler & Amelang, Leipzig 1940.³¹⁰
- Neulen (2002²) – Hans Werner Neulen, Feldgrau in Jerusalem: Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland, Universitas [Verlag], München 2002; 2. Auflage, Sonderproduktion.³¹¹ (Az első kiadás ezzel a címmel jelent meg: Adler und Halbmond. Das deutsch-türkische Bündnis 1914–1918, Universitas [Verlag], München 1991. Ez lényegében azonos Neulen fenti munkájának második kiadásával. Ennek volt egy változatlan, 1994. évi utánnomása is: Ullstein [Verlag], Berlin 1994.)
- Özdemir (2008) – Hikmet Özdemir, The Ottoman Army 1914–1918, Disease & Death on the Battlefield (Utah Series in Turkish and Islamic Studies), The University of Utah Press, Salt Lake City 2008 (török eredeti: Ankara 2005).
- Pomiankowski (1928) – Josef Pomiankowski, Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches – Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges, Amalthea Verlag, Zürich–Leipzig–Wien 1928. (Változatlan utánnomásban: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz 1969).
- Reichmann (2009) – Jan Christoph Reichmann, „Tapfere Askers” und „Feige Araber”: Der osmanische Verbündete aus der Sicht deutscher Soldaten im Orient 1914–1918 (Inaugural-Diss; Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster; Philosophische Fakultät), Münster 2009. [= <http://d-nb.info/999432486/34>. Utolsó hozzáférés 2017. 12.05.]
- Rogan (2015) – Eugene Rogan, The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, Basic Books [Publishers], New York 2015).
- Uyar–Erickson (2009) – Mesut Uyar – Edward J. Erickson, A Military History of the Ottomans: from Osman to Atatürk, Greenwood Press [Publisher] 2009; küln. 175–279 ([Ch.] 5: The Beginning of the End, 1861–1918). Ezen belül a következő alfejezetek számíthatnak kiemelt érdeklődésünkre: 242–250 (An Uninspiring Start: The Sarikamış Campaign); 250–258. (Unconventional Warfare against Conventional and Unconventional Enemies) és 258–262 (Realization of the Long-Cherished Dream: The Gallipoli Victory).
- Wallach (1976) – Jehuda L[othar] Wallach, Anatomie einer Militärhilfe – Die preußisch-deutsche Militärmissionen in der Türkei 1835–1919 (Schriftenreihe des Instituts für Deutsche Geschichte, Universität Tel Aviv, Bd. 1) Droste Verlag, Düsseldorf 1976.³¹²
- További felhasznált irodalom (válogatás)**
- Aksakal*, Mustafa, The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War (Cambridge Military Histories), Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Barth*, Boris, Genozid und Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte, Theorien, Kontroversen, C. H. Beck Verlag, München 2006.
- Bihl*, Wolfdieter Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte. Teil 1: Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914–1917, Böhlau [Verlag], Wien–Köln–Graz 1975.
- uő., Das im Herbst 1914 geplante Schwarzmeer-Unternehmen der Mittelmächte, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, [N. F.] Bd. 14, H. 3 (September 1966), 362–366.
- Bilgin*, Mustafa Sıtkı, The Construction of the Bagdad Railway and its Impact on Anglo-Turkish Relations, 1902–1913. In: OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Vol.16, 2004, 109–129. = <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1273/14662.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2016. 09. 20.³¹³

the United States Naval Institute, Baltimore 1928. Rec. Edward Mead Earle, The Journal of Modern History I, 1 (1929), 132–136.

³¹⁰ Vö. uő. (= Carl Mühlmann, Dr.), Der Kampf um die Dardanellen 1915 (Schlachten des Weltkrieges Bd. 16), Stallung-Verlag, Oldenburg 1927. és Deutschland und die Türkei 1913–1914 – Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis, 1914, und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg, W. Rothschild [Verlag], Berlin–Grünwald 1929.

³¹¹ Rec. Balla Tibor, Hadtörténeti Közlemények 116,1 (2003), 233–235 (*Szemle*).

³¹² Vö. ehhez Fahri Türk, Deutsche Militärmissionen und ihre Rolle beim deutsch-türkischen Waffenhandel im Osmanischen Reich 1871–1914, Die Elektronische Zeitschrift für politikwissenschaftliche Studien, Juni 2010 Vol:1 Num:1, 86–102. = <http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423878780.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 21.

³¹³ Vö. Jr. Morris Jastrow, The war and the Bagdad Railway: the story of Asia Minor and its relation to the present conflict, J. B. Lippincott Company, Philadelphia and London 1917, küln. 82–121 (Ch. 3: *The story of the Bagdad Railway*). [= <https://archive.org/details/warbagdadrailway00jast.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2015. 03. 1.]

- Böer, Ingeborg – Haerkötter, Ruth – Kappert, Petra [és Adatepe, Sabine] (szerk.), *Türken in Berlin 1871-1945: eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen*, [Walter] de Gruyter [Verlag], Berlin 2002, küln. 69–78 ([1909] *Enver Pascha: Vom hoffierten hoffnungsträger zum geächteten Flüchtling*) és 354–361 skk. (*Die deutsch-türkische Beziehungen – Eine Chronologie*).
- Davison, Roderic H., *Westernized Education in Ottoman Turkey*, *Middle East Journal* 15,3 (Summer 1961), 289–301. = In: *The Impact of the West – Essays in Ottoman and Turkish History, 1774–1923* (The Impact of the West Modern Middle East Series, No. 16; Sponsored by the Center for Middle Eastern Studies; The University of Texas at Austin), University of Texas Press, Austin, 1991, 166–179 (Ch. 9).
- Deren, Seçil, *German Ideas and Expectations on Expansion in the Near East. (1890-1915)*; Ph.D. Thesis (November 2004); Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University (Department of Political Science and Public Administration), Ankara 2004. [= <http://etd.lib.metu.edu.tr/upload/12605565/index.pdf>. Utolsó hozzáférés: 2017. 08. 30.
- Djemaal Pascha, Ahmed, *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes: von Ahmed Djemaal Pascha früherem Kaiserlich Ottomanischen Marineminister und Kommandanten der IV. Armee (Bücherei für Politik und Geschichte des Drei Masken Verlages. Djemaal Pascha/Erinnerungen)*, Drei Masken Verlag, München 1922.³¹⁴
- Emin [Yalman], Ahmet, *Turkey in the World War*, Yale University Press, New Haven 1930.
- Erickson, Edward J., *Defeat in Detail: The Ottoman Army in the Balkans, 1912-1913* (Foreword by Briton C. Busch), Praeger [Publishers]; An imprint of Greenwood Publishing Group, Inc., Westport, Connecticut – London 2003.
- uő., *The Armenians and Ottoman Military Policy, 1915*, *War in History* 15,2 (2008), 141–167.
- Feldmann, Otto von, *Türkei, Weimar, Hitler, Lebenserinnerungen eines preußischen Offiziers und deutschnationalen Politikers*; herausgegeben und bearbeitet von Peter von Feldmann; Verlag Edition Winterwork, Borsdorf 2013.
- Fisk, Robert, *The Great War for Civilisation: The Conquest of the Middle East*, Vintage Books, A Division of Random House, Inc., New York 2007.
- Fortna, Benjamin C., *The reign of Abdülhamid II. In: The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World* (szerk. R. E. Şatkasaba), Cambridge 2008, 38–61 (Part I: *Ottoman Background and Transition*; Ch. II.).
- Franzke, Jürgen (szerk.), *Bagdad- und Hedjazbahn. Deutsche Eisenbahngeschichte im Vorderen Orient*, W. Tümmels [Buchdruckerei und Verlag] Nürnberg 2003.
- Galántai József, *Az első világháború, Gondolat* [Kiadó], Budapest, 1980.³¹⁵
- Gleich, Gerold von, *Vom Balkan nach Bagdad – Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*, Verlag August Scherl, Berlin 1921.
- Guhr, Hans, *Als türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina – Erlebnisse eines deutschen Stabsoffiziers während des Weltkrieges*, Mars-Verlag Carl Siwinna, Berlin 1937.
- Guse, Oberstleutnant a. D.³¹⁶ Dr., Felix, *Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen. In: Wissen und Wehr, Monatshefte, Berlin 1925, Zehntes Heft, 609–621.*³¹⁷
- Haley, Charles D., *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire I*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,1 (1994), 1–51.
- Haley, Charles D., *The Desperate Ottoman: Enver Paşa and the German Empire II*, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30,2 (1994), 224–251.
- Handbook of the Turkish Army (1916) – British General Staff; Intelligence Section, Cairo, Handbook of the Turkish Army (Eighth Provisional Edition; revised on 10 February 1916), London 1916 (Változatlan utáányomásban Nashville 1996).*

³¹⁴ A munka később megjelent angol nyelvű fordításban is: Djemaal Pasha, *Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919*, Hutchinson and Co., London 1922.

³¹⁵ Vő. még ehhez uő. (= Galántai J.), *Az első világháború (1914–1918)*. In: *20. századi egyetemes történet*, Osiris Kiadó, Budapest 2005, 1–13 (I.I.).

³¹⁶ = außer Dienst /gestellt/ = tényleges szolgálaton kívüli.

³¹⁷ Némileg távolabbról l. még ehhez, uő. (= Felix Guse), *Zum Talaat-Prozess*. In: *Deutsche Allgemeine Zeitung*; (60.

Jahrg[ang]); Nr. 296; Dienstag; 28. Juni 1921. = http://zeffys.staatsbibliothek-berlin.de/dfg-viewer/?no_cache=1&set%5Bimage%5D=2&set%5Bzoom%5D=max&set%5Bdebug%5D=0&set%5Bdouble%5D=0&set%5Bmets%5D=http%3A%2F%2Fzeffys.staatsbibliothek-berlin.de%2Ffoai%2F%3Ftx_zefysoai_pi1%255Bidentifier%255D%3Debfc2c62-46a8-4b14-9e8d-3acd04ebd118. [Digitálisizált Ausgáben zum 28. 06. 1921.] Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 26.

- Hanioğlu*, Şükrü, M., The Second Constitutional Period, 1908–1918. In: The Cambridge History of Turkey, Vol. 4: Turkey in the Modern World (szerk. R. E. Şatkasaba), Cambridge University Press, Cambridge 2008, 62–111 (Part. I: *Ottoman Background and Transition*; Ch. 4.).
- Horaczek*, Adolf, Als deutscher Soldat 1914/18 von der Westfront an die Osmanische Front – Erlebnisse eines deutschen Pioniers im Grabenkampf des I. Weltkriegs und an der Osmanischen Front, (herausgegeben von. Rolf H. Arnold), Hamburg Verlag: epubli GmbH, Berlin 2014; küln. 33 skk.
- Hurgronje*, Snouck C. Dr. (sic!), The Holy War: "Made in Germany", G. P. Putnam's Sons, New York and London, The Knickerbocker Press, 1915.
- Pollard*, A[ibert] F[rederick], A short history of the Great War, Methuen & Co. Ltd [Publishers], London 1920.
- Ihrig*, Stefan, Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismark to Hitler, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England 2016; küln. 139–156. (Part II. Ch. 7: "*Interlude of the Gods*") és 157–190 (Part II. Ch. 8: *What Germany Could Have Known?*).
- İnalçık*, Halil – *Quataert*, Donald (szerk.), An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Volume Two, 1600-1914, Cambridge University Press, Cambridge 2000 (1994).
- Jäschke*, Gotthard, Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft, Die Welt des Islams, 16 (1934), 23–38.³¹⁸
- Jäschke*, Gotthard, Die elviye-i selâse: Kars, Ardahan und Batum, Die Welt des Islams, New Series, XVIII,1-2 (1977), 19–40.
- Kaiser*, Hilmar, The Bagdadh Railway and the Armenian Genocide, 1915-1916: A Case Study in German Resistance and Complicity. In: Richard G. Hovannisian (szerk.), Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide, Detroit, Michigan 1998, 67–112 (Ch. 3).
- Keegan*, John, The First World War, Vintage Canada [Edition] etc., Toronto 2000 (London 1998).³¹⁹
- Kerner*, Robert J., The Mission of Liman von Sanders. I: Its Origin, The Slavonic Review, 6,16 (1927), 12–27.
- uő., The Mission of Liman von Sanders. II: The Crisis, The Slavonic Review, 6,17 (1927), 344–363.
- uő., The Mission of Liman von Sanders (III), The Slavonic and East European Review, 6,18 (1928), 543–560.
- uő., The Mission of Liman von Sanders. (IV), The Slavonic and East European Review, 7,19 (1928), 90–112.
- Kodet*, Roman, The Question of Ottoman Weakness at the Beginning of the 20th century, West Bohemian Historical Review I (2011), 171–183.
- Lewy*, Guenter, Der armenische Fall: Die Politisierung von Geschichte. – Was geschah, wie es geschah und warum es geschah, Edition Diwan im Wieser Verlag, Klagenfurt/Celovec 2009.
- McMeekin*, Sean, The Berlin–Baghdad Express The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 2010.
- Miller*, William, History of the Ottoman Empire 1801–1913 (Cambridge Historical Series), Cambridge University Press, Cambridge 1913.
- Nezir Akmeşe*, Handan, The Birth of Modern Turkey: the Ottoman Military and the March to World War 1, I. B. Tauris and Co., London – New York 2005.
- Quataert*, Donald, The Ottoman Empire 1700–1922; Second edition (New Approaches to European History, Cambridge University Press, Cambridge 2005 (2000)).
- Shaw*, Stanford J. – *Shaw*, Ezel Kural, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, Cambridge University Press, Cambridge 2002 (1977).
- Schmitterlöw*, Bernhard von, Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz-Pascha – Nach Briefen an seinen Freund, K. F. Koehler [Verlag], Berlin und Leipzig 1926.
- Söylemezoğlu*, Şahin Ali – *Uzuner*, Umut, Armenien von Meer zu Meer: Die armenische

³¹⁸ Vö. ehhez uő. (= G. Jäschke), Neues zur russisch-türkischen Freundschaft von 1919-1939, Die Welt des Islams, New Series, VI,3 (1961), 203–222.

³¹⁹ A munka magyar nyelven is megjelent: John Keegan, Az első világháború, Akadémiai Kiadó Zrt. (Sorozatcím:

Hadiakadémia), Budapest 2014² (Budapest, Európa Könyvkiadó, 2010¹).

- Nationalbewegung 1914-1923, Im Juni 2010; Veröffentlicht in: „Istanbul Post. Das wöchentliche deutschsprachige Internetmagazin der Türkei“ (Jahrgang 5, Nr. 23) = http://www.istanbulpost.net/10/06/02/arm_meer_zu_meer_2010-06-27.pdf. Utolsó hozzáférés: 2017. 11. 18.
- Stuermer*, Harry Dr. [Late Correspondent of the *Kölnische Zeitung* in Constantinople (1915-16)], Two War Years in Constantinople: Sketches of German and Young Turkish Ethics and Politics (Translated from the German by E. Allen and the Author), Hodder and Stoughton, London – New York – Toronto MCMXVII. (Német eredeti: *Stürmer*, Harry, Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel 1915-1916 – Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik, Donat Verlag, Lausanne 1917.)
- Swanson*, Glen W., Enver Pasha: The Formative Years, *Middle Eastern Studies*, 16,3 (1980), 193–199.
- Tamcke*, Martin, Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen (Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 2), LIT [Verlag], Münster–Hamburg–London 1996² (1993¹: Göttingen).
- Tamcke*, Martin, Armin T. Wegners erste Zeugnisse zum Völkermord an der Armeniern in seinem Vortrag "Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien". In: M. Tamcke (szerk.), Koexistenz und Konfrontation, Beiträge zur jüngeren Geschichte und Gegenwartslage der orientalischen Christen Studien zur Orientalischen Kirchengeschichte; Bd. 28), LIT [Verlag], Münster–Hamburg–London, 2003, 319–365; küln. 328 skk (Anhang: "Mit dem Stabe des Feldmarschalls von der Goltz in Mesopotamien").
- Trumpener*, Ulrich, Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918, Princeton University Press, Princeton N[ew]. J[ersey], 1968.
- Trumpener*, Ulrich, Germany and the End of the Ottoman Empire. In: Marian Kent (szerk.), The Great Powers and the End of the Ottoman Empire, Frank Cass & Co, London 1996 (1984), 107–135 (Ch. 5.).
- Trumpener*, Ulrich, The Ottoman Empire. In: Richard F. Hamilton – Holger H. Herwig (szerk.), The Origins of World War I, Cambridge University Press, Cambridge 2003, 337–355 (Ch. 10).
- Trumpener*, Ulrich, The Turkish War, 1914–18. In: John Horne (szerk.), A Companion to World War I, Oxford, Wiley-Blackwell [Blackwell Companions to World History], 2010, 97–111.
- Unger*, Michael, Die bayerischen Militärbeziehungen zur Türkei vor und im Ersten Weltkrieg, Peter Lang/Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2003.
- Will*, Alexander, Der Gegenspieler im Hintergrund: Josef Pomiankowski und die antideutsche Orientpolitik Österreich-Ungarns 1914-1918.) In: Wilfried Loth – March Hanisch (szerk.), Erster Weltkrieg und Dzsihad. Die Deutschen und die Revolutionierung des Orients, Oldenburg Verlag, München 2014; 193–214.
- Winkler*, Max, Eine bayerische schwere Haubitzbatterie in Wild-Kurdistan (Kaukasusfront) 1916/17. In: Die Gebirgstruppe, Bd. 15, München 1966, 29–41.
- Yalman*, Ahmet Emin, Turkey in the World War, New Haven 1930.
- Yorulmaz*, Naci, Arming the Sultan: German Arms Trade and Diplomacy in the Ottoman Empire Before World War I, I. B. Tauris & Co. Ltd., London – New York 2014.
- Zürcher*, Erik Jan, Between Death and Desertion. The Experience of the Ottoman Soldier in World War I, *Turcica*, 28 (1996), 235–258.
- Zürcher*, Erik Jan, Turkey: A modern History, I. B. Tauris, London – New York 2004³ (1993¹; Revised edition: 1997).
- Zürcher*, Erik Jan, The Ottoman Empire and the Armistice of Moudros. In: Hugh Cecil – Peter H. Liddle (szerk.), At the Eleventh Hour: Reflections, Hopes, and Anxieties at the Closing of the Great War, 1918, Leo Cooper, London 1998), 266–275.

Másodlagos közlések alapján felhasznált és hivatkozott irodalom

Ilden, Köprülülü Şerif, Sarıkamış, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1999.

Internetes linkek I. (válogatás)

- <http://www.firstworldwar.com/source> (*Primary Documents*)
<http://forum.axishistory.com/viewforum.php?f=31>
(First World War)
<http://www.1914-1918-online.net>: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War

Ebből l. küln.

- Melanie *Schulze-Tanielian*, Disease and Public Health (Ottoman Empire/Middle East). In: International Encyclopedia of the First World War (1914-1918 online); http://encyclopedia.1914-1918-online.net/pdf/1914-1918-Online-disease_and_public_health_ottoman_empiremidle_east-2014-10-08.pdf

Turkey in the First World War. In: turkeyswar.com

Ebből l. küln.

- *Prelude* = <http://turkeyswar.com/prelude/index.html>
– *War Plans and Mobilization* = <http://turkeyswar.com/prelude/mobilization.html>
– *Campaigns: Caucasus* = <http://www.turkeyswar.com/campaigns/caucasus.html>

Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: neueste Publikationen von Hans-Lukas Kieser (Universität Zürich). In: <http://sehpunkte.de/2007/03/pdf/10400.pdf>

Internetes linkek II.: képi dokumentumok

(1) a csatát követő visszavonulás, közelebbről az ugyancsak magashegységi körülmények közepette történt visszavonulás esettjeit (a hegyi menetelés közben megfagyott vagy éhen halt török, kurd és ekkor még: örmény katonákat) megjelenítő korabeli (az orosz hadvezetőség által készített) képi dokumentumok:

<https://www.youtube.com/watch?v=-cbOyJF9KGY>

(2) eredeti, illetve utólag megrendezett képi dokumentumok sajátos keveréke (törökül): <https://www.youtube.com/watch?v=ETy4vz1KkV0>

Diakritikus jelek: a magyartól eltérő török betűk hangértéke

- A magyartól eltérő kiejtésű török betűk a következők: c = dzs; ç = cs; j = zs; y = j; s = sz; ş = s.
– A ğ magas hangrendű szavakban j-nek hangzik, mély hangrendű szavakban nem ejtődik, viszont az előtte álló magánhangzót megnyújtja.
– A magyar i hang jelölése i, illetve İ. A magyarból hiányzó mély hangrendű párjái ı, és İ.

ELSŐ VILÁGHÁBORÚS MAGYAR HADIFOGLYOK „NŐ-ÉLMÉNYEI”

Zsoldos Ildikó

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza Sóstói út 31/B.
zsoldos.ildiko@nye.hu

A tradicionális történetírás a kortársak által Nagy Háborúnak nevezett első világháborút hosszú évtizedeken keresztül elsősorban hadtörténeti, politika- és eseménytörténeti kontextusban értékelt. A társadalomtörténeti megközelítések térhódítása azonban újfajta szemléletmódokat, sőt újraértelmezéseket teremtett. Ennek kapcsán kerültek a történeti vizsgálódás fókuszába a háború különböző szinterei is, így például a hátszág sokrétű analízise. Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a hadifoglykérdést is.

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregéből körülbelül 2,110,000 fő került hadifoglyként Oroszországba a háború folyamán.¹ Tanulmányunkban arra keressük a választ, milyen lehetőségei nyíltak az első világháború idején orosz hadifogságba került magyar katonatiszteknek és légénységi állományúaknak arra, hogy nőekkel akár kommunikációs, akár szexuális kapcsolatot létesítsenek? Milyen „nő-élményekkel” gazdagodhattak abban az időszakban, amikor szabadságukban korlátozva voltak?

Ennek vizsgálatához a téma jellegéből adódóan elsősorban a személyes történelem forrásait használtuk. Egyrészt az 1920-as, 1930-as években nagy népszerűségnek örvendő hadifogly-irodalomból válogattunk, másrészt a hadifogságból

szabadultak eredetileg nem publikálásra szánt, de évtizedekkel később mégis sajtó alá rendezett naplóból, feljegyzéseiből. A napló a primer emlékezet szintereként a legintimebb, a legőszintébb megnyilatkozási mód. A naplórót nem az öngazolás szándéka vezérli, nem törekszik tudatosan torzításokra, nem az aktuális társadalmi konvencióknak kíván megfelelni. A memoárok, mint a szubjektív, a közvetett, a megfontolt emlékezet szintereivel kapcsolatosan természetesen felvetődik a kérdés, mennyire lehet őket autentikusnak tekinteni. Az írásunk forrásbázisul szolgáló, különböző műfajokat képviselő opusoknak nagyon változatos mind a történelmi, mind az irodalmi értéke.

A hadifoglykérdés tanulmányozása szempontjából alaplóműként tekintünk az 1930-ban megjelent *Hadifogly magyarok története* című két kötetes feldolgozásra, melynek fejezeteit elismert szakemberek állították össze. A második kötetet kizárólag az oroszországi hadifogságba került katonasorsok bemutatásának szentelték.² Dicséretre méltó a nagy mennyiségű levéltári anyag feldolgozása, nevezetesen a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Hadilevéltár témával kapcsolatos iratai, a magyar, osztrák, német, dán, svéd, svájci vöröskeresztes kiküldöttek beszámolóit, az USA vöröskeresztes szervezeteinek és az amerikai Keresztény Ifjak Világszövetségének jelentései. Természetesen a munka készülésekor már rendelkezésre álló hadifogly-memoárok is beépítésre kerültek. Kritikával kell illetnünk a nagyszabású vállalkozást a jegyzetelési apparátus, a lelőhelyek pontos megjelölésének hiánya, a nem egységes szerkesztés, továbbá a többszörös ismétlések miatt. A második világháború utáni időszakból meg kell említenünk Józsa Antal munkáit, melyekre bár a marxista történelemfelfogás erőteljesen rányomta bélyegét, alapos forráskutatáson alapuló, adatgazdag művek.³ Petrák Katalin az első világháború

¹ Józsa Antalnak a moszkvai Központi Hadtörténelmi Levéltárban végzett kutatásai rávilágítottak arra a tényre, hogy az oroszországi hadifogly-nyilvántartás mind a cári időszakban, mind az Ideiglenes Kormány idején pontatlan és nem teljes. Ez részben hanyagsággal magyarázható, de a szándékos elhallgatás is jellemző volt. A kormányzat az iparban és a mezőgazdaságban jelentkező nagymértékű munkaerőhiányt a hadifoglyok bevonásával kívánta kezelni. Az elosztásnál az elitrétegek (nagybirtokosok, nagytőkések) igényei élveztek prioritást. Ezt próbálta valamelyest ellensúlyozni bizonyos járásokban a lokális adminisztráció azzal, hogy az összeírások elrendelésekor vagy letagadta, vagy nem jelentette a hadifoglyok teljes létszámát és névsorát. Józsa 1961: 634–635.; Az osztrák-magyar közös hadügyminisztérium hadifogly osztályának kimutatása szerint a birodalom 2,111,101 katonája került orosz fogságba. A Nemzetközi Vöröskereszt 2,104,146 főt adatolt. A szovjet Központi Hadifogly- és Menekültügyi Kollégium nyilvántartása szerint megközelítőleg 2,110,000 hadifogly érkezett az osztrák-magyar hadsereg kötelékéből. Józsa 1967: 217.

² Baja–Lukinich–Pilch–Zilahy 1930.

³ Józsa 1961: 625–669.; Józsa 1967: 181–223.

kirobbanásának centenáriumaéhoz közeledve publikálta *Emberi sorsok a 20. században* című kötetét.⁴

A magyar hadifogolytisztok visszaemlékezései közül Stessel Ernő az egyik legtárgyilagosabb, a mai napig a leghitelesebb, rendkívül széles spektrumú leírása a legtöbb memoárban felbukkanó krasznojarszki lágere jellemző viszonyoknak.⁵ Vizsgált témánk vonatkozásában azonban – keletkezési körülményei miatt – nem ez szolgáltatja a legtöbb információt.

Markovits Rodion *Szibériai garnizon* című munkája,⁶ melynek részleteit elsőként a *Keleti Újságban* lehetett olvasni, nem a klasszikus memoárok sorát gazdagítja. Az újságíróként is jeleskedő szerző kollektív riportregényként határozta meg műfaját. Minden valószínűség szerint tartalmaz fiktív elemeket, az viszont kétségtelen, hogy a hadifogoly-lét jellemzésében sok hasonlóságot mutat számos autentikusnak tekinthető visszaemlékezéssel.⁷

A legcsekélyebb történelmi és irodalmi értékkel Rónai Ernő pongyola stílusban megírt opusa bír. Szerzője a rögzített emlékek pontos dátumozására nem fordított gondot, de paradox módon a nőkkel való kapcsolatépítési lehetőségekről számos adalékkal szolgált. A vasutas családban született Rónai közvetlenül érettségi vizsgájának letétele után önkéntesként vonult be. Először a szerb harctérre, majd a keleti frontra vezényelték egységét. Az 1917-es év második felében került hadifogságba. Kijevben át szállították az ideiglenes darnicai gyűjtő- és elosztó hadifogoly-táborba, ahol két hetet töltött. Innen az Urál-hegység köze-

leben fekvő Ufába, ahol emlékei szerint viszonylag szabad körülmények között élt 1918 nyaráig. A bolsevikok laza felügyeletét a cseh legionáriusok szigorított fogsága váltotta fel, majd a szamarai kormányzáság Trockóje településén komoly megpróbáltatásokat kellett kiállnia, végül a polgárháború forgatagában ő is Krasznojarszkba került.⁸ Rónai elbeszéléseinek kontrollálása nem áll módunkban, be kell kalkulálnunk, hogy történeteit esetleg kicsit kiszínezte, de az általa megemlített jelenségek (bizonyos helyszíneken és időszakokban a randevú lehetőség, hadifogolyként egyfajta társasági élet élése) tekintetében mégis értékes információkkal szolgál.

A banktisztviselőként dolgozó Martin Ferenc a világháború kitörésekor tartalékos hadnagyként állt szolgálatba. 1914 decemberétől kezdett feljegyzéseket készíteni frontélményeiről. Ezek felhasználásával vetette papírra a vele történeteket 1920 márciusában.⁹ 1915 áprilisában esett hadifogságba a keleti hadszíntéren. Először Kijevbe, majd Penzába szállították. 1915 őszén került Krasznojarszkba.

A felsőfokú gazdasági tanulmányokat folytató Hermann Ernő 30. életévében járt a világháború kitörésekor. Önkéntesként történt bevonulása után három hónappal esett hadifogságba. Négy évet töltött szibériai hadifogolytáborokban.¹⁰

Felhasznált forrásaink tanúsága szerint a vöröskeresztes hölgymissziók érkezése egyfajta „nő-élményt” jelentett a hadifoglyok számára. A hadifogoly-látogató küldöttségek ötlete Mária Fjodorovna anyacárnétól, a néhai III. Sándor (1881–1894) özvegyétől, Dagmar dán hercegnőtől származott. E témában 1915 őszén kérelemmel fordult II. Vilmoshoz és Ferenc Józsefhez, akik a viszonyosság elvén beleegyeztek a látogatásokba. A kontroll-funkciót betöltő hadifogoly-látogató dele-

⁴ Petrák 2012.

⁵ Stessel Ernő 1914. szeptember 12-én az első lebergi csatában esett hadifogságba a 12. honvéd gyalogezred őrnagyaként. A krasznojarszki táborba szállították, ahol három hónap kivételével 1922 tavaszáig raboskodott. (1918 májusában egy invalidus szállítmánnyal hazaindult, de útközben a csehek feltartóztatták és rövid tomszki tartózkodás után visszaszállították Krasznojarszkba.) Isteni életéről pontos és szisztematikus feljegyzéseket készített abban a tudatban, hogy hazatérve kimerítő jelentést kell írnia a fogságban töltött időszakról. Stessel részt vett a hadifogolytábor katonai szolgálatainak kiépítésében, a tisztú nyilvántartás megszervezésében. Beosztásából adódóan betekintést nyerhetett a parancsnokság aktáiba. Megmaradt jegyzeteit 1922-es hazaindulása előtt egy krasznojarszki polgárnál hagyta megőrzésre. Ezeket 1924-ben hiánytalanul megkapta. Segítségükkel készítette el memoárját. Stessel 1925: VII–IX.

⁶ Markovits 1986.

⁷ A jogvégzett dr. Markovits Rodion karrierét a háború kitörése megakasztotta. 1915 májusában került hadifogságba, több táborban is megfordult. 1920-ban beállt a Vörös Hadseregbe. 1922-ben az akkor már a Román Királysághoz tartozó Szatmárnémetiben telepedett le.

⁸ Rónai 1940: 8–174.

⁹ Emlékeinek publikálása fia érdeme, aki sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el az édesapa munkáját. Martin 2001: 139–189.

¹⁰ Hermann Ernő az 1920-as években gépelte le a világháború alatt írt és testére erősítve szállított feljegyzéseit. Emlékeinek rögzítésével nem kis kockázatot vállalt. A legépebb verzió természetesen tartalmaz korrekciókat. Hermann hitelesnek tekinthető, élvezetes stílusú munkájának közkinccsé tétele nevelt lánya fiának köszönhető. A Magyar Honvédség honlapján folytatásokban teljes terjedelmében közölte, továbbá a Zrínyi Kiadó gondozásában megjelent eseménylválogatás DVD-mellékleteként is hozzáférhető. A kiadó a válogatás szükségességét terjedelmi korlátokkal indokolta. A papír alapú változat forrásközlésének módja problematikus abban a vonatkozásban, hogy nincsenek jelölve a szerkesztői kihagyások, sem a válogatás szempontrendszere, továbbá jegyzetekkel és magyarázatokkal sincs ellátva a publikált forrás. Hermann 2014.

gációk vegyes bizottságok voltak, melyek tagjait német, osztrák, magyar, orosz vöröskeresztes delegáltak alkották, akiket a semleges országok állampolgáraiként svéd, dán és svájci küldöttek kísérték. Céljukat a hadifoglyok életkörülményeinek ellenőrzésében jelölték ki, tehát megbizonyosodni arról, hogy az általuk látogatott hadifoglytáborokban tapasztaltak megfeleltek-e a hatályban lévő nemzetközi szabályozásnak.¹¹

Az egyik vöröskeresztes hölgyküldöttség tagjaként Oroszországban szemlézett gróf Cebrian Istvánné objektivitásra törekvő, hitelesnek tekinthető memoárjában így összegezte impresszióit: „Oroszországban – nem rosszakaratból, vagy céltudatos kegyetlenségből kifolyólag – de a nagy távolságok, gyér vasúti hálózat, elégtelen egészségügyi rendezések, az éghajlat rendkívüli zordsága és az általános felkészültség hiányai miatt, a hadifogságba esettek keserves sorsban sinylődtek, és rajok estek áldozatul a fertőző betegségeknek.”¹²

Látogatásai alkalmával a legkülönbözőbb egészségi állapotú (rokkant, félrokkant, beteg, teljesen egészséges) és különböző körülmények között elszállásolt hadifoglyokkal találkozott. Egy részük dolgozott is. Számos helyen tapasztalt tiszta, gondozott, emberséges körülményeket, ahol az élelmezés is kielégítőnek tűnt, de elhanyagolt helyeken is járt. Utóbbi esetekben az emberhez nem méltó körülmények ellen sikeresen emelte fel szavát.¹³

Több mint ezer súlyosan beteg emberrel találkozott, akiknek szervezete a murmanszki vasút pályatestének kialakítása során ment tönkre. A „halálvonalként” is emlegetett vasútépítés befejezése akkor vált sürgetővé, amikor Törökország világháborúba való belépésével Oroszország előtt lezárultak a Fekete-tengerről kivezető szorosok. Így a cári birodalom az utánpótlás biztosítására csak a murmanszki jégmentes kikötőt vehette igénybe. Az innen Pétervárra vezető vasútvonal kiépítése már a háború kirobbanása előtt megkezdődött elsősorban finn, kínai és fegyenc munkaerő igénybevételével, de nem készült el időben. 1914 végétől a munkálatok felgyorsítása érdekében

hadifoglyokat is bevetettek ezen a zord éghajlatú területen, de körültekintő előkészítés nélkül, ugyanis nem biztosítottak számukra megfelelő elhelyezést, élelmezést, orvosi ellátást. „A betegek és nyomorékok száma szomorúan emlékeztettek az elnyúló háború katasztrofális következményeire, melyeken hatásosan segíteni, a saját honpolgáráikkal szemben is, alig tudnak az államok. A rokkantak kicserélése számításom szerint legfeljebb 6-7 percentjét [százalékát] szállíthatja azoknak, kiknek állapota erre rászolgálna. Ezek közül persze sokan halnak el, s egy-egy kisebb városban is nem kevesebb, mint 6-800 hadifogoly nyugszik a temetőben. De tudok sok oly helyről, hol 10 és 12.000-en is felül van a sírok száma”¹⁴ – adott tájékoztatást a széles látókörű mánásasszony a nagyarányú veszteségekről.

Fontos megemlíteni, hogy a hadifoglyok elhelyezése változatos helyszíneken és körülmények között történt. Nem minden hadifoglyok által is lakott településen állt rendelkezésre több száz vagy több ezer fő befogadására alkalmas tábor. Előfordult, hogy városi lakásokban helyezték el őket.

S hogy mit jelentett a hadifoglyoknak egy-egy vöröskeresztes kiküldött látogatása? Nyilván csak pillanatnyi vigaszt, némi pénzügyi segílyt és támogatást, múló örömet. Stessel Ernő hadifoglytiszttel idézve: „A tiszteknek és legénységnek pénzben, ruházatban tehát anyagiakban nyújtott segíly, ha nem is elégítette ki az összes reményeket, mégis a megnyugvás érzetét keltette: nem feledkeztek meg teljesen rólunk.”¹⁵ Majd néhány sorral lejjebb így folytatta: „mily jól esett a végtelenül kedves özv. Cebrián Istvánné grófnő fellépése, ki a zeneteremben, hogy mindenki lássa és hallja, felült a pódiumra és fesztelenül csevegve felelt a több száz főnyi hallgatóság ezer kérdésére.”¹⁶

Martin Ferenc feljegyzéseiben három ízben írt vöröskeresztes bizottság látogatásáról. 1915. december 21-én a következőket: „Hozzánk csak báró Rostyné szül. Forgács grófnő jött. [...] Meghallgatta panaszaikat, melyeken persze úgyszem segílyhetett.”¹⁷ Az egy évvel később érkező bizottság, mintha emocionálisan nagyobb hatást gyakorolt volna rá, bár nyilván ez az aktuális kedélyállapot függvényében értelmezhető: „November 12-én gr. Huszárné [Huszár Andorine], vöröskeresztes nővér jött hozzánk. Mily jól esett friss hazai nyelvet, csengő nővérhangot hallani. Napokig elhallgattam

¹¹ A Vörös-Kereszt Egylet magyarországi megalakításához, a háború áldozatainak védelmét kodifikáló Genfi Egyezményekhez és a hadviselés jogát rögzítő Hágai Egyezményekhez, illetve ezen konvenciók világháború idején történt korrekciójához, kiegészítéséhez lásd: Zsoldos 2015: 1276–1280.

¹² Cebrian 1921: 9.; Az idézetet közli Zsoldos 2015: 1279.

¹³ Cebrian 1921: 102–103. Cebrian grófnénak a szemleúttal kapcsolatos érdeklődő tevékenységéhez lásd Zsoldos 2015: 1285–1287.

¹⁴ Cebrian 1921: 133–134.

¹⁵ Stessel 1925: 16–17.

¹⁶ Stessel 1925: 17.

¹⁷ Martin 2001: 166.

volna, sajnos azonban csak rövid ideig maradhattott közöttünk. [...] Ötven rubelt is kapott mind-egyikünk – kölcsönképpen. A legénység ingyen fehérműt kapott és három rubelt.”¹⁸

Annak ellenére, hogy Hermann Ernőt – naplójának tanúsága szerint – nem titulálhatjuk szentimentális alkatnak, a Kinszky Nóra grófnővel való találkozás nagy várakozással töltötte el, és emocionálisan mélyen megérintette. „Mikor magyarul megszólal, és oly végtelen hosszú idő után megint halljuk női ajakról a mi gyönyörű nyelvünket, mert bizony másként esik az női ajakról, mindenkinek végtelen meghatottság ül az arcán és a szemek igen csillogóvá válnak. [...] A fogolytársaság megüledett vérért alaposan felkavarja az a sok visszaemlékezés, amely a grófnő megjelenése után megrohan bennünket”¹⁹ – érezhető ki a honvágy a naplói soraiból. Hermann meg volt győződve arról, hogy az önkéntesekkel szemben elkövetett szabálytalanságok megszüntetésében az arisztokrata hölgy érkezésének híre játszott szerepet. Majd megfogalmazódik az óhaj: „Bár gyakrabban lát-nánk hazai megbízottakat, mindig nagy megköny-nyebbülést jelentenének!”²⁰ A látogatás Hermann-ra gyakorolt hatását jelzi, hogy a már hosszabb idő óta nem vezetett napló újra előkerült a fontosnak tartott élmény megörökítéséhez. Elismeréssel írt a számára szimpatikus fiatal, energikus, jó diplomá-ciai érzékkel és remek kommunikációs készséggel megáldott grófnőről, aki vállalkozott a hosszú és egyáltalán nem veszélytelen útra. Azt is megosz-totta naplójával, hogy feltételezése szerint a főúri származású hölgynek csakis a szerelem adhat erőt, kitartást és bátorságot nemes vállalkozásához.²¹

Rónai Ernőt hadifogságának kezdetén egy dán vöröskeresztes küldöttséggel való találkozás némi optimizmussal töltötte el, amiről így vallott: „Mérhetetlen nagy öröm számunkra már az a pusztá tény is, hogy nem vagyunk teljesen magunk-ra hagyatva, [...] Ez már kétségtelen a haladás, ez már a civilizáció eredménye. Hogy az ellenség köteles a foglyait emberi bánásmódban részesíteni [...] S hogy ezeket mind így átgondolom, valami

biztonságérzet és egy kis derülátás vesz rajtam erőt. Arra gondolok, hogy a dán vöröskereszt útján mostmár biztosan értesülni fognak hozzátartozóink arról, hogy fogságban vagyunk és élünk. Az a lidércnyomás, mi megüli lelkemet fogságba esésem első percétől fogva, mindjobban engedni kezd.”²²

A „nő-élmények” egy másik típusát nyújtották a hadifogolyszínházak előadásai. A hadifogolyirodalomból kiderül, hogy bizonyos lágerek kultúrközpontként is funkcionáltak. A szabadságukban korlátozott hadifoglyok élményt nyújtó, közösségformáló, az összetartozás-érzést erősítő elfoglaltsággal, például színházi előadásokkal igyekeztek elviselhetőbbé tenni rabságuk idejét. Otthonuktól távol is próbálták megőrizni emberi méltóságukat. Mind a tiszti, mind a legénységi hadifogolyszínházakban a női szerepeket is férfiak alakították.²³ Rónai erre így emlékezett vissza: „Kiválogatják a nőies arcu, vékony, női orgánumu tiszteket és oly ügyesen, minden képzeletet felülmuló raffineriával öltöztetik fel őket, hogy tökéletes illuziót keltenek.”²⁴ Ennek alátámasztására egy botrányba fulladt történettel is szolgált, ugyanis az egyik előadáson az orosz inspekciós tiszt nem hitte el, hogy a darab női szereplői nem a szebbik nem-hez tartoznak. „Felment a szinpadra, bezáratta a kijáratokat, levitte a szereplőket az öltözőkbe, hol saját szemeivel és kezeivel győződött meg kézzel-foghatóan arról, hogy a szereplő „nők” bizony férfiak! És ebbéli nagy csodálkozását egy jellegze-tes orosz káromkodással fejezte ki: J.... tvoj-maty!”²⁵

Markovits Rodion így vallott a színdarabok női alakjainak hadifoglyokra gyakorolt hatásáról: „Mégiscsak a nőszereplők hoztak valami új bizsergést, valami új fűszert a játékba, alvó emlékeket rázva életre.”²⁶ Hermann Ernő is fontosnak tartotta megemlíteni a „színésznök” élethű és nagy hatást kiváltó alakítását: „Róna, egy kis 32-es pesti önkéntes és egy bajusztalan germán fiú mégis szoknyában jelennek meg, s olyan remekül alakítják a nőt, hogy a szánk is tátva marad. Postonozni

¹⁸ Martin 2001: 171.

¹⁹ Hermann 2014: 458. DVD-melléklet

²⁰ Hermann 2014: 458. DVD-melléklet

²¹ Rónai Ernő is beszámolt róla, hogy Krasznajarszkban nagy izgalommal várták Kinszky Nóra érkezését. Méltó módon történő fogadásához egy virágcsokor-beszerzési akciót szerveztek. A fekete és fehér liliomokat a Jenyiszej folyón található, nehezen, csak nagy erőfeszítések árán megközelíthető szigeten szedték. Rónait azonban annyira megviselte a Jenyiszej átúsza-sa, hogy nem tudott részt venni a grófnő fogadásán. Rónai 1940: 209–210.

²² Rónai 1940: 89–90.

²³ Köztudott, hogy a tiszti állomány és a legénység nem rendelkezett azonos jogosítványokkal, nem részesült egyenlő bánásmódban. Ezt az elvet a hadifoglyok jogállásáról szóló nemzetközi egyezmények rögzítették.

²⁴ Rónai 1940: 194.

²⁵ Rónai 1940: 195. Ez az a káromkodási formula, melyben emlegetik a megszólított édesanyját is. Helyesen: J... tvoj-maty!

²⁶ Markovits 1986: 275.

[levelezni] kezdenek a hölgyekkel, rossz vicceknek persze tág tér nyílik”.²⁷

Rónai Ernő azt is megosztotta olvasóival, hogy ezek a „színésznők” annyira beleélték magukat a szerepükbe, hogy az előadásokon kívül is primadonnáskodtak. Hódolóik is akadtak, akik kényeztették őket különféle ajándékokkal. Rónai szerint a legbőkezűbb és leghevesebb gavallérok a török tisztiek voltak.

Hermann értetlenül szemlélte azt a jelenséget, hogy a német hadifogolytársak egy része „teljes szívvel élvezzi” azokat a zenés-táncos mulatságokat, amelyeken női ruhában, kisminkelve „ugrán-doznak”. „...ezt a nőnek öltözködést a derék bajtársak lehetőleg minden alkalommal gyakorolják, amikor valami cím van rá [...] Kivált egyik germán, akit nőies modoráról s képéről a magyarok amúgy is csak Marcsának hívnak, kelti a női ruhában egy jól kiérdemesült sarki hölgy benyomását. De hát Istenem, lehet, hogy semmi alapja nincs az én rosszmájú feltevéseimnek.”²⁸ A naplóíró próbálta elhessegetni a nemi identitászavar gyanúját, de mondatait olvasva az állapítható meg, hogy továbbra sem hagyta nyugodni a kérdés.

Rónai Ernő krasznnojarszki „nő-élményei” közé sorolta a színházi előadásokon részt vett orosz inspekciós tisztiek hadifoglyokat felvillanyozó barátnőit, akik kedvéért a „plennikik” igyekeztek kiöltözni ezekre az eseményekre. Még akkor is, ha csupán esztétikai élményt remélhettek tőlük. Ilyenkor még inkább felébredt bennük a férfiösztön. „Ezt a szörnyű vágyódást a „Nő” után magam sem ismertem ilyen döbbenetes formában... Nem mondom, sokat szenvedtem már eddig is miatta, főleg, ha lefekvés előtt erotikus könyveket olvastam vagy pedig ha erről a kimeríthetetlen örök témáról, a „nőről” folyt a beszélgetés...”²⁹ – vallott hiányérzetéről Rónai.

Mint ahogyan már szóltunk róla, nem ugyanazok a körülmények jellemezték minden hadifogolytábort vagy „plennikik” által lakott települést. Számos tényezőtől függött, milyen sors, milyen lehetőségek jutottak egy-egy hadifogolynak, akár nőikkel való kapcsolatok létesítésére. Sokszor személyfüggő volt a szabadság mértéke, az orosz parancsnokok, az orosz örök habitusa nagymértékben meghatározta, milyen légkörben teltek a hadifogság napjai, hónapjai, évei. A polgárháború alatt pedig a pillanatnyi hatalmi helyzet is befolyást

gyakorolt az életminőségre. Felhasznált forrásaink szerzői kisebb részben saját történeteiket vetették papírra intim kapcsolataikat illetően, de jellemzőbb, hogy társaikra vonatkoztatva írtak a jelenségről. Szinte mindannyian említést tettek a prostituáltaktól vásárolható gyönyörszerzésről, mint működő gyakorlatról.

Markovits Rodion írt arról, hogy a krasznnojarszki lágerben az egyik főhadnagy két fős bordélyt működtetett egy padláson. Az egyik nő burját volt. Sőt „házhoz is lehetett a prostituáltakat rendelni”, ám csak olyan szobákba, ahol nem laktak többen tíz főnél. Markovits szerint e vállalkozáshoz orvosi vizsgálatot is szerveztek, de tudomása szerint olyanok is léteztek, persze titokban, amelyek bár alacsonyabb tarifával működtek, de nem költöttek az orvosi ellenőrzésre.³⁰ Ez a jelenség arra mutat rá, hogy voltak tisztiek, akik a hadifogságban is gondoskodtak a katonák szexuális vágyainak kielégítéséről, mint ahogyan a fronton harcolók számára a hadtáp szervezett tábori bordélyokat. Eközben viszont a politikai hatalom az otthon maradt nőktől hűséget, erkölcsös magatartást várt el, tehát kettős mércét alkalmazott a nők és a férfiak vonatkozásában.³¹

Markovits Rodion kulturális fölényérzettel osztotta meg olvasóival kínai prostituáltak hordóiban történt becsempészését, amit így kommentált: „gusztus dolga”. Emlékei szerint kínai prostituáltak dolgoztak az Usszuri partján összeácsolt fabó-dékban, fakunyhókban működő kéjtanyákon is, akik a hadifoglyok részére is végeztek szolgáltatást.

Rónai Ernő negatív „nő-élményként” interpretálta, amikor ufai lakásukat – ami őreik szerint korábban örömtanyaként funkcionált – egy csapat lábelkötött, lótuszlábú kínai vándor fogásznő szállta meg, akik a szerzöt idézve „állattá aljasult szeméretlenséggel” vetkőzve másztak fel ágyaikra.³² Arról is írt, hogy a településen, ahol a 30 hadifogoly-tiszt viszonylag szabadabb légkört élvezhetett, egyes orosz örök segítségével el lehetett jutni könnyűvérű muszka lányokhoz. Az örök által szerzett katonaköpenyben álcázták magukat. Persze olyan időszakokat is át kellett vészelnüök, amikor tilos volt a kijárás.

Krasznnojarszki fogsága jóval szigorúbb körülmények között telt. A lágert csak engedéllyel, „propuszkkal” hagyhatták el, és igen ritka alka-

²⁷ Hermann 2014: 393. DVD-melléklet

²⁸ Hermann 2014: 461. DVD-melléklet

²⁹ Rónai 1940: 204.

³⁰ Markovits 1986: 401.

³¹ Erről Csiki 2018: 59–70.

³² Rónai 1940: 124.

lomnak számított a városba történő kiruccanás. Ez ugyanis komoly indoklást igényelt. Ilyen alkalom adódott, amikor egy koreai dohánygyárosnak vitte eladni a táborban készített cigarettát. A cigarettagyáros szép szőke orosz felesége azonban nemi vágyat ébresztett benne. Az érzelmileg felkavart, jó ideje nőhiánnyal küzdő Rónai elhatározta, hogy a dohány eladásából származó jutalékát a probléma kezelésére fordítja. Egy kínai férfi közvetítésével jutott el egy pagodaszerű, négyemeletes japán teaházba. Az első emeleten kínált szolgáltatás megfizetéséhez azonban nem volt elég a pénze. Csupán arra futotta, hogy a harmadik emeleten egy 10-12 év körüli japán lánytól – elmondása szerint – képeslapokat és színes képes levélpapírokat vásároljon selyempapírba csomagolva. Erre egyébként – annak ellenére, hogy eredeti elképzelését nem sikerült kivitelezni – kellemes élményként tekintett vissza.³³ A rabságból kicsit kiszabadulva sikerült olyan benyomásokra szert tennie, amelyek érzelmileg megérintették, javítottak kedélyen, erőt adtak számára.

Martin Ferenc egy alkalommal érintette a vizsgált kérdéskört, amikor valahol Voronyezs közelében hadifoglyként egy lakásban voltak elszállásolva. Ezt jegyezte fel: „*Sokan közülünk keresték a nőismeretségeket. Ez tilos volt ugyan, de a rubel megszelídítette az őreket. Lakásunkba érve különben az ablakra karcolva a következőt olvashattuk: »Itt élt 8 hónapig egy szerencsétlen hadifogoly, a városban sok nő kapható.« A fiatal-ság persze előljárt, de azért két családos ember is megfélemedezett a hűségéről.*³⁴ A templomba járás jelenségének rögzítését is fontosnak tartotta Martin Ferenc. A hadifoglyok számára ugyanis a hadviselés jogát kodifikáló nemzetközi megállapodás, a Hágai Egyezmény értelmében biztosítani kellett a szabad vallásgyakorlás lehetőségét.³⁵ Martin szerint ez a külvilággal való érintkezési forma azért is volt népszerű, mert ezen alkalmakkor gyönyörködhetnek az orosz nők látványában:³⁶ „*Vasárnaponként az orosz templomba mehettünk, oda is persze főleg a nők kedvéért. Öltözködésük igen*

ízléses, azonban az orosz típussal én sosem tudnék megbarátkozni.”³⁷

Rónai Ernő viszont saját bevallása szerint nagyon is szívesen barátkozott az orosz nőtípussal. Erre a bolsevik hatalomátvételt követően Ufában számtalan alkalma nyílt, amit ő igyekezett maximálisan kihasználni. Szorgalmasan keresték bájos, kacér orosz diáklányok és tatár lányok társaságát, akik vendégségbe hívták őket. E látogatások alkalmával újabb ismeretségek szövődtek, tovább bővült a hadifogolytiszték kapcsolati hálójá, tehát a szerencsésebbek egyfajta társasági életet is éltek. Rónai számára meghatározó élményt jelentett a nőekkel közös, ruha nélküli fürdőzés. A program varázsát minden bizonnyal az adta, hogy a kialakított rítusrend szerint a nők és a férfiak külön vetköztek le, külön mentek be a vízbe és külön távoztak, s a szebbik nemhez tartozók nem mutogatták magukat.

Rónai több szerelmi kapcsolatáról is beszámolt, köztük a már leérettségizett Jelenáról, akivel különféle családi összejöveteleken találkozott. A nő kezdeményezte a légyottot. Azt is kidomborítja a memoár, hogy Oroszországban mások voltak az erkölcsök a századelőn, mint Magyarországon: „*ők már akkor teljesen emancipált életet éltek, aminőről a mi szegény kis nőink még csak álmodni sem mertek volna.*”³⁸

Nelly nevű hölgyismerőse így fejezte ki az orosz és a magyar nők helyzete közötti különbséget: „*a nő nálunk, Oroszországban sokkal emancipáltabb életet él, sokkal őszintébbek az életmegnyilvánulásai, mint Önöknél nyugaton. Lássák, a magyar nőket szivemből sajnálom, mert hozzáink képest valóságos rabszolga életet élnek szegények... [...] mi nyitak vagyunk, előítéletektől mentesek, s mindent, amit teszünk, nyíltan, emelt fővel tesszük. Maguknál pedig [...] titokban csinálnak mindent... [...] Ha maguknál egy asszony nem szereti az urát, hát szenved és úgy éli le az egész életét... Nálunk az asszony ezt meg meri mondani az urának! Nincs sirás és nincs jelenet s a dolog ezzel el van intézve!*”³⁹

Tény, hogy a 20. század eleji Magyarországon a politikai hatalom részéről kettős morál érvényesült a nők és a férfiak tradicionálisan egyenlőtlen erkölcsi megítélése kapcsán, amely ellen a magyar feministák küzdelmet folytattak. A mozgalom mérsékelt szárnyához tartozók egyébként nem a

³³ Rónai 1940: 200–202.

³⁴ Martin 2001: 173.

³⁵ Az 1899-es és az 1907-es Hágai Egyezmények magyarországi törvénybe iktatása az 1913. évi XLIII. törvénycikkben történt meg. Magyar Törvénytár 1913: 438–551.

³⁶ Rákosi Máttyás memoárjában motivációként a hadifogolytáborból való kijárást nyújtotta változatosságot és a templomban összegyűjthető hírek iránti vágyat, tehát az információszerzés lehetőségét hangsúlyozta. Rákosi 2002: 222.

³⁷ Martin 2001: 173.

³⁸ Rónai 1940: 113.

³⁹ Rónai 1940: 117–118.

nők szexuális és szerelmi életének szabaddá válásért harcoltak, hanem azért, hogy mindkét nem ugyanazon erkölcsi megítélés alá esve egyenlő elbírálásban részesüljön, a monogámia értékrendje a férfiakra is vonatkozzon. A világháború egyik súlyos társadalmi hatásaként jelentkező anómia azonban Európa-szerte kimutatható.

Az erkölcsök fellazulása Hermann Ernő naplójegyzeteiben is megjelent azon bajtársainak példáján keresztül, „*akik hazulról az asszonyi ingatagságról szomorúan szóló leveleket kaptak*”. Az egyik tartalmát röviden így foglalta össze: „*Kedves Uram! Azt a hírt hozzák a harctérről, hogy meghaltál, ne haragudj hát rám, amiért mástól estem teherbe.*”⁴⁰ E hírek hatására a naplóírón eluralkodott a kiábrándultság, a nőekkel szembeni bizalmatlanság: „*Hát még azok a csinos történetek a kórházi ápolónőkről, arról a nagy-nagy odaadásról, mely már sok is volt. Az úrilányoknak a kórházi folyosókon való nem egy honleányi működéséről. Az ember gyomra émelve, mert hát, ami sok, az sok. És innen messziről talán még csúfabbak ezek a dolgok. Hogy keserű érzéseket váltanak ki belőlünk, az érthető... Otthon nemcsak vígan, de kissé túl vígan vannak, mikor itt bennünket a tífusz tizedel. Legalább az ideáljainkat ne tipornák sárba. No de majdcsak kiheverjük ezt is. Ha házasodunk majd, mindenesetre megkérdezzük előbb, nem volt-e ápolónő a kicsike. És a Felvidékről óvakodni fogunk egy kicsit, amerre a muszka járt.*”⁴¹ Hermann Ernő a tudomására jutott történetekből, azaz egyes esetek alapján általánosított, tulajdonképpen morálisan stigmatizálta mind az ápolónőket, mind a felvidéki nőket.

Berezovkai hadifogságának viszonyairól olvasva megtudhatjuk, hogy a táborban nők is laktak. Az orosz tisztnek, az orosz örfeleség, az írnek neje, konyhai alkalmazottak, továbbá egy német vöröskeresztes nővér is, akivel szemben a naplóíró szigorú erkölcsi bírálatot fogalmazott meg: „*Egy szomszéd sarokban Klára vacsorázik, a gömbölyű és szőke germán vöröskeresztes bajtársnő, akinek azonban láthatólag kevesebb a baja, mint jómagunknak, mert egy orosz őrmester a gavallérja. Ettől egy kissé elmegy az étvágyam. Úgy látszik, „feltalálta magát” a fogságban, mint mondani szokás. Úgy is lehetne azonban mondani, hogy feltalálta magát. Szegény germánok restellik is a dolgot.*”⁴² Hermann Ernő tehát árulásként értékelte

Klára nővérnek az orosz katonával létesített viszonyát. A hazaáruláson kívül a bajkeverés és az alkoholfogyasztás is vádként fogalmazódott meg: „*Azt hiszem, ha magyar lány lenne, mi már rég agyonvertük volna. A többi nő megbecsüli magát, de ez a dög állandóan ronda stikliket csinál. Iszik is, mint a kefekötő.*”⁴³ Klára nővér kriminalizálásában a hazai politikai hatalom attitűdje köszön vissza.

Rónai Ernő memoárjában megjelenik egy olyan hazafias magyar asszonytípus is, aki kapcsolati hálóját aktívan működtette a magyar hadifoglyok érdekeinek érvényesítéséért. Az aradi születésű nő tánctehetségének köszönhetően még a „boldog békeidőkben” került a cári baletthez, majd feleségül ment egy jómódú orosz földbirtokoshoz, aki lámpagyár-tulajdonos is volt. A házaspár ujai lakásának ajtaja nyitva állt a segítségre szoruló hadifoglyok előtt.⁴⁴

Összegzőképpen elmondható, hogy a „pleniksorsok” egyéniek, kisebb vagy nagyobb mértékben különböznek egymástól, így általánosításokat természetesen nem fogalmazhatunk meg. Leszögezhetjük azonban, hogy azok a hadifoglyok, akik testileg és/vagy mentálisan nem rokkantak meg, illetve olyan településekre kerültek, ahol szerencsésebb körülmények álltak rendelkezésükre, adódott lehetőségük nőekkel való kommunikációra, sőt szexuális kapcsolat létesítésére is. Erről árulkodik – az írásunkban felsorakoztatott számtalan példán túl – Martin Ferenc 1920 októberéből való feljegyzése is. Ekkor jött el számára az az évek óta várt pillanat, amikor hazaindulhatott Vlagyivosztko kikötőjéből. Azon a napon ezt vetette papírra: „*Sok orosz nő is kijött a tengerpartra, szintén sírtak, de nem örömkönyveket, mint mi. Hadifogoly ösmerősüket veszítették el.*”⁴⁵

A hadifoglyok oroszországi nőekkel létesített kapcsolatainak egy része pusztán szexuális jellegű volt, a prostituáltaktól pénzért vásárolt öröm kategóriájába tartozott. Szövődtek azonban hosszabb-rövidebb időszakra kiterjedő, érzelmi töltetű viszonyok is. Tudunk olyan hadifoglyokról is, akik családot alapítottak orosz földön. Azok az orosz nők azonban, akik a hadifogly-egyezményekben rögzített lehetőséget kihasználva követték magyar férjeiket, mind a magyarországi hatóságok, mind a szintén férfiak által uralt lokális társadalom véleményformálói (jegyző, falusi pap) részéről az

⁴⁰ Hermann 2014: 359. DVD-melléklet

⁴¹ Hermann 2014: 359. DVD-melléklet

⁴² Hermann 2014: 285. DVD-melléklet

⁴³ Hermann 2014: 285. DVD-melléklet

⁴⁴ Rónai 1940: 119–123.

⁴⁵ Martin 2001: 184.

esetek többségében elutasításban részesültek.⁴⁶ Intoleranciával, kulturális fölényérzetből fakadó lenézéssel, előítéletekkel teli környezet fogadta őket. A kitaszító, pontosabban a befogadás megakadályozására irányuló törekvéseket talán a magánfájdalmak is erősítették (családtag elvesztése, nyomorékká válása, házastársak elidegenedése egymástól).

Az Oroszországba került magyar hadifoglyok számára egyfajta, vagy bizonyos fajta „nő-élményt” nyújtottak a vöröskeresztes nővérek szemléi, ahogyan a hadifogolyszínházakban férfiak által alakított női szerepek is. Mind a „színésznők”, mind a nézőközönség egy része annyira beleélte magát a szituációba, hogy egyeseknél már-már némi némi identitászavar is felmerült vagy éppen a körülmények hatására felszínre tört.

A hadifogoly-látogató vöröskeresztes hölgymissziók bár a problémák globális kezelésére természetesen nem voltak képesek, erőfeszítéseik mégsem tekinthetők eredménytelenek. Ha korlátozottan is, de egyfajta kontroll-funkciót tölthettek be, szerepük vitathatatlan a hadifogoly-statisztikák készítésében, továbbá pillanatnyi vigaszt, élményt nyújtottak a hadifoglyok számára, a gondoskodás érzetét keltették, sőt esetenként egyéni sorsok alakulására is befolyást gyakoroltak. Küldetésükből hazatérve pedig tájékoztató tevékenységük emelendő ki, hiszen nyilvánosan informálták az általuk meglátogatott hadifogolytáborokban sínylő családtagjait.⁴⁷ Ezeknek az információhiányt csökkentő tájékoztató előadásoknak, illetve kommunikációs lehetőségeknek a biztosítása valamilyen elviselhetőbbé tette a hadifoglyok hátszországban élő hozzátartozóinak életét, akiknek a mindennapjaikat szintén radikálisan megváltoztatta a Nagy Háború.

Források

Magyar Törvénytár 1913: *Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek*. Budapest. 1914. 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. 438–551.

⁴⁶ Petrák Katalin kutatásai során találkozott olyan esetekkel, amikor a magyar férfi és az orosz asszony házasságát a magyar hatóság is megerősítette, de arra is akadt példa, hogy a Magyarországra érkezett orosz nőt elhagyta a férje. Petrák 2012: 122–128.

⁴⁷ *Pesti Hirlap*, 1917. február 21.; *Pesti Hirlap*, 1917. május 13.; *Pesti Hirlap*, 1917. május 18.

Cebrian Istvánné, özv. gróf 1921: *Gloria victis*. Budapest.

Hermann Ernő 2014: *Hadifogolynapló 1914-1918*. Budapest. DVD-melléklettel.

Martin Ferenc 2001: Martin Ferenc tartalékos hadnagy első világháborús feljegyzései. S. a. r. és jegyzetekkel ellátta Martin Kornél. *Hadtörténelmi Közlemények*, (114.) 1. 139–189.

Markovits Rodion 1986: *Szibériai garnizon*. S. a. r. Végh Oszkárné. Budapest.

Rákosi Mátyás 2002: *Visszaemlékezések 1892–1925*. 1. kötet. S. a. r. és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna–Feitl István–Kende János–Milei György–Surányi Róbert–Székely Gábor–Zalai Katalin. Budapest.

Rónai Ernő 1940: *Krasznojárszk*. Nagyvárad. 3. kiadás.

Stessel Ernő 1925: *Hadifoglyok élete Szibériában. Krasznojárszki hadifogolytábor*. Budapest.

Felhasznált sajtó

Pesti Hirlap, 1917. február 21.; 1917. május 13.; 1917. május 18.

Felhasznált irodalom

Baja Benedek–Dr. Lukinich Imre–Pilch Jenő–Zilahy Lajos 1930: *Hadifogoly magyarok története*. I-II. Budapest.

Csíki Tamás 2018: Egy ágyban az ellenséggel. Orosz hadifoglyok és falusi nők az I. világháborúban. *Néprajzi Látóhatár*, 2018. (27. évf.) 1–2. 59–70.

Józsa Antal 1961: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1961. (8. évf.) 2. 625–669.

Józsa Antal 1967: Osztrák-magyar hadifoglyok Oroszországban és részvételük az októberi forradalomban. In: *Ötven év. A Nagy Október és a magyarországi forradalmak. (Tanulmányok)*. Budapest. 181–223.

Petrák Katalin 2012: *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*. Budapest.

Zsoldos Ildikó 2015: „A mi háborúnk igazságos...” A szatmári Vécseyek és az első világháború. *Századok*, 2015. (149. évf.) 5. 1261–1293.